

A

KÖZÉPKORI EGYHÁZI MŰVÉSZET

KÉZIKÖNYVE.

OTTE HENRIK NYOMÁN

A MAGYAR VISZONYOKHOZ ALKALMAZVA

KIDOLGOZTA

CZOBOR BÉLA.

165 ÁBRÁVAL.

BUDAPEST,
A „HUNYADI MÁTYÁS” INTÉZET NYOMÁSA.
1875.

MÉLTÓSÁGOS ÉS FŐTISZTELENDŐ

IPOLYI ARNOLD

URNAK,

BESZTERCEBÁNYAI PÜSPÖKNEK, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
IGAZGATÓ TAGJÁNAK, A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ALELNÖ-
KÉNEK STB.

AZ EGYHÁZI ÉS HAZAI MŰARCHAEOLOGIA

NAGYNEVŰ MŰVELŐJÉNEK ÉS ÁPOLÓJÁNAK

HÁLÁS TISZTELETE ÉS HÓDOLATA JELÉÜL

ajánlja

A SZERZŐ.

ELŐSZÓ.

Midőn e mű megírásához hozzáfogtam, egy pillanatra sem merészelttem sok reményt táplálni az iránt, hogy tökélyetes, hiány nélküli munkát adok a közönség kezébe. Hazai műarchaeologiai kutatásaink hézagai s irodalmunk eddig felmutatott csekély eredménye hiúsíták meg jóakaratomat. Mert jóllehet egyrészt évek óta történnek tudományunk érdekében kutatások, ásatások; másrészt pedig máris több jeles monographiát, tanulmányt és kisebb értekezést vallhat műrégészeti irodalmunk magáénak: mégis csak jövőben juthatunk annyira, hogy középkori műemlékeink mind felfödve, *kellőleg* áttanulmányozva és ismertetve lesznek. Ez okból késik még mindeddig a *magyar műtörténet* is, mely ha már léteznék, sokkal kevesebb fáradságba került volna e mű megírása is. Ehhez járul még az ismert anyag szétszórtsága, melyet részben hazai, részben külföldi folyóiratokból és szakművekből kellett összeböngészni; továbbá az eddigelé meg nem állapított *műnyelv*, melynek — habár nem is teljesen kifogástalan — létesítése elég nehézség leküzdésébe került.

Hátra van, hogy röviden magáról a mű szerkezetéről szójak. A beosztást és eszmemenetet illetőleg nagyrészt — de nem kizárólag — azon módszert követtem, mely a kitűnő szaktudós, *Otte Henrik* „Archäologischer Katechismus“ című munkáját könnyű érthetősége miatt oly igen ajánlja. A rajzok részben a hazai, részben a külföldi műemlékekről vannak véve.

Végül nem mulaszthatom el hálás köszönetemet nyilvánítani egyrésről a nagynevű *Maecenasnak*, ki e műnek létet és nevével díszít adott, továbbá a *m. tudományos Akadémia* archaeologiai bizottságának, mely a metszvények legnagyobb részét, úgyszintén *dr. Blümelhuber Ferenc* esztergami kanonok és *Pustet Frigyes* regensburgi könyvkiadó uraknak, kik szintén néhányat használatul átengedni sziveskedtek; másrésről pedig *dr. Hampel József*, *dr. Henszlmann Imre*, *dr. Ortway Tivadar* és *dr. Romer Ferenc Flóris* uraknak, kik — különösen a műnyelv megállapításánál — szives utmutatásaikat készségesen felajánlották.

Fáradozásom legszebb jutalmául tekintem, ha e munka — mint célozám — addig is, míg a *magyar műtörténet* létrejő, a homlokán levő nevet némileg is kiérdemelve, a kezdő archaeologusok szerény utmutatója lehet.

Irtam Budapesten, 1874. sz. Szilveszter estéjén.

Czobor Béla.

BEVEZETÉS.

Az „archaeologia“ név a görög ἀρχαῖος (= régi) és λόγος (= beszéd valami fölött, ismeret, tudomány) összetételéből keletkezett; nyelvünkön megfelel neki a „régiségtan“ kifejezés. E tudomány tárgyait tágabb értelemben az egész világ multból fönmaradt emlékei képezik.

A régiségtan, tárgyát és az időt tekintve, melyből feldolgozandó anyagát meríti, több részre oszlik.

Tárgyát tekintve a régiségtan kétféle: világi és egyházi; ezek mindegyike ismét több részből áll, melyek összevéve a következők:

1. Az építészet, n. *Architektur* f. és a. *architecture*, mely az építészeti emlékeket tárgyalja.

2. Az agyagművészet, n. *Ceramik* f. *céramique*, *poterie* a. *ceramic*, *pottery*, mely az agyagból készült régi edények- és disztéményekkel foglalkozik.

3. Az érmészet, n. *Numismatik* f. *numismatique*, mely — mint neve is mutatja — a reánk maradt érmeket tárgyalja.

4. A szobrászat, n. *Glyptik* f. *glyptique* a. *glyptic*, mely a szobrász vésője alól kikerült műdarabokkal foglalkozik.

5. Az érc-vésőművészet, n. *Toreutik*, *Ciselirkunst* f. *toreutique* a. *toreutic*, mely az érből vésott műdarabokat adja elő.

6. A képisme, n. és f. *Iconographie* a. *iconography*, mely a vésott, metszett vagy festett képek beltartalmáról értekezik.

7. A felirattan, n. *Epigraphik* f. *épigraphie* a. *epigraphics*, mely a feliratokat magyarázza.

8. Az ó-iratisme, n. *Paläographie* f. *paléographie* a. *paleography*, mely a régi iratok elemzésével és megfejtésével foglalkozik.

9. Az oklevéltan, n. *Diplomatik* f. *diplomatie*, mely a régi történeti pergamen vagy papír oklevelek helyes olvasását, magyarázatát és ítészetét tanítja.

Az időt tekintve a régiségtant a következőkép osztjuk fel:

I. A kereszténység előtti kor.

A) *A történet előtti kor.*

- a) Kő-korszak.
- b) Bronz-korszak.
- c) Vas-korszak.

A) *A történeti ó-kor.*

- a) A keleti népek (*indiaiak, babyloniaiak, assyrok, perzsák, médok, phoeniciaiak, héberek és egyiptomiak*) legrégibb emlékei.
- b) A klasszikai korszak.
(*Görögök, etruskok és romaiak.*)

II. A kereszténység kora.

A) *Az őskeresztény kor.*B) *A középkor.*

- a) Byzanti korszak.
- b) Román korszak.
- c) Átmeneti korszak.
- d) Csúcsives korszak.

C) *Az újabb kor.*

- a) Ujjászületési korszak.
- b) Copf-korszak.

Az archaeológiától különbözik a *műtörténet* (*Kunstgeschichte*), mely az egyes idevágó művészetek, u. m. az építészet, szobrászat, festészet, ötvösművészet és az u. n. kisebb művészetek (hímzés, szövészet stb.) *történeti* műkifejlődését a széptanilag (*aesthetice*) kiművelt ízlés utmutatása mellett adja elő. Az archaeologia és műtörténet közt mintegy közúton halad az u. n. *műarchaeologia* (*Kunstarchaeologie*), mely mindkét feladatot, t. i. a régi tárgyak ismertetését és azok széptani elemzését, bírálását tűzi ki céljául.

Már most, tekintve ezen roppant tárgy- és időhalmazt, melynek képét az imént adott kettős felosztás némileg élénk tünteti: bátran kimondhatjuk, hogy ha az archaeologia, műtörténet vagy műarchaeologia tág terjedelmű mezején feltünőbb sikerrel és alaposan akarunk haladni már a tudomány tovább fejlesztése érdekében is csak egy ágat lehet választanunk.

Jelen igénytelen munkánk tárgyát tekintve — feladatához mérten — az egyházi archaeologia minden ágát magában foglalja, az idő-felosztást tekintve pedig a *középkori* műemlékekre terjed ki; továbbá, miután az egyes műdarabokat mint a keresztények kezei közt valóban bámulatos *művészetté* vált iparágok emlékeit fogjuk tekinteni: munkánk homlokára „A középkori egyházi *művészet* kézikönyve” címet tűztük.

Tehát tárgyalni fogjuk a hazai középkori,¹⁾ azaz a román, átmeneti és csúcsives korszakokból reánk maradt egyházi műépítészet, szobrászat, festészet, ötvösművészet, szövészet és hímzőművészet emlékeit, tekintettel a külföldi, különösen a németországi példányokra, honnét e művészetek hozzánk átszivárogtak.

A keresztény művészetek a classicaí romaiból fejlődtek ki. Azonban felette csalódnánk, ha azt hinnők, hogy a keresztény művészet a pogány alapon azon érzékies irányban haladt tovább, mely ezt kezdettől fogva jellemzé. A pogány művészet csak kiindulási pontot nyújtott azon bámulatos új iránynak, mely az antikkal épen ellenkező, eszményi tökélyre törekedett. A keresztény vallás új eszméi és hittételei kifejezésére új alakok váltak szükségessékké, minőket a pogány antik nem ismert. Ezen kettős tényező, az eszményi műfelfogás és a vallás kívánalmainak megfelelő új alakok, az egyházi művészet létesítésénél főszerepet játszott; ezek összehatásából származott az új keresztény műizlés, mely a pogány antikot magasztosságánál, mintegy túlvilági jellegénél fogva messze túlszárnyalta.

A keresztény művészet és műizlés lényegében egy felbonthatlan egészet képez, melynek a román, átmeneti és csúcsives stylek csak egyes fejlődési fokozatait képezik, melyek épen ez okból külön csak könnyebb megérthetés és fölfogás kedvéért tárgyalhatók.²⁾

Nem leendő talán fölösleges pár szóval a műarchaeologia hasznát is körvonalaiban föltüntetni. A műarchaeológiának kettős haszna van: elméleti és gyakorlati. Az első ép oly széles körű, amily sokoldalú a tudományág viszonya a többi tudományhoz. Így pl. az aesthetikának — mely a bölcészetből, mint kútból nő ki — egyrészt példákat szolgáltat a művészetek köréből, másrészt pedig saját működése zsinórmértékeül az aesthetika szabályait veszi föl. E kölcsönös viszony oly fontos, hogy míg a műrégészet aesthetika nélkül lehet régészet, de mint műrégészet értelemmel nem bír: addig viszont az aesthetika képtelen a műrégészet segedelme, az általa nyújtott példák nélkül több tételének gyakorlati igazságát kimutatni. Hasonlókép vagyunk a történelemmel is, melynek a műarchaeologia bő segédforrását képezi. Találón jegyzi meg Ipolyi ide vonatkozólag: „A történet még nem beszélt, midőn a pyramisok már égbe mereszték csúcsaikat. És nemzeti multunknak vannak századai, melyekből egy lap történeti feljegyzést, vagy egy sort nyel-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy jelen munkánkban az őskeresztény emlékekről is megemlékezünk, de csak annyiban, amennyiben a középkori stylek (műizlések) kifejlődésének alapjául szolgáltak. Byzanti műemlékek nálunk nem fordulnak elő.

²⁾ Bővebben Czobor B., Az egyházi műarchaeologia. Új Magyar Sion, VI. évf. 25—32, 93—101. l.

vünkön alig vagyunk képesek felmutatni; míg ugyanazon századakból magas műveltségi állapotot tanúsító számos műemlékünk maradt ránk.“¹⁾

A műarchaeologia — pl. a középkori — gyakorlati haszna a műizlés nemesítése- és tovább fejlesztésében tűnik föl leginkább. Azonban fájdalom, ma midőn a művészettel együtt a műizlés annyira haldoklik, előbből kell kezdeni a dolgot; vissza kell állítani a műizlést saját trónjára, honnét az újabb kor félszeg önteltséggel, mintha az *átkosan sötét* középkornál különbb teremő erővel bírna, letaszítja. E cél elérésére kétféle mód áll rendelkezésünkre: a mult kegyeletes ereklýéinek — ha azok netán az idő vas kezétől szenvedtek volna — illő *helyrcállítása* (*Restauration*) és az újabb művek *stylszerű létesítése*. Azonban ki nem látja be, hogy erre nézve az előpéldányok szorgos és mély tanulmányozása szükséges, mely csak is a műarchaeologia vezérlete mellett történik? ... Ime mint áll teljesen megvilágítva előttünk a műarchaeologia haszna! De tovább is mehetünk, kimutatva különösen az *egyházi* műarchaeologia tanulmányozásának nemcsak hasznát, hanem szükségét.

Általános a felajdulás, hogy az egyházi, az istenség imálandó eszméjének dicsőítésére méltó művészetek pangása fölött a mindennapi, izléstelen — saját nevén mondvá — divateikkek diadalukat ülik. Püspökeink körleveleikben ujjal mutatnak e bajra, mely a jóizléssel együtt a vallásosságot is sérti.²⁾ Miként lehet tehát ezt orvosolni? Gyökeres reformmal, mely egyedül képes az Úr szentélyébe lopódzott eme káros visszaéléseket megszüntetni. — Kiknek feladatuk ez és mi módon kell eszközölniök?

E kettős kérdésre kell még röviden válaszolnunk. Feladata ez a papságnak, mely a gondjára bízott községekben az újabb építkezéseket, javításokat és újításokat eszközölteti, vezeti; feladata ez a papságnak, melynek hivatásszerű kötelessége az Úr házát illőleg föntartani. De ki is eszközölhetné ezt könnyebben, ki sajátíthatná el alaposabban az erre szükséges ismereteket, mint a pap, kinek az archaeologusnak szükséges sz. írás, szentek élete és legendái, patrologia, zsinati határozatok, liturgia, symbolica stb. hivatásszerű tanulmánya tárgyát képezik. „Eszerént — hogy Ipolyi szavaival éljünk — kifejezhető volna, hogy kíváncsok s óhajtott minden papnöveldeben az egyházi műarchaeológiának, úgyis mint a liturgika egyik részének tanítása.“³⁾

¹⁾ *Ipolyi*, Kisebb Munkái, I. k. 3. l.

²⁾ V. ö. *Ipolyi Arnold* Besztercebányán 1874. jan. 6-án kelt főpásztori körlevelét, 1—12. l.

³⁾ *Ipolyi*, Kisebb Munkái, II. k. 123. l.

Kivánatos továbbá papjaink lelkesülése a tudományág iránt azon okból is, hogy a katolikus egyház cultusa, dogmái és erkölcsi szokásai iránt többnyire elfogult, vagy azokban járatlan archaeologusok netán káros visszaéléseit — melyet sajnos, tapasztalni kezdünk — ellensúlyozhassák.

Önzetlen törekvéseink közepett az ügy szentsége lelkesedést, maga a vonzó tárgy pedig nemes élvezetet nyújtand!

A keresztény műarchaeologia könyvészete.

Nem leendő fölösleges, kivált azok kedvéért, kik talán bővebben óhajtanak a keresztény műarchaeológiával foglalkozni, e tudományág nevezetesebb termékeit itt fölemlíteni.

I. Külföldiek:

1. *d'Agincourt, S.*, Sammlung der vorzüglichsten Denkmäler der Architektur und Sculptur, vorzugweise vom VI—XVI. Jahrhundert. Mit Einleitung herausgeg. von Quast. 1840, I. Architektur mit 73 Tafeln, II. Skulptur mit 51. Tafeln.

2. *Jakob, G.*, die Kunst im Dienste der Kirche. Landshut 2. kiadás, 1870.

3. *Dr. Kraus, F. X.*, die christliche Kunst in ihrem frühesten Anfängen. Mit besonderer Berücksichtigung der neuesten Resultate der Katakomben-Forschung. Populär dargestellt. Leipzig, E. A. Seemann, 1872.

4. *Kraus, Franz*, Roma sotteranea. Die römischen Katakomben; Freiburg, Herder, 1873, 78. ábrával, térképpel és 12 könyomatu képpel.

5. *Mothes, O.*, die Basilikenform bei den Christen der ersten Jahrhunderte, ihre Vorbilder und ihre Entwicklung. 2. kiadás. 1869.

6. *Otte, Heinrich*, Handbuch der Kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters. Leipzig, T. O. Weigel, 4. kiadás, 1866, számos fametszvény- és képpel.

7. *Lübke, W.*, Grundriss der Kunstgeschichte. Stuttgart, Ebner & Seubert, 5. kiadás, 1871.

8. *Dr. Lübke, W.*, Vorschule zum Studium der kirchlichen Kunst des deutschen Mittelalters. Leipzig, E. A. Seemann, 6. kiadás 1873, 226 ábrával.

9. *Dohme, R.*, die Kirchen des Cistercienserordens in Deutschland während des Mittelalters. 1869.

10. *Adler, F.*, mittelalterliche Backstein-Bauwerke des preuss. Staates. Berlin, Ernst K., 1870, rézmetszetekkel.

11. *A. F. . . .*, Beiträge zur christkatholischen Ikonologie oder Bilderlehre. Innsbruck, Wagner, 1855.

12. *Otte, Heinrich*, Glockenkunde. Leipzig, T. O. Weigel, 1858, fametszetekkel és egy könyomatu táblával.

13. *Dr. Schmid, Andreas*, der christliche Altar und sein Schmuck. Regensburg, New-York und Cincinnati, Pustet, 1871, 72 ábrával.

14. *Dr. Bock, Fr.*, Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters oder Entstehung und Entwicklung der kirchlichen Ornate und Paramente in Rücksicht auf Stoff, Gewebe, Farbe, Zeichnung, Schnitt und rituelle Bedeutung. 3. köt. Bonn, Henry et Cohen, 1872, 147 színes ábrával.

15. *Otte, Heinrich*, Archäologisches Wörterbuch zur Erklärung der in den Schriften über mittelalterliche Kunst vorkommenden Kunstausdrücke. Leipzig, T. O. Weigel, 1857, 166 fametszvényyel.

16. Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien 1856. 1857, *I. II.* Ugyane vállalat később:

17. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien 1858—1875, *III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. XIX.**) Minden kötet számos fametszvényyel és díszes színezett táblákkal.

18. *Lacroix, P.*, les arts au moyen âge et à l'époque de la Renaissance. 1868, metszvényekkel.

19. *Viollet-le-Duc, M.*, dictionnaire raisonné d'architecture française du XI. au XVI. siècle.

20. *Bourassé, I. J.*, abbayes et monastères monuments, souvenirs et ruines. 1870, metszvényekkel.

21. *Lenoir, Alb.*, architecture monastique. 3. rész. Paris, 1846.

22. *Crosnier*, iconographie chrétienne, ou étude des sculptures, peintures etc. du moyen-âge. 1848, metszvényekkel.

23. *Cahier, Ch. et Martin, Arth.*, melanges d'archéologie. Paris, Firmin Didot-frères, 1847—1856, 1864—1868, 1873—1874.

24. *Hemans, C. J.*, a history of mediaeval christianity and sacred art in Italy. (A. D. 900—1350.) London, Williams et N. 1869.

II. H a z a i a k :

25. *Ipolyi Arnold*, Kisebb Munkái. Budapest. Ráth Mór, 1873.

I. k. Magyar műtörténeti tanulmányai.

II. k. Beszédei (1857—1872.)

*) A dűlt számokkal jelölt kötetek hazai középkori egyházi műarchaeológiánkra nézve is gazdag forrásul szolgálnak s ez okból jelen műben is értékesítették.

26. *Dr. Zádori Ev. János*, A római katakombák. Pest, sz. István-társulat, 1868, 19 ábrával.

27. *Blümelhuber Ferenc*, Az egyházi művészet régészeti és gyakorlati kézikönyve. Esztergom, szerző sajátja, 1873. (Megjelent e mű részletenkint az *Új Magyar Sion* 1870—1873. évfolyamaiban.)

28. Régészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. Kiadta a m. tud. Akademia archaeologiai bizottsága. II. rész: Középkori építészet. Irta *Dr. Henszlmann Imre*. Pest. 1866, 250 fametszettel.

29. *Henszlmann Imre*, A székesfehérvári ásatások eredménye. Pest, Heckenast G., 1864, 9 réztáblával és számos fametszvénynyel.

30. *Dr. Henszlmann, Emrich*, die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa *Dr. Ludwig Haynald*. Leipzig, 1873, 114 ábra- és 2 táblával.

31. *Ipolyi Arnold*, A deákmonostori XIII. századbéli basilika. A m. tud. Akademia Évkönyvei X. III. Budapest, 1860.

32. *Henszlmann Imre*, Kassa városának ó német stylü templomai. Pest, 1846, réztáblákkal.

33. *Ipolyi Arnold*, Az egri megye sz. Jánosról nevezett régi székesegyháza az egri várban. Eger, 1865, 5 képtáblával.

34. *Jerney János*, A magyarországi káptalanok és konventek mint hiemes és hiteles helyek története. Magyar történelmi tár, kiadja a m. tud. Akademia történelmi bizottmánya. II. köt. Pest, 1856, 100 peccsétrajzzal és azok leírásával.

35. Monumenta Hungariae Archaeologica. Magyarországi régészeti emlékek. Kiadja a m. tud. Akademiának archaeologiai bizottsága.

I. k. *Henszlmann Imre*, Pécsnek középkori régiségei. 1. rész: a pécsi székesegyház építészete. Pest, 1869, 6 réztáblával és számos fametszvénynyel. — 2. rész: *Henszlmann Imre*, a pécsi székesegyháznak domborművei. Két réztáblával és számos fametszvénynyel.

II. k. 1. rész: *Henszlmann Imre*, Pécsnek régiségei. I. függelék: a pécsi székesegyház magáníratához; II. függ.: a sirena; III. függ.: a pécsi ó-keresztény sírkamra. Budapest, 1873. Számos ábrával.

III. k. 1. rész: *Dr. Romer Ferenc Flóris*, Régi falképek Magyarországon. Budapest, 1874, XIII, többnyire színezett képtáblával és 77 fametszvénynyel.

36. Archaeologiai közlemények. A hazai műemlékek ismeretének előmozdítására kiadja a m. tud. Akademia archaeologiai bizottmánya. Budapest 1860—1875, I. köt. szerkeszté *Toldy Ferenc*; II, III. köt. *Ipolyi Arnold*; IV—VIII. *dr. Romer Flóris*; a IX. kötettől szerkeszti *dr. Henszlmann Imre*. Minden kötet számos fametszvénynyel és képtáblával.

37. Archaeologiai értesítő. A m. tud. Akademia archaeologiai bizottságának közlönye. Pest, 1868—1875., I—VI. köt. szerkeszté dr. Romer Flóris; VII—VIII. köt. dr. Henszlmann Imre; a IX. kötettől szerkesztik dr. Henszlmann Imre és dr. Ortay Tivadar. Számos fametszvénynyel.

38. Ráth Károly és tár. Romer Flóris, Győri történelmi és régészeti füzetek. Győr, 1861—1866, I—IV. k., ábrákkal.

39. Knauz Nándor, Magyar Sion. Egyháztörténelmi havi folyóirat. Esztergom, 1863—1869, I—VII. k., ábrákkal.

40. Frankl Vilmos és Zádori János, Új Magyar Sion. Egyház-irodalmi folyóirat. Esztergom 1870—1875. (1872-től egyedül Zádori szerkeszti.) I—VI. köt.

Rövidítések.

a. = angolul.

á. = ábra.

cm. = centiméter.

f. = franciául.

kérd. = kérdés.

l. = latinul.

m. = méter.

mm. = milliméter.

n. = németül.

v. ö. = vesd össze.

Előleges ismeretek.

Az archaeologia — mint egyik jeles tudósunk elmésen megjegyzé — ábrák nélkül olyan mint a *vakablak*. Ezen sokat mondó igazság mindig, de különösen akkor nagy horderejű, ha az alapismerek elsajátítása forog kérdésben. Az archaeologiai művek szövege közé vagy mellé illesztett ábrák nem cifraságul, nem a mű nagyobb ajánlására céloznak, rendeltetésük egészen más, t. i. a helyes felfogás eszközése és könnyítése.

Az ábrák szükséges voltát szem előtt tartva, jelen műben — tekintettel a szükséges alapismeretek könnyebb megszerzésére — 165 ábrát alkalmaztunk. Azonban ezek kellő felfogása céljából nem leend talán fölösleges a következőket előre bocsájtani.

Az ábrák kétfélék lehetnek, amennyiben a másolt tárgynak vagy *alaprajzát* vagy pedig *fölrajzát* nyújtják.

1. Az alaprajzokat (például a templomoknál) úgy kell fölfognunk, mintha az illető épület falait tövüknél elmettszenők és a falak így származott részleteit lerajzolnók. Ily módon az épület minden emeletének alaprajzát föl lehet venni. Azonban, nehogy az ablaknyílások elének állítása külön alaprajzokat kívánjon: a templom azon falait, melyek ablakokkal vannak áttörve, nem tövüknél, hanem az illető ablaknyílások kezdeténél szoktuk átmetszeni és lerajzolni. Erre nézve felvilágosító például szolgálhat az ide mellékelt templom-alaprajz (I. ábra), melyen a sötét vastag vonalak a templom falait, a világosan hagyott közben levő rések pedig az ajtók (m, S, V.) és ablakok (q q q) nyílásait jelentik. — Ilyen *templom-alaprajzok* e műben: a 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 51, 69 és 70. ábrák. Egyéb tárgyról vett alaprajzok: a 40, 44, 48, 72, 73, 97 stb. ábrák.

2. A *fölrajzok* a szemeink elé állítandó tárgy külső vagy belső alkatát tárják föl. Ezek ismét többfélék lehetnek, aszerént amint a tárgyat különböző (pl. nyugati, keleti, északi, déli) oldalról tekintve ábrázolják.

A templom *külső* fölrajzain kívül (v. ö. 45, 46, 47, 86. ábr.)

kiváló figyelmet érdemelnek a *belső*k, melyeket közönségesen átmetszeteknek szoktunk nevezni. Az átmetszetek ismét kétfélék, *hossz- és kereszt-átmetszetek*, amint a templomot vagy hosszában vagy keresztben metszszük át.

Ily hossz-átmetszetet 30. ábránk, kereszt-átmetszeteket pedig 11, 13, 28, 29, 43, 68, 85 és 91. ábránk tüntetnek elénk.

Egyéb tárgyakról vett földrázokat: 50, 54, 96, 115, 116, 117, 126, 131 stb. ábránk adnak elénk.

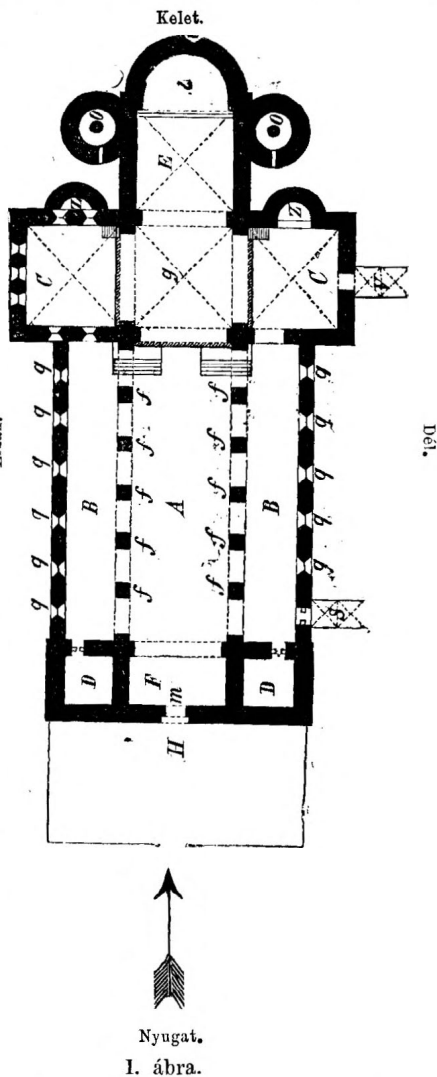
Az oszlopok földrázaira nézve meg kell jegyeznünk, hogy ezeknél néha térkímélés miatt csak az oszlopfőt és oszloplábat (v. ö. 35. kérd.) rajzoljuk le, mivel az egyenes oszlop-tőt amúgy is oda tudjuk képzelni. Erre nézve például szolgálhat 74. ábránk, hol az egymás fölött ábrázolt oszlopfő és oszlopláb között magát az oszlop-tőt képzeletben meg kell nyujtanunk.

Most ismerkedjünk meg a templom alkatrészeivel. E célból legjobb lesz a főnebbi (I.) ábrát venni vezérfonalul.

Mindenekelőtt a nyíl irányában képzeljünk egy egyenes vonalat, mely a templom alaprajzát hosszában két egyenlő részre osztja, e képzelt vonal irányában esik a templom hossz tengelye, n. és f. *Axe a. axis*, mely a középkori templomoknál rendszeren nyugat-keleti irányt mutat.

BAB a hosszahajó (*Langhaus*), mely két részből, t. i. a főhajóból (A) (*Hauptchiff*) és a két — rendszeren ennek félszélességével bíró — mellék hajóból (B, B) (*Seitenschiffe*) áll.

A mellék hajókat a főhajótól mindkét felől *fff...* oszlopokon

vagy pillérek¹⁾ nyugvó ívsorozat választja el, amit a műépítészet arkádoknak (*Arkaden*) nevez.

CC a kereszthajó (*Querhaus*), mely három négyszögből áll; ezek közül a két szélső (*CC*) keresztkarnak (*Kreuzarme*), a középső pedig közép-négyzetnek (*Vierung*) neveztetik.

E az oltárház, melyet közönségesen szentélynek (*Chor*) szoktunk nevezni; ennek keleti részét a félkörű apsis (*I*) zárja be. A szentélyt a közép-négyzettől egy magas ív, az u. n. diadalív (*Triumphbogen*) választja el.

A szentély alatt gyakran altemplom (*Krypta*) terül el.

DD a két harangtorony (*Glockenthürme*), melyek között az

F betűvel jelölt közép-toronycsarnok (*Zwischenhaus*) foglal helyet.

II a néhol alkalmazott előcsarnok (*Vorhalle*).

OO két kerekded szentélytorony (*Chorthürme*), melyekkel ritkán találkozunk.

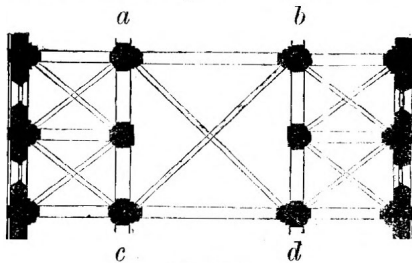
Hogy a templom belsejében alkalmazott ívezetek neveivel megismerkedhessünk: tekintsük a II.-vel jelölt ábrát.

ac, bd arkádívek (*Arkadenbögen*), melyek a templom hosszában nyugatról keletre futnak. I. ábránkon ezek az *fff...* betűkkel jelölt pillérek kötik össze.

ab, cd keresztívek (*Kreuzgurt*), melyek a templom hossz tengelyét keresztezik.

ad, cb átlóívek (*Diagonale*), melyek a görögből (*ἡ διαγώνος*) képezett német név után digonal-íveknek is neveztetnek.

Végül megjegyzendő, hogy az archaeologiai leírásokban előjövő „jobb” és „bal” elnevezést mindig címer tanilag (*heraldice*) kell vennünk, mely a közönséges felfogásnak éppen ellenkezője. Ezt legjobban úgy jegyezzük meg, ha a szemünk előtt levő tárgyat, velünk szemben álló személynek tekintjük. Így pl. valamely szobor jobbjára éppen ami bal, baljára pedig jobb kezünk irányába esik.

II. ábra.

¹⁾ Az oszlop és pillér nevezet, valamint az átalok jelölt fogalmakat sokan összezavarják, pedig e kettő közt lényeges különbség van. Az oszlop *henger* alakú támasz, mely egy — vagy több egymásra helyezett — darab faragott és díszesen simított kőből készül: a pillér ellenben négy- vagy sokszögű számos darab kőből rakott és falazott támasz.

A. A TEMPLOMÉPÜLET.

1. Minő nevei vannak a templomoknak?

A templomok nevei részint rangjokat, részint különböző rendeltetésöket fejezik ki.

D o m o k n a k, n. *Dom* l. *dominica* (sc. *domus*) f. *dôme*, neveztetnek a székesegyházak — *ecclesiae majores*, *ecclesiae cathedrales* — vagyis azon templomok, melyekben az illető megyés püspök vagy érsek széke áll. A dom elnevezés valószínűleg a „**Deo Optimo Maximo**“ felirat első betűiből származott, melyet vagy teljesen, vagy pedig első betűivel szoktak a nagyobb szerű templomok homlokzatára írni. — Ezen domok, mint az egyházmegyék főtemplomai, különösen építészeti arányaik nagyszerűsége által tűnnek ki; továbbá mindig káptalannal vannak összekötve, mely a templomtól **s z é k e s k á p t a l a n n a k** neveztetik. Ennek élén prépost (*praepositus*) áll, tagjai pedig vagy a világi vagy a szerzetes papságból (sz. ágostai és prémontrei szabályozott kanonokokból) valók. — Egyébiránt az u. n. **t á r s a s k á p t a l a n o k** templomait — *ecclesiae collegiatae* — is domoknak nevezik, ha azok oly helyeken fordulnak elő, hol székesegyház nem létezik; ilyenek Németországban Halle, Stendal, Berlin, nálunk Pozsony, Sopron, Nagyszombat. — Azon helyeken pedig, hol több társasegyház van, de székesegyház nincsen, csak a legjelesebb részesül a dom elnevezésben. Például szolgálhatnak Erfurt, Goslar, Braunschweig; hazánkban ilyen eset nem fordul elő.

M o n o s t o r, n. *Münster* l. *monasterium* f. *moutier* a. *minster*, tulajdonképp zárdá- vagy társasegyházat jelent; azonban miután ezen elnevezés egyrészt ki van terjesztve az apácatemplomokra (Essen, Herford, Quedling stb.), részint pedig egyes domok- (Strassburg, Constanzt) sőt egyszerű plebánia-templomokra is vonatkozik (Ulm, Freiburg, Breisgauban, nálunk pl. a **d e á k i**): bátran mondhatjuk, hogy semmi nemű meghatározott fogalomhoz nincs kötve.

T á r s a s e g y h á z n a k, n. *Stiftskirche* l. *ecclesia collegiata* f. *église collegiale* a. *collegiale church*, egyes nagyobb zárdák templomait

TEPLOMOK NEVEL.

nevezük; sőt néha a székesegyházakat is — vonatkozással a káptalanra, melynek tagjai társas életet élnek — e névvel jelöljük.

Az apátsági templom, n. *Abteikirche* l. *ecclesia abbatis* f. *église abbatiale* a. *abbey church*, nem egyéb, mint nevezetesebb zárdatemplom, még pedig oly szerzeteknél, melyek élén apát (abbas) áll.

A zárdatemplomok, n. *Klosterkirche* l. *monasterium* f. *moutier* a. *minster*, mint nevek mutatja, bizonyos zárdához tartoznak. Alaptervezetők és építészeti kivitelők az illető szerzet szabályai és szükségletei szerint van szerkesztve. — Építészettörténeti szempontból három szerzet érdemel különös figyelmet, t. i. a bencés, cisterci és kolduló szerzetek, melyek mindegyike külön sajáttságot tüntet föl építményein, s ez okból helyén lesz rólok röviden megemlékeznünk.

A bencések, kik különös buzgalommal fogtak egyes — mint pl. a német és magyar — nemzetek megtérítéséhez, zárdáikat a tudományoknak és szépművészeteknek szentelve, hegyeken építék föl templomaik pedig, melyek nagyszerűsége nézve versenyeztek a székesegyházakkal, rendesen pompás kettős toronnyal, nagyszerű harangokkal földalatti templommal (Pannonthalma, Tihany), sőt külföldön néha kettős szentélylyel is el voltak látva (v. ö. 23. kérd.).

Hazánkba a X. század végéveiben, Gejza vezér idejében jöttek be s legelőször Pannonthalmán telepedtek le; azonban sz. István király pártfogása folytán csakhamar mindenütt elterjedtek.

A cisterciek, kik 1142-ben János pécsi püspök közbenjárására jöttek Magyarországra, a népek térítésén és a tudományokon kívül kizárólag földmíveléssel foglalkoztak; ez okból többnyire sűrű erdők közepett vagy posványos helyeken telepedtek le. — Templomaik, melyek közül több, építtetési korának megfelelőleg az u. n. átmeneti izlésben épült (v. ö. 12. kérd.), a bencésekével szemben meglepő egyszerűsége által tűnnek ki. Hiában keresnénk rajtuk nagyobb szerű tornyokat, miután ezek helyett egyszerű kis tetőtoronykával voltak ellátva, mely néhány kisebb harangot foglalt magában. Altemplomuk nincsen; keleti részök egyenes záródású, gyakran igen számos, a szerzetesek magánáhitatának szentelt oldalkápolnával (v. ö. 23. kérd. 20. á.).

A tarka üvegü ablakok el voltak tiltva és csak az egyszínűek voltak megengedve. (V. ö. 75. kérd.) — Ezen meglepő egyszerűség a szerzet szigorú szabályaiból folyt, melyeket sz. Bernát a templomok emelése- és berendezésénél is fogamatba venni parancsolt, különösen azért mert a középkori műépítészet díszítményei egész a végeletekig elfajultak. (V. ö. 23. kérd.)

A cisterci zárdatemplomoktól nem messze gyakran kisebb kápolna állott, mely a világiaknak volt fentartva, miután ezek — de különösen a nők — a zárdatemplomot nem látogathatták.

A kolduló szerzetesek, mint a ferencrendűek, domonkosok,

szürke és fekete barátok, egyszerű csúcsíves izlésben épült templomaikat rendszeren városokban, a szónoklat céljainak megfelelőleg emelték; mert hivatásuk az Isten igéjének folytonos hirdetése volt. Ez okból célok elérésére néha a műépítészet architektonikus arányain is módosítottak, így pl. a hosszahajó néha csak a fő- és a szószékkal szemben levő mellékhajóból állott. — Általán nem építettek kereszt alakú templomokat, mert ezekben nem terjed el a hang könnyen és egyenletesen. Sőt még arra is ügyeltek, hogy a beömlő világosság a szószék felé irányzott szemeket ne zavarja; ez okból a hosszahajó szószék mögötti falán nem törtek ablakokat. A szentély egy hajóból áll; altemplom, mely a XIII. századtól kezdve lassankint kiment a szokásból, soha sem fordul elő. A tetőből kinövő toronyka fogadta magába a megengedett egyetlen kis harangot.

Az apáca-zárdák templomaiban, különösen a bencések és cistercieknél, a nővérek oltárral ellátott kara a nyugati oldalon emelkedik karzat alakjában, mely többé-kevésbbé tágas, néha az egész hajóra kiterjeszkedik és azt két emeletre osztja. Másutt az apácák számára a mellékhajók fölött vannak berendezve ily karzatok. Hasonló karzatok vagy nyugati páholyok jönnek elő néha egyes oly férfi-zárdákban is, melyekkel — mint Paulinzellé-ben, vagy Péterhegyen (Halléhoz közel, a Szajna mellett) — szigorúan elszigetelve egyszersmind apáca-szerzet is volt összeköttetésben.

P l e b á n i a - t e m p l o m n a k, n. *Pfarrkirche* l. *ecclesia parochialis* f. *église paroissiale* a. *parish church*, azt nevezzük, melynek élén plebános áll, ki bizonyos helység- vagy meghatározott kerületben lelkesíti teendőit végzi.

A n y a t e m p l o m n a k, n. *Mutterkirche* l. *ecclesia mater*, azok neveztetnek, melyek valamely kerületben először alapítottak s köröttük a többiek fiók-egyház — *ecclesiae filiae* — gyanánt emelkedtek s így velők az utóbbiak mindig függő viszonyban álltak. Manap anyateplomok alatt ama helységek templomait értjük, melyekben állandóan lakik plebános és a honnét más, közelebb és távolabb eső fiók-egyházak gondját viseli.

K á p o l n á k, n. *Kapelle* l. *capella oratorium*, *sacellum* f. *chappelle* a. *chantry*, oly vallásos épületek, melyek csak imára vagy magánhasználatra szolgálnak. Rendszeren kicsinyek, különféleképen tervezve, gyakrabban vagy hozzá- vagy beleépítve a templomba. Említésre méltók a keresztelő kápolnák, n. *Taufkapelle* l. *baptisterium*, *ecclesia baptismalis* f. *baptistère* a. *baptistery*, melyek eredetileg minden régi székesegyháznál előfordultak, azonban később, midőn a keresztiség szentségét a templomban szolgáltatták ki, nagyrészt átalakították; mindazonáltal a regensburgi, augsburgi, strassburgi, speieri, worms, mainzi, petronelli (a régi Carnutum Alsó-Ausztriában) stb. do-

moknál még manap is biztosan felismerhetők. Ilyen keresztelőkápolna volt nálunk pl. a jáki. — Alaprajzuk többnyire kerekded vagy sokszögű, és e tekintetben hasonlítanak különösen a Délkeleti-Németország temetőiben előforduló sírkápolnákhöz, n. *Karner*, *Kärcher* l. *carnarium*. Ilyenek maradványaiul tekintendők nálunk: a soproni sz. Jakab-, a kassai sz. Mihály-, a pozsonyi sz. János-kápolnák, továbbá a pápóci, szakolecai, pakai stb. Megemlítjük még itt azon XII. és XIII. századbeli várkápolnákat, n. *Schlosskapelle* l. *capella castellanca*, *sacellum aulicum*, melyek kettős kápolnáknak (*Doppelkapelle*) is neveztetnek, mivel két emeletből állanak, melyek közül a felső az uraság, az alsó pedig a cselédség számára szolgált imahelyül. E két emelet közt egy — a padozatban alkalmazott — nyílás tartá fön a közlekedést, melyen keresztül hallhatta a cselédség is a mise részeit jelző csengetyű-szót.

2. Van-e a templomnak védszentje?

Minden középkori templom vagy kápolna egy vagy több szent tiszteletére emeltetett és ezek egyike után (védszent) neveztetett el. — E szokás Nagy Constantin idejéből származik, midőn a községi templomokon (*ἐκκλησία*, ecclesia) kívül a vértanuk sírjai fölé emléktemplomokat (*μνημεία*, memoriae) építettek, szóval midőn egy helyen több templom keletkezett. — Igen szépen magyarázzák meg a kathol. anyaszentegyház ezen szokását sz. Ágoston eme szavai: „Mi vértanúinknak nem mint isteneknek templomokat, hanem mint balandó embereknek szokás, kiknek lelkeik Istennél élnek, emlékeket készítünk; az oltárokat sem azért emeljük ott, hogy rajtuk a vértanúnak, hanem hogy az egy Istennek, a vértanúk és a mi Istenünknek áldozzunk.“¹⁾

A protestánsok helytelenül fogván föl a szentek tiszteletét és segélyül hívását, a hitújítás alkalmával kezeik közé jutott templomból eltávolították a szentek képeit és szobrait, szóval mindazt mi reájok vonatkozott. Így lassankint feledésbe mentek ezen templomok védszentjeinek nevei. De néha egyebütt is megsemmisültek a templom védszentjére vonatkozó történeti adatok és hagyományok; ilyen esetben igen jó szolgálatot tesznek a fentartott egyházi emlékek, miután épen az illető védszent képe szokott gyakran ábrázolva lenni — az oltár-táblákat kivéve — különösen a templomajtókon, tornyok esúcsain, valamint a templomok pecsétjén is.

¹⁾ Sz. Ágoston hyppói püspök XXII. könyve az Isten városáról. Ford. a pesti növendékpapság m. e. i. iskolája. III. k. 10. f.

3 Mily fontossággal bír a védszentek neveinek felismerése a régészeti buvárkodásnál. ?

a) Valamely templom védszentjéből sok esetben annyiban következtethetünk az illető alapítvány korára, amennyiben bizonyos időben bizonyos szenteket kiválólag tiszteltek s ennél fogva tiszteletükre számos templomot emeltek.

Igy pl. Németországban sz. Mihály arkangyal, sz. Péter apostol és tours-i sz. Márton püspök voltak azok, kiknek tiszteletére a németek apostola, Bonifác, legtöbb templomot szentelt, melyeket egykori pogány szentélyek helyére hegységeken épített föl; és így alapítási korukat tekintve mindig az e címekre szentelt templomok a legrégebbek Némethon helységeiben.— A X. században különösen sz. Lőrinc ünnepeltetett, kinck közbenjárására Nagy Ottó a hunnokat a Lech mezőn legyőzte.

Nálunk a boldogságos Szűzön kívül, kit a magyar mindig védasszonyául tisztelt, szintén sz. Péter apostol és sz. Mihály arkangyal a templomok legrégebbi védszentjei, kiknek tiszteletére sz. István király a székesfejérvári, pécsi, veszprémi stb. templomokat emelte.

A XII. és XIII. században sz. Miklós myrai püspök tűnik föl, ki ereklýéinek Myrából Barira 1087-ben történt átvitele után mint a hajósok és kereskedők védszentje, különösen a kereskedelessel foglalkozó német-alföldeken és innét a vend tartományokba költözött gyarmatosoknál tiszteltetett; továbbá alexandriai sz. Katalin, kinck tisztelete a kereszteshadak által hozatott át először keletről nyugatra, rövid idő alatt mindenfelé ismertté lön.

Nálunk szent királyaink, István, László, továbbá Imre herceg és sz. Erzsébet (II. Endre királyunk leánya) emlékére építettek diszes templomokat.

b) Az egyes templomok és kápolnák alapíttatása soha sem eshetik korábbi időbe az illető védszent szentté való avattatásánál. Igy pl. sz. István magyar király († 1038.) sz. Imre herceg († 1030.) 1083-ban, sz. László († 1095.) 1192-ben, magyarországi sz. Erzsébet pedig († 1231.) 1235-ben lettek a szentek közé iktatva: tehát a tiszteletükre tett alapítványok keletkezte nem eshetik az említett szentté avattatási év előtti időbe.

c) Néha a templomok vagy kápolnák védszentjei az illető sz. hely sajátságos rendeltetésére utalnak. Igy pl. a városi kórházak többnyire a sz. Léleknek vagy sz. Györgynek (az utasok védszentje) vannak szentelve. — A sírkápolnák nálunk sz. Mihály arkangyalnak (Praepositus Paradisi), Németországban pedig jobbára nivelles-i sz. Gertrud-

nak (a sirok védszentje) vannak ajánlva. — Végül a keresztelő kápolnák-, úgyszintén a Johanniták templomainak is mindig Keresztelő sz. János a védszentje.

4. Vannak-e a templomok alapítása- és későbbi sorsáról szóló adatok?

A templomok alapítása- és későbbi sorsáról, u. m. építtetése-, lerombolása-, helyreállítása- vagy újjáépíttetéséről szóló történeti adatokat az okmányok, feliratok és koronkinti feljegyzések képezik; azonban ezek gyakran teljesen hiányoznak.

5. Mit kell megjegyezni az okmányokról?

Mindenek előtt az alapítási okmányok veendő tekintetbe, melyek mindig biztos támpontot nyújtanak bármely egyházi építmény első felállítására, de korántsem a fenlevő — rendesen sokkal későbbi — épület építtetési idejére nézve. Ezen elv különösen azon káptalani és zárdatemplomokra alkalmazható, melyek első alapíttatása a XIII. század előtti időbe esik. Ezek legnagyobb része egyanis idő folytán többször megújítatott, s így alig van rá példa, hogy a templom az ősrégi alapítás idejétől fogva napjainkig változás nélkül fennmaradt volna. Gyakran egyetlen adat sem létezik a későbbi, sokszor igen gyorsan egymásután következett újításokról; azonban ebből még nem lehet azt következtetni, hogy ily változások tényleg nem jöttek létre. Németország valamint hazánk régibb székesegyházai közül alig van egy, mely nem lett volna több ízben a lángok martalékvá.

Hasonlókép vagyunk azon okmányokkal is, melyek a templomok és azokban létező oltárok felszenteléséről tanuskodnak, vagy melyekben egyes templomok, mint már létezők, alkalmilag említetnek. Az ily okmányokból legkevésbé sem következik teljes bizonyossággal az, hogy minden bennök foglalt adat a maig fentartott épületre vonatkozik, mely vagy egészen, vagy egyes részeiben sokkal későbbi eredetű lehet.

Különös fontosságuk ellenben a pápai és püspöki búcsu-levelek (különösen a XIII. századbeliek), melyekben mindazoknak, kik valamely megnevezett templom újjáépítése-, nagyobbitása- vagy visszaállításához segédkezet nyújtanak, vagy a felszentelés napján azt meglátogatják, búcsu engedélyeztetik. — Ily búcsu-levelek keltéből mindig következtethetni arra, hogy minő építészeti tevékenység uralkodott ezen vagy amazon a helyen. Ezen búcsu-levelek tanúsága még akkor is megbízható, ha egyéb adatok hiányoznak, vagy ha a netán fenlévők avval látszólagos ellenmondásban állanak.

6. Mire kell figyelnünk a feliratoknál?

Régibb templomokon nagyon ritkán fordulnak elő oly feliratok, n. *Inschriften* f. és a. *inscriptions*, melyek az építés idejének kipuhatólására segédkezet nyujtanának. Az 1050. év előtti időből Németországban egyetlen egyet sem, a XI. század második feléből pedig maig csak két ily hiteles feliratot ismerünk, melyek kétségkívül a még ma nap is fönálló építményre vonatkoznak. Ezek egyike az esseni káptalani egyház altemplomában az egyik falpillér vállköve fölé helyezett négyszögü rakvány homlokoldalán látható és ezen földalatti kápolnának 1051-ben végbement felszentelésére vonatkozik; a másik pedig a regensburgi sz. Emeram-egyház északi oldalának egyik kapuzatán található, mely ennek felállítását Reginward apátnak (1049—1064) tulajdonítja. — Hasonló feliratok gyakran hamis következtetésekre vezethetnek, ha t. i. nem állanak eredeti helyeiken, hanem csupán régiebb épületekből föntartott emlék gyanánt később az azok helyére épülteken állítottak föl. Így vagyunk például azon felirattáblával, mely a worms dom déli oldalán álló jelenlegi keresztelő-kápolnában fordul elő, mely az eredeti Miklós-kápolnának 1058-ban végrehajtott fölszentelését bizonyítja, míg a mostani kápolna több századdal később épült.

Még a XIII. században is igen ritkák a németországi templomok építési idejére vonatkozó feliratok (pl. a sz. Querin alapkövének 1209-ben történt tételére utaló Neussban) és csak a XIV. század óta jönnek elő nagyobb mennyiségben, a XV. és XVI. században pedig már igen gyakoriak; mindamellett ezek nem mindig vonatkoznak az egész épületre, hanem csak azon részekre, melyeken felállítván, jöllehet ezen megszorítás csak néha van a feliratban érthetően kifejezve. Így pl. a quendlinburgi várkápolnában az altemplomba vezető ajtó fölött ezen felirat olvasható: „Anno Domini MCCCXX aedificatum“, tehát ez adat csak a templom szentélyére vonatkozik, míg egyéb részei több századdal régiebbek. — Hazánkban ilyenmü feliratok csekélyebb számmal találhatók.

Egyébiránt a feliratok értéke mindig hitelességöktől, azaz egykorúságuktól függ, amit ismét az írásjegyek alakjából fürkészhetünk ki. — Itt megjegyzendő, hogy minden emlékfelirat e XIV. század közepéig

1. ábra.

kerekded írással, az u. n. maiusculákkal, n. *Majuskelschrift* f. *tourneurs*, *lettres capitales*, *majuscules* a. *capital letters*, azaz

csupa nagy, a rómaiakhoz többé-kevésbé hasonló betűkkel íratott. 1. ábránk egy ily kerekded felírást állít elénk, melyet mostani betűinkkel így írnánk át: NVENBVVGENS. EPC. WICMANN' DEI GRATIA, azaz: Wicmann Dei Gratia Episcopus Nünbürgensis. — A XIV. század közepétől kezdve a *hegyes* (b a r á t-) í r á s jött divatba, mely *m i n u s c u l á k* b ó l áll, n. *Minuskelschrift* f. *écriture gothique*,

2. ábra.

2. ábránkban, melyen a „Jesus Christus“ név rövidített alakban fordul elő, épügy mint a görögök írják ΙΗΣ ΧΡC. — Körülbelül a XVI. század végéveiben ismét a nagy latin betűk fordulnak elő az emlékeken, de már az ismeretes modern alakban.

7. Mennyiben használhatók a koronkinti feljegyzések?

A koronkint feljegyzett adatoknál kiváló kritikai szigorral kell eljárunk. Mindenekelőtt az egykorú feljegyzések elébe teendők a későbbkoruaknak; azonban még ezeknél is kötes marad — mint főnebb az okmányoknál láttuk (v. ö. 5. kérd.) — vajjon az ilynemű feljegyzések a még fenlévő épületre alkalmazhatók-e, vagy talán csak az előbbi rombadőlt építményekre vonatkoznak.

A középkori történetírók még az egyházi intézetek a l a p í t á s á r ó l mintegy kenetteljes áhitattal emlékeznek meg: addig alig nyujtanak egy-két adatot az illető egyházi építményeken végbement ujításokról, sőt ha nyujtanak is, felette tökélyetlenül, a legszerényebb igényeket sem kielégítő pár sorban teszik azt. — Az építészettörténeti közlemények szakadatlan sorozata teljesen ismeretlen előttünk; innét van hogy a világos és határozott adatokat rendesen az elenyészett, a homályosak- és alkalmiakat ellenben a még létező épületekre kell vonatkoztatnunk.

8. Miként határozható meg valamely templom építtetési ideje a történeti adatok netáni hiányában?

Az eddig tárgyalt történeti adatok — amint meggyőződhattünk — számos esetben vagy hiányzanak, vagy pedig nem nyujtanak eléggé biztos támpontokat a maig fenálló építmény korának kipuhatolására. Ez okból az okmányokat, feliratokat és a koronkinti feljegyzéseket csak másodrangu kútfőkül tekinthetjük annál is inkább, miután van egy sokkal megbízhatóbb módszer, mely szerént az épületek építészeti

ÉPÍTÉSI IDŐ. ROMÁN STYL.

korát teljes biztonsággal meghatározhatjuk. — Módszerünk a következő. A meghatározandó, bizonytalan időben keletkezett építmény építészeti styljét összehasonlítjuk oly épületekkel, melyek építtetési ideje már ismeretes. Ez összehasonlítás a középkori keresztény egyházi műépítészet utmutatása szerint történik. E meghatározási módszer sokkal könnyebb, mint első pillanatban gondolnók; miután a középkori keresztény egyházi műépítészet pontos és egyáltalában könnyen megkülönböztethető fejlődési fokokon menvén keresztül, két nagy főszakaszra oszlik, melyek szerint azután az illető műépítmény korát meghatározhatjuk.

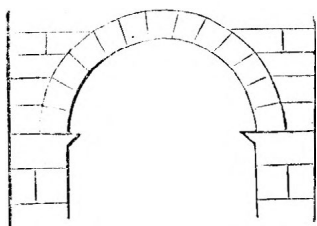
9. Melyik e két főszakasz a középkori egyházi műépítészet történetében?

A középkori egyházi műépítészet történetében két főszakaszként a román és csúcsíves építészeti styl korszakai tekintendők.

10. Mi jellemzi a román építészeti stylt?

Mint már a „román építészeti styl“ elnevezés, n. *Romanischer Styl* f. *style roman* a. *romanesque style*, mutatja, alatta az antik római műépítészet azon átalakítása értendő, melyben megvannak ugyan az utóbbinak fővonásai, de már az új, keresztény népek szellemétől áthatva, s annak megfelelőleg átváltoztatva.

A román stylü templomok egyszerű, tömör, inkább erős falazatu és tartósságu alacsony, mint magas, égbe nyuló építmények. A legrégibb példányok nyomott és egyszerű kinézésűek, a későbbiek diszesebbek és gazdagabbak. Első pillanatra felismerhető jellegül mondható bennök a vízszintes vonal (Horizontallinie) alkalmazása; továbbá a félkörív, n. *Rundbogen* f. *arc semi-circulaire* a. *semicircular*

3. ábra.

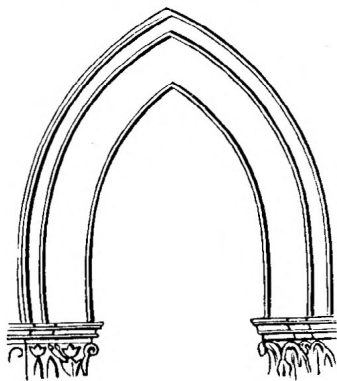
arch (3. á.), mely az épület minden külső és belső nyílását (ablakok, ajtók, ívek, fülkék stb.) fedi.

E román építészeti styl Németországban a XI. század végeig fejlődött, aranykorszakát a XII. században érte el s a XIII. század folyamában hanyatlásnak indult. Hazánkban a XII. században vette kezdetét, virágzott a XIII. század közepéig s ettől fogva hanyatlott a XIV. század elejéig. Azon templomok tehát, melyekben a félív az uralkodó, eredetüket tekintve Németországban valamint hazánkban is mindig az 1300. év előttiék, sőt legtöbb esetben 1250-nél is előbb építvék.

11. Mi jellemzi a csúcsives építészeti stylt?

A XIII. századtól a XVI. század közepéig divott építészeti izlést a copfkorszakban¹⁾ „gót styl“-nek, n. *Gothischer Baustyl* l. *architectura angivalis* f. *style ogival* a. *pointed style*, nevezték el. E név korántsem fejezi ki a styl lényegét vagy eredetét, hanem igen is azon ellentétet, melyben ezen építészeti izlés a pogány antikkkal szemben áll. Ugyanis a pogány építészet elavult alakjai a csúcsives stylben részben eltűntek, részben teljesen átalakítottak s helyökbe a keresztény szellem új, sajátos alakjai léptek, melyek az antik lényegű copfkorszak előtt érthetetlenekké lőnek és azért gót eredetűeknek, azaz barbaroknak tekintettek. — A „gót“ elnevezés helyett sokkal többet mond a „csúcsives styl“ kifejezés, mely határozottan a styl lényegére vonatkozik, s épen azért az oly annyira használatba jött „gót“ elnevezést legtanácsosabb kiszorítani s a „csúcsives“-t használni.

A csúcsives stylű templomok magasba törekvő építmények, keskeny függélyes tagokból (támak) álló külső gerincezettel, melyek közé a nagy ablakkal áttört vékony falak csupán a tér bekerítése végett vannak beékelve. Jellemző ez építményeken a függélyes vonal

4. ábra.

uralkodása, valamint a minden egyes boltzatnál alkalmazott csúcsiv, n. *Spitzbogen* f. *arc aigu* a. *pointed arch* (4. á.), továbbá a gerincek közé feszített süvegekből álló keresztboltzat, mely támaszakul pillérek és ellennyomásul támasokat kíván. A csúcsives építészeti stylnek — fejlődését tekintve — három, egymástól igen pontosan megkülönböztethető foka ismeretes, u. m.: 1) a kora, mely

Némethonban a XIII. században, nálunk a XIII. század végén és a XIV. század elején, 2) a kifejlett, mely a németeknél a XIV., nálunk a XV. században, végül 3) a késő, mely Németországban a XV. és XVI., nálunk pedig a XVI. században divott. Az egész csúcsives időszakon át azonban két építészeti irány halad

¹⁾ Már a XV. század közepétől, de főleg a csúcsives építészet hanyatlása után az újjászületés korszaka, n. f. és a. *Renaissance*, következett be. Ez nem egyéb mint visszatérés a pogányra, a classici formák némileg új, de jobbra csak színlegetés utánzása. Három korszaka van: a kora- (1450–1500), a magas- (1500–1600) és a késő-renaissance vagy barokstyl — más néven copfkorszak — mely utóbbi már az antik elemekkel egyéb formákat és izléseket is utánoz.

egymás mellett: a gazdagabb és díszesebb a székesegyházaknál; az inkább egyszerű és mesterkéletlen a kolduló szerzeteseknél. (V. ö. 1. kérd.)

12. Mi az átmeneti styl?

A XIII. század képezi az átmeneti korszakot a román építészeti stylból a csúcsivesbe. E két stylnek izlésesen vegyített elemeiből keletkezett az u. n. átmeneti styl, n. *Uebergangs-Styl* f. *style de transition* a. *period of transition*, midőn t. i. a csúcsives styl mint kész, de még tökélytelen ki nem fejlődött rendszer a szomszéd Franciaországból átszivárgott Némethonba s innét hazánkba. — Ezen időben tehát késő román és kora-csúcsives templomokat találunk egymás mellett, sőt ezeken kívül számos oly épületet is, melyekben mind a két styl egymással vegyítve fordul elő. Találunk román templomokat csúcsives elemekkel, különösen a csúcsiv alkalmazásával, mely azonban még mindig igen alacsony és gyakran alig észrevehetőleg levén törve, sohasem haladja meg az egyenszáru háromszög magasságát; továbbá csúcsives templomokat némi román izlésű maradványokkal.

Németországban az 1208. alapított magdeburgi dom készült a legrégibb csúcsives tervezet nyomán, melynek keleti — minden részletét tekintve még erősen romanizáló — részét 1234. fejezték be. Ezt követik a trieri Boldogasszony-templom (1227—1244) és a marburgi sz. Erzsébet-templom (1235—1283), melyeken az új építészeti rendszer először, még pedig kitűnően és sajátos módon keresztülvéve fordul elő. A félkörívű ajtók és toronyablakok még a kevésbé jártas szemlélőt is az akkortájt egyidejűleg még divott, de már hanyatlásnak indult román korszaki építészetre emlékeztetik. — Kölnben 1247. szentelték föl a román stylű sz. Cunibert egyházat s íme már egy évvel később (1248.) ugyanott megvetették alapját azon domnak, melyen a csúcsives műépítészet legnagyobb diadalát aratta.

Hazánkban — mint a kiásott alaptervezetből kitűnt — hihetőleg a margitszigeti domonkos-apácák kolostortemploma épült a legrégibb csúcsives tervrajz szerint. Ugyanez időből egyes román reminiscenciák maradtak fön pl. a XIV. század elején épült várkonyi (Pozsonym.) kora-csúcsives templom oszlopfőin, úgyszintén az egyházzelleyei (Pozsonym.) templom homlokzatán végigfutó román félköríves díszében és a szentély oszlopfőin alkalmazott tekert levéldíszben, valamint a pozsonyi sz. ferencrendűek egyházának szentélyén is.

13. Minő nehézségek fordulnak elő, midőn a templomok építési idejét építészeti stíljökből határozzuk meg?

a) A főnehézség abban rejlik, hogy a legrégibb időkben a XI. századig csak igen kevés építészeti emlék maradt fenn, ennél fogva az építészeti ízlés összehasonlítására alkalmas példának igen szűkében vagyunk. Továbbá a legrégibb templomok — ami könnyen ki-magyarázható — az idők folyama alatt annyi változáson mentek keresztül, hogy eredeti alapidomukat gyakorta csak igen nehezen nyomozhatjuk ki. Németországban a legrégibb — ha nem is IV., úgy bizonyosan a VI. század közepéről származó — maradványokkal a trieri domnál találkozunk, mely jelenlegi alakjában lényegileg a XI. századból veszi eredetét és a XII. és XIII. században még nagyobb kiterjedést és boltozatot nyert; azonban csak behatóbb technikai kutatások útján lehetett annak eredeti alapidomát meghatározni. Ilykép vagyunk azon VI. századbéli részletekkel is, melyek a kölni sz. Gereon-egyháznak az átmeneti korszakból származó nyugati sokszögű szentélyében találhatók. Eredeti alakjában — legalább belül — Nagy Károly aacheni domja maradt fön (796—804). Ez egy sokszögű kupolával ellátott épület (v. ö. 14. á.) melynek külseje azonban a XIII. és XVII. században átalakíttatván, a XIV.-ben pedig a keleti oldalához épített csúcsíves szentély által nagy részben ki lön vetköztetve eredeti alakjából. E karolingi építmény építészeti kihatásajól lehet igen korlátolt volt, mégis az aacheni mintára ismerhetünk a következő, többé-kevésbbé hozzá hasonló példányokban: a mihályhegyi templom Fuldában (befejeztetett 822., nyugati része XI. századbéli); az essen i káptalani templom nyugati szentélye valószínűleg a 948. tűzvész után építve; az ugynevezett „torony“ (jelenleg modern divat szerint megújítva) a mettlachi zárdán Saar mellett; a valkhofi várkápolna Nymwegenben; az othmarsheimi templom Elsassban (1050.); végre a kölni capitoli Boldogságos szűz templomában az orgona mögött rejlő karzat (1049-ből).

Szórványosan fordulnak elő: az állítólag ősrégi kölni sz. Cecília nyugati altemploma; a Fulda melletti Péterhegyen lévő prépostsági egyház altemploma (a 799-ben meghalt Sturmi ottani apát műve); VIII.—X. századbéli maradványok fordulnak elő a bódentő Reichenau szigetének három zárda-templomában, valamint ilyennek tekintendő a lorehi zárda előcsarnoka a hegyi ut mellett (jelenleg általános an karolingi időbeli emlékeknek ismerve el) és a Quedlinburg előtti sz. Wipert zárda-egyház kis altemploma a X. századból, melyből lényegét tekintve a 964 körül befejezett genordi apáca-templom is származik. Azon építmények száma, melyek jelen alakjukban határozottan a XI. századból származnak, szintén igen csekély; továbbá épen e század

három legnevezetesebb műemlékének, t. i. a mainzi, speieri és wormsi dom építési idejének meghatározásáról folyt legtöbb vita, míg végre manap már kétségen kívül bizonyos, hogy azoknak napjainkig fenmaradt részei — különösen belső alapidomuk — lényegileg csakis a XII. és XIII. századra vezethetők vissza. — Ellenben a XII. század számtalan templom által van képviselve az Elbától keletre fekvő tartományrészek kivételével, hol ilyenek még igen ritkán fordulnak elő. — Németország minden részében csak a XIII. századtól fogva találunk egyházi épületeket; azonban tagadhatatlanul a későbbiek, t. i. XIV. és XV. századbéliek vannak legnagyobb számmal.

Hazánk földén levő építészeti műemlékeink közt a pécsi katakomba-szerű földalatti sirkápolna a legrégibb, melyben Ipolyi szerint az ó-keresztény katakombai festészet IV. századi tökéletes kifejlődését találjuk; bár — sajnos — a képek kellő gondosság hiányában lassankint enyészetnek indulnak.

Biztosan tudjuk, hogy Privina marahán főnök (a IX. században) több mint harminc templomot alapított mai hazánk térein, melyeknek azonban még romjai sem jutottak hozzánk. Ha ezeknek elpusztultát lehetetlen nem fájlalnunk: minő érzés fogjon el bennünket, ha elenyészett ősmagyar műemlékeinkre gondolunk? . . . Ritka apostoli buzgóságu királyunk, sz. István által (1000—1038) emelt számos egyházépítményeink az egy szék es fej é r v á r i basilikát kivéve, mely a királyi bőkezűség valódi diszműve volt s melynek — az 1862-iki ásatások szerint ¹⁾ — csak félkörű apsisa mintegy negyedrészből és déli tornyaiinak alapzata maradt fenn, alapjaikban is teljesen elvesztek az utókor számára.

Miután sz. István számos templomra csak alapítványt tett s az általa építettek legnagyobb része csak a kor szükségéhez képest fából készült szükségleti épület volt s így az elemek u. m. tűz, vihar, árvíz stb. által könnyen megsemmisült: e kettős okból sem kell rögtön, e királyunknak tulajdonítani azon templomok építését, melyekhez a vallási kegyelet e nemzeti szent nevét fűzi.

Hasonlóképp elenyészett az ó-budai, dömösi és a sz. László király által (XI. században) emelt nagyvárad-i egyház is. — Ugyanezen sorsban részesült továbbá a XII. században Jób esztergami érsek által újjáépített nagyszerű esztergami basilika.

Ily körülmények között a tihanyi (XI. sz.), veszprémi (a XII. sz. közepéről) és pannonhalmi (XIII. sz.) altemplomokon kívül ez időből csak a veszprémi Gizela-kápolna maradt fenn; azonban ezek is legnagyobb részt átalakítva. A XII. századból csak egy templomunk létezik, mely alaptervezetében a román kori építészet kiváló

¹⁾ Henszlmann Imre, A székesfehérvári ásatások eredménye. Pest, 1864.

példája, s ez a pécsi székesegyház, jóllehet külsejét tekintve ez is nagymérvű átalakításokon ment keresztül. — A XIII. századbbeliek közül megemlíjtük itt a lébenyi, deáki, harinai (Mönchsdorf Erdélyben), pannonhalmi, bényi és zágrábi egyházakat. A XIV. és XV. század műemlékei számos példány által vannak képviselve, melyek közül a monumentalis kassai dom méltán kiválik. E korszak maradványai számosabbak, de nem oly jelentékenyek mint a XIII. századbbeliek. Főleg hazánk felső vidékén — Árva-, Liptó-, de különösen Szepesmegyében — számra nézve 100-nál több műemlékünk maradt fön,¹⁾ melyek közül főlemlítjük itt a szepes-váraljai, csőtörtőkhelyi, kézsmárki, löcsei és zsegrai templomokat.

b) A templomok korának építészeti styljokból való meghatározásánál nem csekély nehézséget szül továbbá ama körülmény, hogy az építészet lassankinti mivelése nem mindenütt karoltatott fel egy időben és hogy — mi különösen a XIII. századra nézve nagy fontosságu — a csúcsives építészet Német- és Magyarországbán némely vidéken sokkal előbb terjedt el, mint az ország egyéb helyein, hol a román styl hosszabb ideig, néha a XIV. századig is, használatban volt.

c) Végre nagy gyakorlat és az architektonikai részletek sajátosságainak felfogására termett finom tapintat szükségeltetik, hogy valamely épületnek styljéből annak keletkezési idejét pontosan megállapíthassuk. Azonban még ekkor is figyelünk kell, mert legtöbb nagyobb templom különféle részei különböző időre vezethetők vissza, melyek mindegyike az akkor uralkodó stylnek hódolt, úgy hogy mindenekelőtt azt kell kikutatnunk, vajjon a kérdéses épület egyöntetű izlésben, vagy különféle időszakokban izlésváltozatokkal s eltérésekkel keletkezett-e, és csak ezután ítélhető meg, melyek az épület régibb, melyek újabb részletei. — Ugyanitt még különösen azon későbbi változtatásokra is kell ügyelnünk, melyek csak az épület bizonyos részein mentek végbe s így az egész épület korára nézve könnyen hamis következtetésekre vezethetnének. Így pl. gyakran akadunk román templomokban későbbi, csúcsives ajtókra és még gyakrabban ablakokra, melyek a már nem létező eredetiek helyébe alkalmaztattak; vagy pl. az eredeti lapos famennyezet helyett későbbi falazott boltozatot találunk.

14. Kik voltak a középkori építészek és mily eszközök segítségével hozták létre a templomokat?

A műépítészet a legrégibb időktől kezdve az egész román korszakon át a papság kezében volt. Nem csak a művészeteknek és tudományoknak, hanem a műépítészetnek is a zárdák voltak közpörinté-

¹⁾ Dr. Vajdovszky János, Árva, Liptó s Szepes vármegyékben létező mlékszerű régi templomok lajstroma. Arch. Ért. VIII. k. 150. l.

zetei, melyek a művészi hagyományokat és ügyességeket a fölbomlott római birodalomból megmentették. A szerzetesek közül főleg a bencések tűntek ki e téren szerzett tanulmányaik és ügyességek által. A sz. galleni, hirsau, corvey-i, fuldai, paderborni, hersfeldi, reichenau, osnabrücki, hildesheimi stb. bencés zárdák valóságos építészeti iskolákkal voltak kapcsolatban, hol számos világi is nyert oktatást, kik közül több kiképzett művész mint szerzetes társ (*frater, laicus*) — szakmáját művelve — továbbra is a szerzetben maradt. A papság legkitünőbb tagjai — pl. Németországban — a műépítészetet komoly tanulmányaik tárgyává tették.

Egyes apátok és püspökök nem csak terveket készítettek, hanem gyakran a kivitelnél is sajátkezüleg résztvettek. Így pl. Eigil apát építette s festette ki szerzeteseivel a fuldai templomot; a speieri dom építését Walter és Sigfrid püspökök vezették; Benno, osnabrücki püspök korának legjelesebb építésze volt stb. — Mindazonáltal nem hiányoztak egyes világi műépítészek sem, kik többnyire vándoréletet éltek. Később, mintegy a XIII. század kezdetétől, a papság elvilágiasodásával s a szerzetek tevékenységének lankadtával a városok hatalmas növekedni kezdett s a műépítészet megszűnt a papság kizárólagos sajátja lenni s így annak gyakorlása a világi építészek kezébe jutott, kik ezentúl céhszerűleg szabályozott társulatokba álltak s gyakorlati építészeti iskolákat u. n. s z a b a d k ö m i v e s p á h o l y o k a t állítottak föl, melyek közül a strassburgi, kölni, bécsi és zürichi (főpáholyok) birtak legnagyobb tekintéllyel. — Az egyes páholyok és azok társ-tagjai u. m. a mesterek, pallérok és legények, mind alá voltak rendelve a legrégebb strassburgi főpáholynak, melynek előljárója — mint a kőmivesség legfőbb bírása — döntő határozati joggal birt a társulat összes ügyeiben.

Elszakítottván Strassburg a német birodalomtól, ez intézmény is megszűnt s a céh-élet általános súlyedtével eltűntek a kőmivesség építészeti páholyai is. — Kiváló figyelmet érdemel a páholyok azon szokása, mely szerint minden egyes legény külön j e g y e t kapott, melyet önkényileg többé meg nem változtathatott és minden önkészítette művére bevésni tartozott. Így származtak az u. n. k ö m i v e s j e g y e k,

5. ábra.

n. *Steinmetzzeichen* f. *signes lapidaires*, *signes maçonniques*, melyek a középkori épületeken a XII. század utolsó éveiben még ritkábban, a

középkor vége felé azonban már egyáltalán csaknem mindenütt előfordulnak. E jegyek legrégebbjei (5. á.) — melyek gyakran csak megkülönböztetésül szolgálnak a kövek elhelyezésénél — betűkből, vonalakból, csillagjegyekből stb. állanak; a későbbi tulajdonképi kőmives-

6. ábra.

jegyek (6. á.) mértani vonalokból alkotvák, melyek többé-kevésbbé a pálea-alakból származnak és a házijegyek (Hausmark) családjához tartoznak.

Mielőtt az eszközökről szólnánk, melyek segélyével a középkor nagyszerű építményeit létrehozta: azon lábrakapott balvéleményt kell elosztatnunk, mintha ezen építmények épen semmi, vagy csak igen csekély költségbe kerültek volna. Fenmaradt építkezési számadások és alkalmi feljegyzések bizonyítják, hogy a nagyobbszerű épületek létesítése azon időben is — kivált ha a pénznek akkori magas értékét vesszük tekintetbe — tetemes költséggel járt. — Ennek fődözéséhez részint az egyházi intézmények járultak, miután ezek sokszor gazdag jövedelmeik egy harmadát vagy negyedét az építkezési pénztárba voltak kötelesek beszolgáltatni; részint pedig egyes magasrangú jótevők és a nép minden osztályának általános áldozatkészsége. Hatalmas tényezőkül szolgáltak továbbá a búcsuk és a jótékonyág cselekedeteinek a hit által ápolt gyakorlása. Nemcsak pénzből vagy pénzértékű tárgyakból álló ajándékokat gyűjtöttek e célra össze, hanem miután a hivatás teljes buzgósággal csüngtek a búcsuk elnyerésén és lelkiüdvök előmozdításán: gyakran tömegesen, de kellő rendben s ájtatossági gyakorlatok között tényleg is segédkezet nyújtottak az építési anyag fázrasztó szállításánál.

Nemcsak a püspökök vágyódtak nagyszerű székesegyházak, és a zárdák tisztességes templomok után, hanem a legkisebb városok is becsületbeli dolognak tartották, hogy tehetségükhöz mértén Istenhez illő templommal birjanak. Magok a lakosok a legszűkebb hajlékkal is beérték, de midőn szép templom építése és annak illő feldiszlítése forgott kérdésben, akkor nem kiméltek sem pénzt, sem fáradságot. — Azonkívül tekintetbe veendő, hogy az építkezési kiadások rendszeren hosszú időközökre estek, mintán nagyobbszerű templomok felállítása számos évtized, sőt több század tevékenységét vette igénybe.

A templomok építésénél a tervrajz elkészülte után legelőször is az egész épület alapját tették le, majd azonnal a szentélynek, mint az isteni szolgálat nélkülözhetlen részének építéséhez fogtak, melyet sokszor teljes befejezte előtt ideiglenesen berendezve használtak is. A

további építkezés a pénzkészlet és időviszonyok szerint vagy haladt vagy megakadt. Legvégül került a sor a — sokszor nagyszerű, méltán bámult magasságu — tornyok építésére; gyakran azonban nem jutottak ennyire s így a nagyszerű domok tornyai legnagyobb részét befejezetlenül oly időkre lőnek hagyva, melyekben egyrészt az előbbi buzgóság már lelohadt, másrészt pedig a csúcsives styl virágzása már lejárt. — Például szolgálhat itt a strassburgi domtól kezdve a bécsi sz. István-templomig számos egyház, melynek csak egy tornya készült el; nálunk pedig a kassai dom, melynek mindkét tornya manap is csonka.

15. Minő anyagból épültek a középkori templomok?

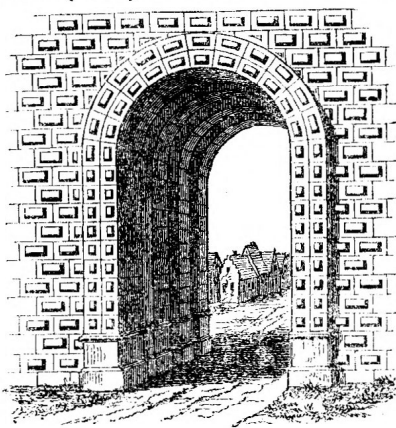
Németország valamint hazánk első s legrégibb templomainak legnagyobb része fából épült. Egyszerű, durva szükségleti épületek voltak ezek, melyeket a pogány népek térítői és a zárdák első alapítói azon célból állítottak föl, hogy legalább a legelső szükségletnek eleget tegyenek. Kőépületek valamint akkor általában a közéletben, úgy a templomok közt is a ritkaságok közé tartoztak. Ezek építése egyrészt rendezett viszonyokat tételezett föl, minők csakis később, a kereszténység megszilárdulása után jöttek létre; másrészt tetemesebb eszközöket igényelt, holott ezek csak egyes hatalmas uralkodóknak állottak rendelkezésükre, sőt gyakran nekik is nagy nehézségekkel kellett e tekintetben megküzdeniök. — Így pl. Nagy Károly kénytelen volt az Einhard titkárának vezetése alatt készült, aacheni székesegyház építéséhez olasz munkásokat hozatni, kik itt is — a pogányság bukása óta diszes romokban gazdag hazájok szokása szerint — a császár által Ravenna és Romából hozatott, nagyrészt különféle antik márvány-, gránit- és más nemes kőből faragott oszlopokat, valamint Verdun város falaiából ide szállított köveket használtak föl. Hasonlóan cselekedett Nagy Ottó Magdeburg építése alkalmával, melyből még több antik oszlop őriztetik a jelenlegi dom szentélyében és káptalani termében; továbbá tudjuk, hogy az északi császárok Theodorik ravennai palotájából, mint valami márvány-bányából, szedették ki a legdíszesebben faragott márványlapokat.

Már fönebb (v. ö. 13. kérd.) említettük, hogy nálunk is az első templomok — a székesfejérvári és nagyvárad i emlékszerű basilikákat kivéve — legnagyobb részét csak fából készült szükségleti épületek voltak. Azonban később nálunk is bekövetkezett a kőépítkezés, midőn a templomok külsejét nemcsak négyszögű faragott kövekkel vonták be, mint ez pl. a jáki, lébenyi, kassai stb. templomoknál előfordul, hanem vagy sima márványlapokkal, vagy — hogy a hatás nagyobb szerű legyen — gyengéden váltakozó színezetű kőbur-

kolattal, mely majd kékes, majd szép sárga trachyt-, majd zöldes szürke négyszögű kőlapokból váltakozott. Ilyen volt az esztergami régi bazilika, melynek romjai közt élénksárga és majdnem hófehér meglepő szépségű kőekre találtak; továbbá a pannonhalmi monostor-egyház támainak festői szép díszoszlop-csoportozatai fehér homokkő, vörös és sárga márvány (most bemeszelt) oszlopokból állottak. Főlemlíthetjük még a kisbényi egyházat, melynek most vakolat alatt lappangó falait zöldes szürke és szép sárga színezetű trachyt-kőlapok díszesíték¹⁾; továbbá az egri régi székesegyházat és a béli háromkúti v. más néven a pátfalvi XIII. századbéli egyházat, melynek vörös és szürke színű kőlapjai a célzott polychrom hatást képesek voltak előidézni.²⁾

Németországban csak a XII. században szűnt meg tökéletesen a templomok fából való építése, mely építészet Skandináviában és hazánk keleti vidékein, különösen a ruthén és görög szertartású községekben sajátos művészetté fejlődött ki; ezenkívül még egybűt is, mint pl. Morva- és Gácsországtól kezdve egészen Pomerelle-ig több régi falusi fatemplomra akadunk. — Hazánkban különösen Ugocsa- és Bereghmegyében találkozunk számos díszes fatemplommal, melyek legnevezetesebbike a szinyér-váraljai; továbbá szép példányok fordulnak elő Nyírbátor, Vörösmart és Nagyhegy községekben, nem különben Marmarosban stb. Ezen épületek bár egyszerű ácsok készítményei, mégis valódi műépítményeknek mondhatók.³⁾

A kőépítkezésnél a XI. századig az ó-római technikai szerkezet, *rustika* (7. á.) uralkodott. Különösen jellemzők az egyes, néha különböző mintákat képező hosszú, vékony téglákból készült rakások, melyekkel kapcsolatban a kis kőbalaku kővekből álló falazat fordul elő (8. á.); továbbá a kővek kalászszerű elhelyezése (9. á.) valamint az igen széles kőragasz-választékok.

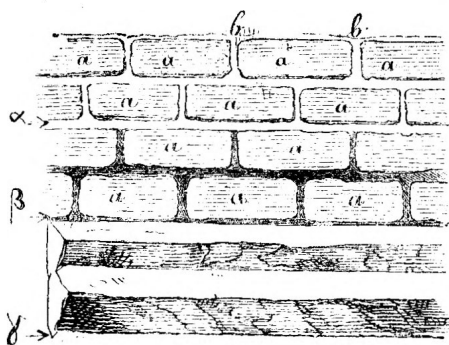
7. ábra.

Ami a tömör építkezésnél használt anyagot illeti, Németország két részre oszlik. Déli részén körülbelül az Elba folyóig, a templomépületek nagyobbbrészt a vidéken található terméskő-

¹⁾ Arch. közlemények, II. k. 135. l.

²⁾ *Ipolyi*, Az egri megye régi székesegyháza az egri várban. 67. l.

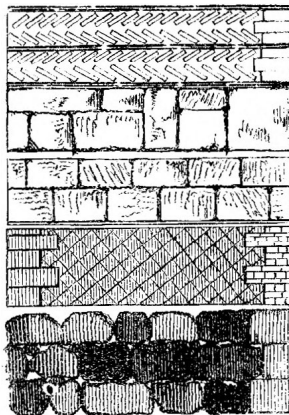
³⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Comission, 1866, XI. k. 1–14. l.

8. ábra.

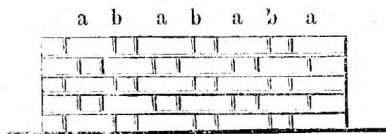
művésziesség fokáig, mivel az e vidéken található épületek összes faragott részletei terméskőből készültek, ami a téglalapítás tulajdonképi körében nem szokott előfordulni.

A terméskő-építkezés alkalmával Németországban, valamint hazánkban is, eleinte csaknem mindenütt törött kő-falazatot használtak oly annyira, hogy csakis — nagyobb tartósság tekintetéből — talán az alapzat, a szögletek és tagozott részletek készültek faragott kőből, míg az épület belsejét és külsejét simított vakolattal látták el, sőt sokszor bemélyített vonalak által látszólag meg is négyegelték. — Csupán a XII. század közepe táján tűnik föl néhány helyen a négyyszögű kőépítkezés (*Quaderbau*), mely mindinkább terjedve a csúsesíves styl korszakában túlsúlyra vergődött. Természetesen az ily építkezésnél a vakolat kívül-belül elmaradt.

9. ábra.

Ila a templom falazata téglákból, n. *Backstein, Ziegelstein f. brique, tuile a. brick, tile*, készült, melyek (10. á.) hosszúság és szé-

10. ábra.

lesség szerint (a b) váltakozó helyzetben rakattak egymás mellé és fölé: úgy az egész falazat kívül és belül vakolatlanul hagyatott; azonban az ívek és egyéb boltozatok alsó lapjait, úgyszintén a fülkéket és vakablakokat vakolattal simították ki.

Hazánkban Csalóközben és az alföldön virágzott főleg a téglalapítás, s jöllehet Csalóköznek harminc temploma közül csakis három mondható kőépületnek: a többi, XIV. századbeli

téglaépítményü csúcsíves temploma közül egyik sem dicsékedhetik tégla-műépítészeti jelleggel. Ily jellegű műemléket legelőször Ipolyinak sikerült hosszú kutatás után fölföldöznie a nyíregyházi (Szabolcsm.) kis csúcsíves templomban, mely körülbelül a XV. századból ered. E templom déli oldalán kívülről a bemenettől balra mintegy három ölnyi hosszúságban és alig két hüvelknyi szélességben tüntek elő a színes — túlnyomólag szürkés-zöld, továbbá sárga, fekete, sőt egyes márványozott színű — téglákból álló rétegek. Megjegyzendő, hogy ezen építményen az egyébként ritkaságnak nevezhető sárga- és violaszín is képviselve van. — Továbbá megemlíthetjük még a vörös és fekete tégláival igen meglepő polychrom hatású tatárfalvi (Szatmárm.), a csegöldi ruthén és nyírbátori-ref. templomokat, végül az orosi és kis-várdai egyházakat (mindkettő Szabolcs megyében), melyeken itt-ott még némi nyomai láthatók a színes tégláknak. — Karász helység (Szabolcsm.) 1859—60-ban lebontott templomából fénymázos élénk zöld és sötét sárga téglákat mentettek meg egyes gyűjtemények számára. — Végül megjegyezzük, hogy ezuttal az alföldi tégláépítészeti templomok közül csakis az eddig ismeretes téglaműemlékeket hoztuk föl, mivel egyrészt számos enmü emlék létezik, mely egyéb tekintetben figyelemre méltó lehet, de mint műépítmény nem tárgyalható; másrészt pedig számos ily emlék lappang a későbbi, avatatlan kéz által ráborított falragasz-burkolat alatt.¹⁾

Gránit-táblákat csak közönséges falakra ezeknél is csak egyszerűbb -- leginkább egyenes vonalú -- tagozatokra alkalmaztak; a falusi templomoknál pedig eleinte kőalakun feldolgozva, később nyersen használták föl a gránitot; ez utóbbi alakban a tégláépületek alapfalában is előfordul.

16. Milyen alakúak a középkori templomok?

A középkori templomok legnagyobb része építészeti alakját illetőleg nem egyéb, mint az ó-keresztény basilika-építészet tovább képzése és fejlesztése. Ez okból mindenek előtt az ó-keresztény basilika-építészetet kell tárgyalnunk, miután csak is ebből — mint alapmintából — érthetjük meg a többi középkori templomok alkatát és építészeti berendezését.

17. Mikor és mikép keletkezett az ó-keresztény basilika-építészet?

Az első keresztények vallásos gyülekezeteiket magán házakban tartották, sőt az üldözések idejében még a (római és nápolyi) föld-

¹⁾ *Ipolyi*, Téglaépítészeti műemlékek Magyarországon. Kisebb munkái, I. k. 407—454. l.

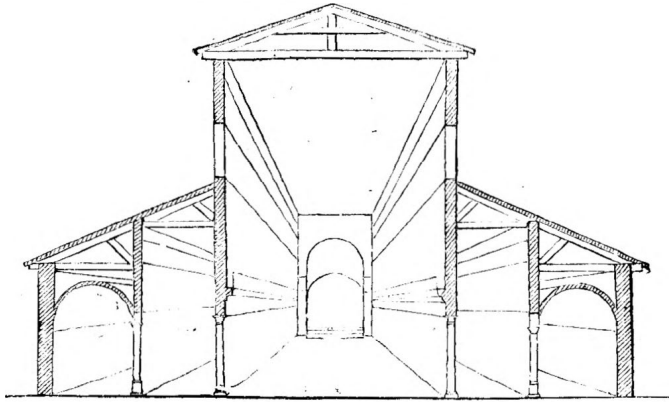
alatti sirüregek, a k a t a k o m b á k, n. *Katakomben* l. *catacombae* f. *catacombes* a. *catacombs*, rejtekeiben is. A hívők száma azonban rövid idő alatt annyira szaporodott, hogy a keresztények — buzgón használván föl az időnkint rájuk viradt béke napjait — mindjárt a III. század kezdete után nyilvános templomok építéséhez fogtak és így a római birodalomban mindenütt gyorsan emelkedtek keresztény templomok, melyek azonban a következő század elején a dioclecian-féle üldözés alatt ismét csaknem mind romba dőltek. — Csakis 313-tól kezdve Nagy Constantin, az első keresztény császár idejében, ki maga is több egyházat épített, soroztattak a keresztény templomok a nyilvános díszépületek közé és basilikáknak, n. *Basilika* l. *basilica* f. *basilique* a. *basilica*, neveztettek el, mely név — először Észak-Afrikában használva — az akkori időben a nyilvános kereskedelem- és törvénykezésnek szánt épületeket illette meg. Ily név átvétele, melyhez már bizonyos fogalom volt kötve, csak úgy magyarázható meg, ha a keresztény templomok építészeti alakulása ezen, már előbb szokásban volt fogalomnak megfelelt, azaz ha a pogányok basilikái bizonyos tekintetben mintául szolgáltak volt a keresztény basilikáknak.

18. Minő volt a pogány basilikák alakja és berendezése?

E kérdésre — őszintén megvalljuk — igen nehéz a felelet, miután a régi basilikákat csak néhány lerombolt példány nagyrészt kétes maradványai-, továbbá egyes írók homályos és egymással látszólagosan ellenkező bizonyítékaiból ismerjük; sőt mindezekből is teljes határozottsággal csak annyi vehető ki, hogy ezen épületek igen különbözőle alakítottak; azonban annyi mégis bizonyos, hogy hosszúkás belső terök oszlopsorok által hajókra volt mindig felosztva. A középhajó magasabb és szélesebb volt a mellékhajóknál, melyeken gyakran karzatok emelkedtek, s maga a középhajó a mellékhajók fölött magasan emelkedő oldalablakokon át nyert világosságot. Az épület egyik keskeny oldalán, a középhajó tengelyével egybeesőleg a bírák törvényszéke számára emelkedettebb hely létezett, mely néha épszőgű, külön hozzá épített részben, félkörű fülke alakjában jelent meg. Ezzel szemközt a másik oldalon az épület egész szélessége elé — gyakran csekélyebb terjedelmű — előcsarnok alkalmaztatott. Az ily — leginkább oszlopcsarnokoktól körülvett helyen fekvő — nyilvános basilikák jellegének, lényegének a nagyobb római lakházakban divatozott gyülekezési termek berendezése felel meg, melyekben a sz. írás tanúsága szerint az apostoli kor egyházközségei szokták isteni tiszteletöket végezni. Nagyon hasonlítottak még a basilikákhoz az úgynevezett „egyptomi termek“, sőt ezeken kívül azon lakosztályok is, melyek a gazdagabb rómaiak házaiban fordultak elő s tanácskozási és törvénykezési gyűlésekre szolgáltak. — Minthogy pedig vannak

adataink, hogy az első keresztények hasonló magán basilikákat is használtak vallásos szertartásaik megülésére: teljes joggal föltehetjük, hogy a legrégibb reánk maradt keresztény templomok, melyek Észak-Afrika-, Közép-Syria-, Bethlehem- és Romában találhatók, ezek jellegének csakugyan megfelelnek.

Az első ó-keresztény basilikák alakja és berendezése ilykép a következő volna. Képzeljünk egy oldalfalakkal körülzárt hosszukás négyszög-épületet, melynek egyik keskeny oldalán a bejárat, s ezzel szemben a másik keskeny oldalon a félkörű — az egész szélességnek majdnem középharmadát képező — toldalék-épület emelkedik; továbbá maga a basilika hosszépületének belseje egyközű oszlopsorok által öt (vagy három) hajóra oszlik még pedig úgy, hogy a középhajó szélessége egyenlő az összes mellékhajók szélességével. — Az oszlopokat egymás közt összekötő fekirányos gerendázaton, vagy félköríveken emelkednek a fekirányos kockamennyezetű középhajó magas oldalfalai, melyek számos — félkörrel záródó — ablakkal vannak áttörve; míg az alacsonyabb — a földszint képező, saját ablakaik által világított — mellékhajók félereszű födeleikkel támaszkodnak a középhajó magas falához, annak ablakai alatt. (V. ö. 11. á.)

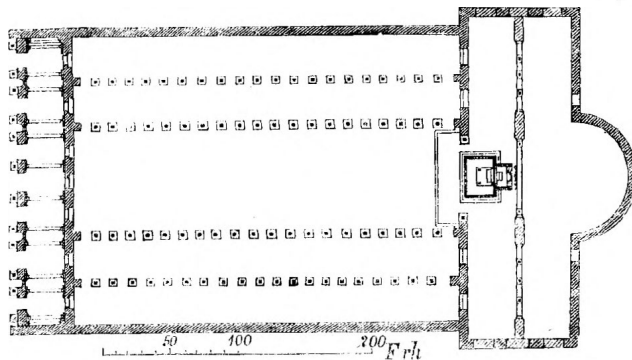

11. ábra.

Ilyen volt a legelső basilikák kinézése; azonban csakhamar a félkörű apsis és a hosszhajó között széles, oszloptól ment tért kezdtek hagyni, melynek oldalfalait a középhajó falaival egyenlő magasságra emelték, azaz a basilika hosszhajóihoz egy velők válivek által összekötött kereszthajót illesztettek. (12. á.) — Ime miként jött létre a templomok kereszt-alaku alapidoma!

Igy lön az eredetileg világi ügyek elintézésére épült basilika a keresztények imaházává. Hol ezelőtt a tribunal közepén világi törvényszék állott, ott most márvány kathedrón pappai által félkörben

övezve a keresztény püspökök ült és tanított. Ezen tér előtt, mely a papság számára volt föntartva, a kereszthajó közepén emelkedett egészen szabadon az oltár-asztal, mely rácsozattal volt elkülönítve

12. ábra.

az alsó papság karától. A közép- és mellékhajókat (12. á.) a hívők gyülekezete foglalta el; az előcsarnokban pedig az egyházból kiközösített egyének és a nyilvános vezeklők tartózkodtak, kiknek szigorúan el volt tiltva az elégtételként rájuk szabott vezeklés kiállása előtt a hívők gyülekezetéhez csatlakozni.

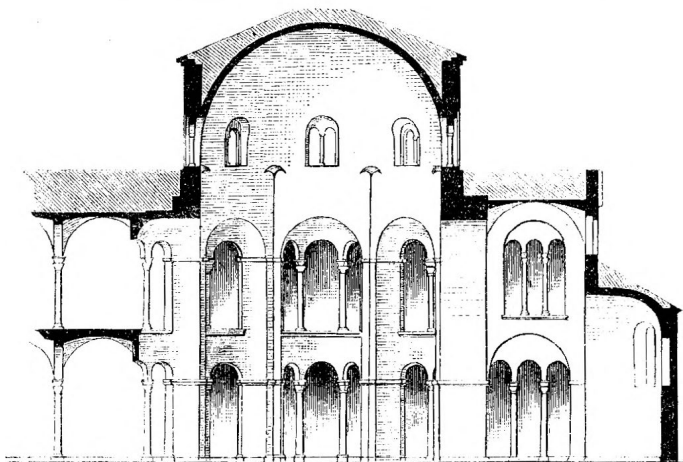
19. A constantini korszak minden temploma a basilikák mintájára épült?

E kérdésre nem mel kell válaszolnunk, miután az uralkodó basilikai alak mellett igen sokféle — nagyrészt sajátos célok és szükségletek szerint alakított — alapidom volt használatban. Így mindjárt a sír- és emlékkápolnáknál a központi építészetre akadunk. Hogy a műépítészet e neméről is kellő fogalmunk legyen, képzeljünk magunknak egy kerekded, nyolc- vagy négyszögű, kúppal födött, oszlopkörön vagy pilléreken nyugvó, ablakokkal áttört magas épületet, melyhez egy közös központtól egyenlő távolságra eső alacsonyabb csarnokok támaszkodnak. Ilyen pl. Constantiának, N. Constantin leányának a Via Nomentaná-n (Roma mellett) álló mausoleuma.

A központi építészet, más néven byzanti styl,¹⁾ n. *Byzantischer Styl* f. *style byzantin* a. *byzantine style*, további fejlődését főleg keleten érte el, míg a basilikai építészet nyugatra vitetvén át, ott majdnem kizárólag uralkodott. Mindamellet azon templomok között,

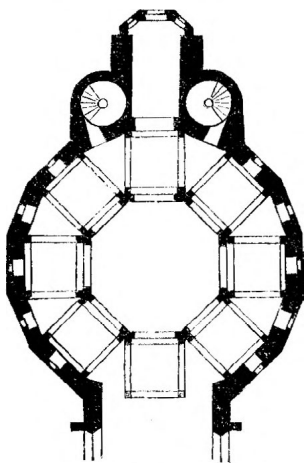
¹⁾ E műépítészeti izlés nevét Byzanc (Konstantinápoly) városától vette, hol legelőször emelkedtek ilyenmő — központi — építmények.

melyeket a gót uralom alatt, vagyis az V. század végén Olaszthonban romai és görög építészek létesítettek, találkoznak egyes központi építmények is (pl. sz. Vitale Ravennában, 526—547; 13. á.) és valószínű-

13. ábra.

leg'épen ezeket választotta N. Károly németországi első nevezetes egyházi építményének, az aacheni domnak (14. á.) előpéldányául, mely azonban, mint már főnebb (v. ö. 13. kérd.) láttuk, kevés utánpótlásra találván, rövid idő alatt egészen feledésbe ment. — A byzanti styl legkitünőbb remeke a sz. Zsófia-templom Konstantinápolyban (épült 532—537.), mely midőn teljesen elkészült, Justinian császár állítólag e szavakra fakadt volna: „Egyedül Istené legyen a dicséret és dicsőség, hanem Salamon legyőztelek!”

14. ábra.

A keresztelő- és sírkápolnák köralakjáról már főnebb (1. kérd.) szólottunk.

Hazánkban jöllehet a byzanti műépítészetnek egyetlen példánya sem maradt fön: mégis pár évtizeddel ezelőtt, midőn a műarchaeologiai tanulmányok nálunk még teljesen ismeretlenek voltak, csaknem minden

román műépítményünket byzantinak keresztelték el. — A basilikai styl, mely nálunk későn, csak a XI. században vette kezdetét, hazai műépítményeinken nem egy különváló sajátságot mutat, mely egyaránt eltér a nyugati német, valamint a déli, az olaszországi rendes alakí-

tástól. Alkotmányai négyes vagy kettős toronynyal alakultak a hosszú-
kás épület négy vagy két szögletén. Ilyenek voltak Ipolyi szerint a
székesfejérvári, nagyvárad, pécsi, kalocsai, dömösi
és óbudai egyházak, melyek közül ezen alakulatot maig egyedülesak
a pécsi tartotta fön. A többieket egykorú képeikből vagy az újabb
ásatási vizsgálatokból ismerjük.¹⁾

E helyen bővebben kell szólanunk a székesfejérvári el-
pusztult XI. századbeli basilikánkról, mely nemcsak hazánknak, hanem
talán egész Közép-Európának is díszét képezé. Ime itt adjuk az 1862-
ben eszközölt ásatások eredményét főbb vonalaiban. — A székesfejér-
vári, sz. Mária tiszteletére emelt basilika az eneműekhez hasonlóan
hosszas négyszögű épület volt. Keleti oldalán félkörű, belül arany-
hátterű mozaik festményekkel kirakott apsissal, melynek minden olda-
lán egy-egy mérsékelt magasságu torony állott; volt kereszthajója is,
mely azonban valószínűleg egyenlő hosszú volt a hosszahajók szélessé-
gével. A középhajót a mellékhajóktól oszlopsor választá el; az elő-
csarnok északi és déli sarkán igen valószínű, hogy az apsistornyoknak
megfelelő torony-pár emelkedett. Azonban e tornyok aligha voltak
szervi összeköttetésben a templommal, hanem inkább az épülettesthez
ragasztva. E basilika helyes arányainál fogva kitűnő helyet foglalt el,
s e tekintetben inkább Roma, mint Nyugat-Európa főnmaradt kereszté-
ny basilikáihoz hasonlított. Bámulatra méltó volt a gazdag építészeti
anyag és annak mesteri pontossággal végzett földolgozása; különösen
föltűnő vol taz ásatások alkalmával talált jeles cement és beton (*Grund-
mörtel*), melyek eredeti készítmódját már nem ismerjük. — Sz. Ist-
ván e basilikája mintáját a közel fekvő romai várnáktól vehette; s e
műépítmény nálunk valóságos iskolát képezett, melyet utóbb a XI.
század egyik ismert példájában Nagyváradon, később a XII. szá-
zad végén a viharos idők letüntével újra kezdtek követni.²⁾

20. Minő változásokon ment át az ó-keresztény basilika alapidoma a középkor román korszakában ?

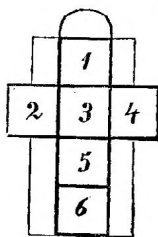
Mindenekelőtt figyelmet gerjeszt a templom hossz tengelyének
nyugatról keletre megállapított iránya, a keletelés, n. *Orientirung*
f. és a. *orientation*, mely az ó-keresztény szokással — ima közben
arccal kelet felé fordulni — szoros összefüggésben volt és az u. n.
apostoli constitúciók határozott rendeletének bizonyysága szerint először
keleten vált törvényszerűvé, míg Roma- és Olaszthonban a templom-
épület hosszirányának megállapításában régente önkényesen jártak el.

¹⁾ *Ipolyi*, Az egri megye régi székesegyháza az egri várbán. 15. l.

²⁾ *Henszmann*, A székesfehérvári ásatások eredménye.

Sőt gyakran oly helyeken is, hol a nyugat-keleti irány lön elfogadva, az oltárt majd a keleti, majd a nyugati oldalon találjuk. E habozás fenállt még a IX. században is, midőn legtöbb templomban az oltárt már a keleti oldalon állították föl, a mi idővel általános szokássá vált. — Egyébiránt a templomok építészeti vonalának közelebbi vizsgálása azon eredményre vezet, miszerént sok esetben a nyugat-keleti irány csak félig-meddig van megtartva, miután a keleti ponttól észak és dél felé tetemes eltérésekkel találkozunk; mindazonáltal soha sincsen átlépve a kör, melyet a nap a téli és nyári napéj-egyén közti időben a láthatáron átfut.

Nevezetes változásnak mondható továbbá, hogy az öthajóú alapídom, mely gyakran a legcsekélyebb terjedelmű basilikáknál is előfordult, egészen elhagyatott és a legnagyobbyszerű templomok is csak három hajóval bírnak, úgy hogy a hosszhajó elé épített és saját eredeti terjedelmében megtartott kereszthajó most rendesen mind a két oldalon kiszökő szárnyakat képez (15. á.). — Ezenkívül a középhajó

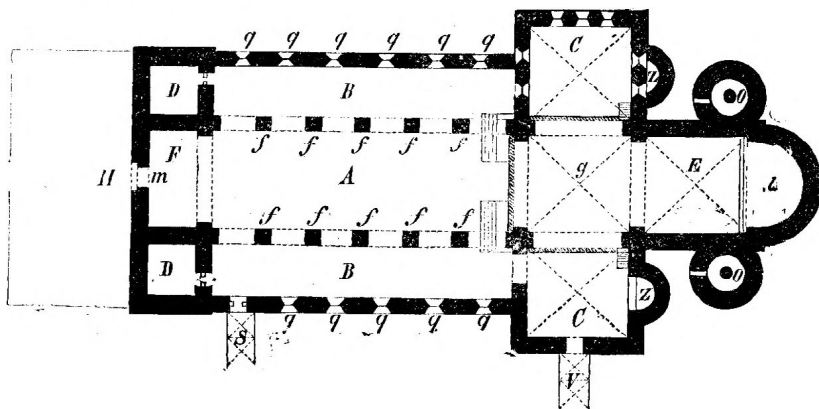
még a kereszthajón túl is meghosszabbított egy néggyeggel s így a szentély folytatását képezi és félkörű apsisal záródik. Így keletkezett a templom határozottabb kereszt-idoma — a basilikai építészetben még nem volt elég hatályosan kifejlődve (v. ö. 18. kérd.) — még pedig bizonyos szabályszerű tagozás szerint: a szentély egy néggyegből, a kereszthajó háromból és a hosszhajó két, vagy a netán szükségelt meghosszabbítás ese-

15. ábra. tében rendesen három vagy több egyenlő nagyságú néggyegből áll, úgy hogy a román templom egész alaptervezete szervileg a köb hálózataira vezethető vissza, melynek alapja a kereszthajó középső néggyege. Ezen állításunk igazságáról következőkép győződhetünk meg. Képzeld a főnebbi (15.) ábránk 1, 2, 4 és 5-el jelölt néggyegeit függőlyesen fölállítva, s most ha a 6-al jelölt néggyegyet ezek fölé, a 3-as számuval szemközt helyezzük: egy kockát vagyis köböt nyerünk, melynek hálózata a román stílus templom alapterve.

Végre nem csekély díszít nyer az egyházi építészet a tulajdonképeni előcsarnok két oldalára alkalmazott négyszög-alaku ikertorony által, úgy hogy a főkapuzatot magában foglaló középosztály ezentúl mintegy a tornyok közé helyezett *csarnokul* tűnik föl. Különös kitüntetés jeleül a székesegyházak az oltárház mindkét oldalán még egy-egy eleinte kör-, később szintén négyszögalaku toronynyal lettek ellátva; sőt ezenkívül gyakran a kereszthajó középső néggyege fölött — mint az egész alapídom központján — egy ötödik torony is emelkedett.

21. Minő részekből áll a román stílű egyház teljes alaprajza?

BAB a hosszahajó, n. *Langhaus* f. *vaisseau* a. *body*, mely a főhajóból, n. *Hauptschiff*, *Mittelschiff* l. *navis maior*, *gremium ecclesiae* f. *grande nef*, *haute nef*, *nef centrale* a. *middle aisle*, *myd-alley*, és a két, rendszeren ennek felszélességével biró mellék-hajóból, n. *Seitenschiffe*, *Nebenschiffe*, *Abseiten* l. *porticus* f. *nefs latérales*, *petites nef*, *basses nef*, *collatéraux*, *bas-côtés*, *contre-allées* a. *aisles*, *side-aisles* áll. Két, ff... oszlopokon vagy pilléreken nyugvó arkád (*Arkaden*) választja el egymástól a hajókat (16. á.)

16. ábra.

CC a keresztthajó, n. *Querhaus* l. *transseptum* f. és a. *transept*, mely mind a négy oldalán magas boltivektől környezett közép-négyzetből, n. *Vieruny* l. *intersticium* f. *croisée* a. *crossing* g, és a két keresztkarból, n. *Kreuz-arme* l. *crucis*, *plagae*, *manicae* f. *transepts*, *branches-de-croix* a. *transepts*, *aisles C* és *C¹*) áll. Az utóbbiak a mellék-hajókkal ivnyilások által vannak összekötve. — A keresztkarok rendszeren kiszöknek a mellék-hajók vonalából, azonban néha avval össze is esnek. (V. ö. 17. á.)

E az oltárház, közönségesen szentély, n. *Chor* l. *chorus* f. *choeur* a. *choir*, melynek keleti részét a félkörű *apsis*, l. n. *Tribune*, *Apsis*, *Absis*, *Apside*, *Concha* l. *tribuna*, *apsis*, *apsida*, *lucida*, *concha* f. *tribunal*, *abside*, *hémicicle*, *conque* a. *apse*, *concha* zárja be. E kettő között

¹⁾ Ábránkon az egyik (északi) kereszttkarban a keresztthajó felső emeletének átmetszete van bemutatva, hogy az ablakok elhelyezése szemléltetvé legyen téve. — Az oltárház és keresztthajó rajzában alkalmazott, keresztalakulag húzott vonalak azt jelentik, hogy ezen terek keresztbolttal fedvők.

egy magas ívbolt képezi a válaszfalat. A szentély alatt gyakran a *templomot*, n. *Krypta* l. *crypta* f. *cripte* a. *crypti* találunk.

DD a két nyugati harangtorony, n. *Glockenthürme* l. *turres campanariae*, *campanaria*, *campanilia*, *clocheria*, *cloqueria*, *nolaria* f. *clochers*, *campanilles* a. *campanilia*.

F a középtoronycsarnok (*Zwischenhaus*) máskép belső csarnok a főkapuzattal *m*.

OO két kerekded szentélytorony (*Chorthürme*).

H anéhol alkalmazott előcsarnok, n. *Vorhalle* l. *porticus*, *atrium*, *vestibulum* f. *atrium*, *porche*, *vestibule* a. *porch*, *atrium*, *vestibule*. Az *ff*...-el jelölt pillérek közt létező tereknek megfelelőleg *q q q*... ablakok vannak alkalmazva.

ZZ két kis oltárfülke, mellékapsisok, n. *Nebenapsiden* l. *conchulae*.

Prépostsági és monostor-templomoknál a hosszhajó egyik oldalához keresztfolyosó, n. *Kreuzgang* l. *claustrum*, *porticus*, *ambitus* f. *cloître* a. *cloister* csatlakozik, melyből *V* és *S*-nél mellékapuzatok (*Nebenportale*) által közlekedhetni a templommal.

22. Mit kell a román stílus templom egyes részeiről megjegyeznünk?

Ama változásokat, melyeken az ó-keresztény basilikai építészeti alapidoma a középkorban keresztül ment, nagyrészt azon uralkodó előszeretetnek tulajdoníthatjuk, mely a kereszt-alak jelvényesítése és a templom alaptervezetében való érvényesítése iránt mindinkább mutatkozott. De voltak ezenkívül még más okok is, melyek a nevezett változásokat előidézték. Így pl. a papság számának tetemes szaporodtával külön szentély felállítása vált szükségessé, mely a régi basilikában nem létezett. — Maga az oltár kelet felé tovább mozdíttatott az apsisba, tehát a régi állandó püspöki szék (*cathedra*) helyére, mely ezentúl mintegy tova mozdítható tábori székké alakítva a szertartások kívánalmai szerint az oltár lépcsőjén volt felállítható. — A miséző pap ez időtől fogva nem mint eredetileg, az oltárasztal mögött, hanem *az előtt* foglalt helyet, honnét már csak ritkán fordul ki arcával a jelenlevő hívekhez. A papság karszékeit a szentély oldalainál állították föl s magát a szentélyt a négyeg-tér keleti vályé, az u. n. *diadalív*, n. *Triumphbogen* l. *arcus triumphalis* f. *arc triumphal* a. *chancel-arch*, alatt a templom többi részeitől rácsozat választotta el. Így keletkezett a magas szentély — mintegy templom a templomban, — melynek elkülönítése annál szembetűnőbb volt, miután az oltárház padozata sokkal rendszeren öt, kivételesen husz, sőt néha még

több lábbal is — a templom többi részének padozata fölé emelkedett. E felülről magasbítás szerkezeti oka az altemplom alkalmazásában rejlik, mely boltozott — többnyire három egyenlő szélességű — hajóval bíró földalatti kápolnaként az egész szentély alatti tért elfoglalta. Az ily altemplomok alaprajzukat tekintve az ó-keresztény basilikák oltára alatt létezett helyiségre emlékeztetnek, mely rendszeren valamely vértanú sirját foglalá magában s „confessio” néven volt ismeretes. Igen valószínű, hogy az ily „confessio”-ból jött létre további architektonikus fejlődések után a román stílusú egyházak altemploma.

A kereszthajó közepét a régi basilikában — mint főnebb láttuk — az alacsony rácosozattal körülvett oltár ékíté; déli sarkán pedig az u. n. *senatorium*, az északon meg a *matronacum* az egyházközség előkelőbb tagjainak, valamint a szerzeteseknek és apácáknak volt átengedve. A román templomban e felosztás már ki lőn küszöbölve. A kereszthajó közép-négyzete a főhajóhoz csatoltatott, magában foglalván a világiak részére alkotott keresztoltárt; azonkívül itt volt a felsőszentélybe vezető lépcsőzet és annak közepén (16. á.) nyílt az altemplom bejárata, kivéon ha a keresztkarokból vezettek le a lépcsők, mint ezt a 17. ábrán láthatjuk. Magok a keresztkarok a közép-négyzettől rácoszat által voltak elválasztva — s ezért *transept*-eknek neveztetve — többnyire mellékkápolnául szolgáltak, melyeknek oltárai a keleti kis mellékapsisokban helyeztetek el. Néha a transeptek még szembetűnőbben el voltak szigetelve a templom többi részétől. Ez különösen akkor történt, ha a közép-négyzetet az oltárház magasabb teréhez kapcsolták (v. ö. 16. á.) s alacsonyabb oldalfalak által — melyeken a papság székei foglaltak helyet — a keresztkaroktól véglegesen elkülönítették. Azonban ilyenkor a felemelt közép-négyzet padozata mindig egy lépcsővel alacsonyabb szokott lenni a tulajdonképeni szentélynél, melynél ismét valamivel magasabban feküdt az apsis, úgy hogy a templom ezen osztályai — mintegy szertartási rangjuk szerint — fokozatosan egymás fölé emelkedtek: a *sanctuarium* a főoltárral az apsisban, a *presbyterium* a szentélyben, a *chorus* pedig az alapság számára a közép-négyzetben. Ily berendezés mellett az altemplom rendszeren az egész felmagasított tér, sőt gyakran a keresztkarok — ez esetben szintén felemelt — padozata alatt is elterül. — Hazai középkori egyházi műépítészettünk kiváló sajáttsága a kereszthajó és szentély mellőzése, úgy hogy a hosszhajó keleti részét azonnal az apsis zárja be.

A kereszthajót a nép számára rendezték be és pedig úgy, hogy a déli oldalon a férfiak, az északon pedig a nők egymástól elszigetelten foglaltak helyet. Azon székesegyházaknál, melyekhez nagyobb számú papság tartozott, a középhajót is a papok foglalták el, míg a

világiak a mellékhajókban helyezkedtek el. Kisebb egyhajóú templomokban a férfiak elől, a nők hátul ültek.

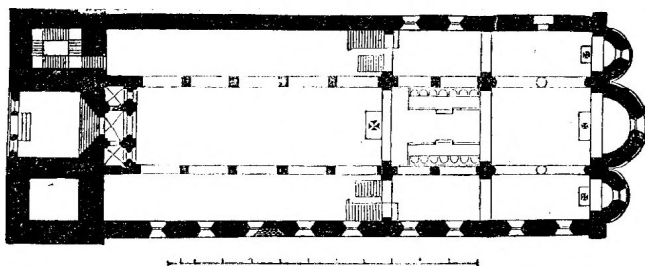
A középtoronycsarnok a régi basilika födeles belső előcsarnokára emlékeztet, melyhez nyílt, oszlopos — a belépők számára — tisztító kuttal (*cantharus, zérpagos*) ellátott előudvar volt csatolva. E csarnokok a kiközösítetteket és vezeklőket fogadták magokba, kiknek a templom belsejébe lépniük tilos volt. A középkori templomoknál előforduló külső előcsarnokok mindig tetőzöttek és csak oldalt vannak nyitva, sőt néha nem is a nyugati főbejárat, hanem a templom valamelyik hosszoldala vagy annak keresztágánál a mellékajtók elő vannak alkalmazva s jobbra paradicsom, n. *Paradies* l. *paradisus* f. *parvis* a. *parvis*, *parvise*, név alatt fordulnak elő, miután bennök régente a bűnbeesést, az u. n. *ádámkiűzést* sajátságos módon szokták megülni.

A templom főbejáratánál lévő előcsarnok oldalain emelkedő iker torony legrégibb példányai oly igénytelenek, hogy tulajdonképp csak lépcsőházaknak (*Treppenghäuser*) látszanak és magasságukat tekintve a főhajó tetőzetén felül nem emelkednek. Később a VI. században divatba jött harangok elterjedte után ezek is magasabbakká lőnek. — A templomok mellett elszigetelten álló tornyok és haranglábak eltekintve egyes kivételes példányoktól, Németországnak csak egyes tartományaiban fordulnak elő u. m. Keletfríziában, hol a háborus idők alatt őrtornyokul és menedékhelyekül szolgáltak; továbbá ugyan ilyenek jönnek elő a felső-sziléziai fatemplomok mellett is. Hazánkban a felső vidéken — pl. Szepesség több városában — elég sűrűen találkozzunk hasonló példányokkal. — A tornyok alapidomukat tekintve négyszög- vagy köralakúak. Ez utóbbi mintát leginkább a román domok szentély tornyaiban látjuk fölkarolva, melyek eredeti rendeltetése ismeretlen; valószínűleg a román székesegyházakon előforduló kúptornyokhoz (*Mittelthürme*) hasonlóan, eredetileg csakis az épület nagyobb díszítésére s kiváló méltóságának kifejezésére szolgáltak. Mindamellett nem kevésbé folyhatott be ezek létesítésénél azon szerkezeti vélemény, hogy általuk a boltozott apsis hatalmas ellennyomást nyer. Köralakjoknál fogva bensejükben teljes kényelelmmel lehetett erős esigalépesőket alkalmazni, melyeket már a hosszhajó további építéséhez szükségelt anyag felvételére is használhattak. A négyszög alakra épült tornyok két alsó emelete sokszor kápolnákul rendeztetett be.

23. Mily változások jönnek elő a román izlésű templomok teljes kifejlődésében?

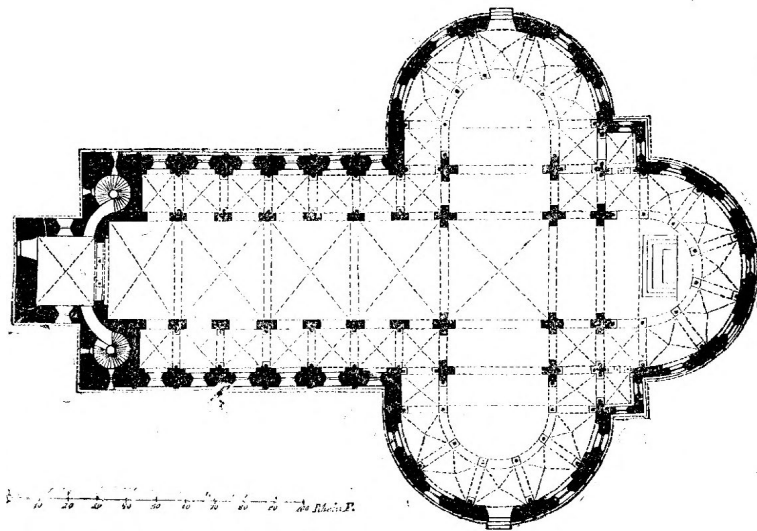
A román izlésű templomok dúsabb fejlődttével alapszerkezetök is változatosabb alakzatokat vesz fel. Ezen változatok leginkább a templom

szentélye- és nyugati homlokzatának nagyobbyszerű alakításában mutatkoznak. — Így a szentély mellett néha fülkeszerűleg kiszökő mellékkápolnák jönnek elő, melyekbe rendszeren csak a kereszthajóból nyílik bejárat. E mellékkápolnák egyes esetekben a mellék hajók folytatásaként tűnnek föl, mint ezt a gurki dom (Karinthiában) itt adott alaprajzán láthatjuk (17. á.). — Előfordul továbbá ama változat is, hogy a mel-

17. ábra.

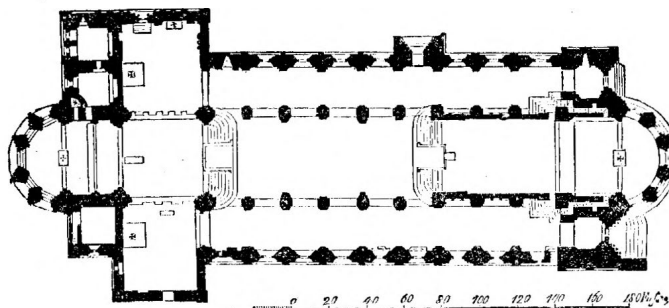
lékhajókat az egész oltárház köré — beleértve az apsiszt is — vezeték s ilykép a mellék hajók a szentély körül övező folyosót, n. *Umgang*, képeznek. — Megemlítjük végül még a szentély legdúsabb kifejlődését, a lóherlevél-alaku mintázatot. Erre nézve legdiszesebb példa a XI. században alapított kölni capitoli Mária-egyház (18. á.), melynek keleti része három nagy apsisban végződik, mellék-

18. ábra.

hajói pedig e lóherlevél-alak körül oszlopos folyosót, n. *Säulenumgang*, képeznek. E diszes templom mintájára több hasonló épült az Alsó-Rajna vidékén.

Ami a román templom alaptervének nyugati részén előforduló változatot illeti, ez egy másik oltárház, az u. n. nyugati szentély, n. *Westchor* f. *contre-apside* a. *western apse*, alkalmazásában áll. Ezen eltérő alakítás azon domoknál szokott előfordulni, melyek többnyire kettős istenitisztelet tartására használtattak, miután bennök a káptalan- és plebánia- vagy szerzet-templom egyesítve valának. Sőt néha azon okból is, hogy a templomnak két alapítója, következésképp két egymástól elkülönített altemplommal bíró szentélye is volt. Néha az ily kettős szentélylyel ellátott domnál a kereszthajó nem a keleti, hanem a nyugati szentély elé alkalmaztatott, mint ezt a bambergi dom itt bemutatott (19. á.) alaprajzán láthatjuk. Sőt egyes ritkább esetekben né-

19. ábra.

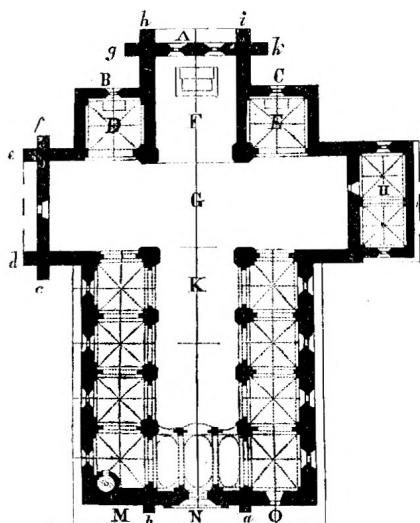
mely külföldi román egyháznál két, t. i. keleti és nyugati kereszthajóval is találkozunk. Ezen különös alakításokat hazai műemlékeinknél nem tapasztaljuk.

Az eddigelé előadott változatokon kívül, melyek a román templom eredeti alaptervének bővítéseül tűnnek föl, előfordulnak még egyszerűbb alakítások is, melyek ezen eredeti alaptervezetet szűkebb kiterjedésre szorították. Ilyen az apsis nélküli egyenes szentélyzáradék. Ily alakzatú egyházakat főleg a cisterciek emeltek.

Tudvalevő, hogy a bencések kezében az egyházi műépítészeti kiművelése tetőpontjára lépett. E szerzet templomai később a diszitények alakzataiban egész a szélsőségig mentek. A jelvies és symbolicus ábrák eme pazar alkalmazása általán a túlzó fény ellen a cisterciei szerzet lépett sikra, midőn rendszabályainak megfelelőleg szigorú egyszerűségnek hódoló új egyházi műizlést létesített.

E szempontból indulva ki, mindjárt az apsis helyett egyenes zár-fallal látták el a templom keleti részét; azonban miután magán istenitiszteleteik, csendes miséik miatt egyes kis kápolnákra volt szükségök: a kiválólag Franciaországban divatba jött ugynevezett apsidalis kápolnakört ki nem küszöbölhették, hanem az egyes kápolnákat — az apsis hiányában — rendesen a kereszthajó fölött az oltárház mellé

helyezték. — Ily egyszerű alakzattal bir a külföldiek közül a franciaországi Fontenay-monostoregyház, mely később a cisterci szerzet mintatemplomává lön; továbbá a loceumi Stadhaagen mellett, az eberbachi Reingauban stb. A cisterciek középkori építészeti művei közül hazánk csak egyetlen példánnyal bir, s ez az apátfalvi (bélháromkuti) apátság temploma (20. á.), mely meg a fontenay-inél is egyszerűbb, izlésesebb s arányosabb alaptervezettel bir. Templomunknál ugyanis a kereszthajó fölött az oltárház mellső oldalain nem két-két, hanem csak egy-egy kápolna (D E) van alkalmazva.¹⁾

20. ábra.

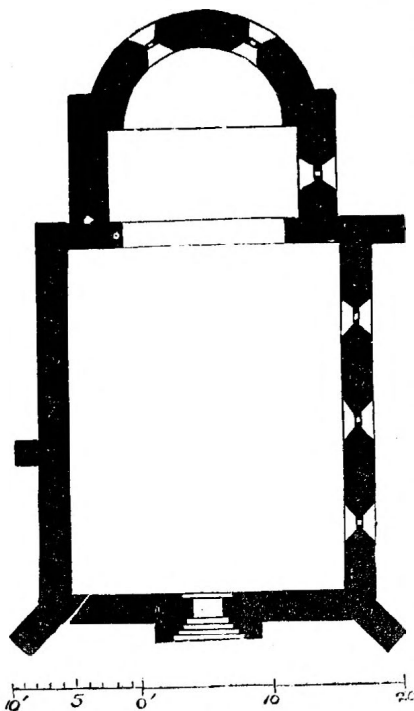
nál igen ritkán találkozunk kereszthajóval és hosszú, nyújtott szentélylyel. Hazai műemlékeink ezen sajátosságát elég szemlélhetőn tünteti föl a lébenyi templom alább látható alaprajza (v. ö. 51. á.), melyen mind a kereszthajónak, mind pedig a nyújtott szentélynek semmi nyoma sincsen. E sajátágos alakítás külföldön ritkán — pl. Délnémetországban — fordul elő. Ugyancsak külföldön, mint pl. Westphalia apáca-templomainál azon különös változattal találkozunk hogy a mellékhajókat egészen elhagyták, mi által a templom hossz- és kereszthajójából képezett keresztalak annál hatályosabban tűnik elő.

Teljesen szabályelleneseknek nevezhetők azon — nagy ritkán előforduló — két hajóú templomok, melyeknek egész belsejük hosszában egy középoszlop- vagy pillérsor által két egyenlő részre van osztva.

¹⁾ E műemlékünket s általán a cisterciek egyházi műépítészetét bőven tárgyalja *Ipolyi* „A kunok bél-háromkuti, másképp apátfalvi apátsága XIII. századi egyházának leírása” című terjedelmes monographiájában. Arch. közl. VI. k. 1—59. l.

Ezen alakítás csak az altemplomoknál vagy legfőlebb azon egyházaknál van helyén, hol a túlságosan széles tér boltozása középtámak nélkül nem volna létesíthető.

A falusi templomok rendesen csak egy hajóval bírnak; kereszt-hajójuk nincsen s így maga a templomépület rendesen három részre oszlik: t. i. a hosszahajóra, szentélyre és apsisra. Ezek közt legszélesebb a hosszahajó (21. á., a simai templom Szatmármegyében), me-

21. ábra.

lyet egy ívetet, az u. n. válv, n. *Scheidebogen* f. *arcade* a. *arcade pier-arche*, választ el a keskenyebb szentélytől, mely utóbbinak záradékat az apsis képezi. Néha azonban az apsis elmarad, s így a szentély egyszerű zárfallal végződik. — Az ily kisebbszerű épületeknél altemplom nem szokott előfordulni.

Az egyhajóú, sőt Németországban gyakran a három hajóú templomok is egy toronnyal bírnak. Ez esetben a torony a templom egész nyugati homlokzatát elfoglalja s így nem négyeg, hanem hosszukás négyszög alakú. — Hazai kifejlődött román építészetünk sajátosságául tekinthető a kettős torony alkalmazása. E két torony szervileg levén a templommal összekapcsolva, magát a templom hosszukterjedését is növeli, amennyiben a hajók belül egészen a tornyok alá érnek s így a toronyzat mintegy a templom alaptervezetéből fejlik ki. Például szolgálhatnak Lébeny, Ják, Kis-Bény, Zsámbék, Zágráb, Ócsa, Szepesváralja és Egyház-Gellye. — A torony alsó emelete néha válv által a hosszahajóval össze van kötve, minek következtében előcsarnokot képez, melybe azonban nem mindig kívülről nyílik a bejárat. — Németország egyes vidékein a falusi templomoknak vagy nincs tornyuk vagy az kivételesen a szentély fölött emelkedik. A toronynak a templom egyik hosszoldalán való elhelyezésével, az egy Dél-Németországot kivéve, ritkán találkozunk.

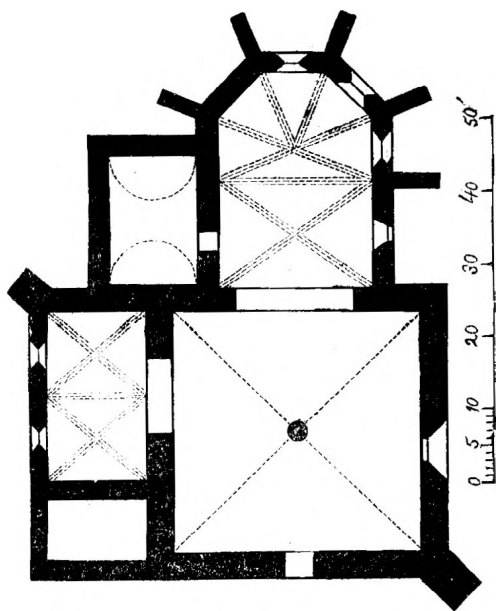
Ami az u. n. szentélytornyokat (v. ö. 21. kérd., 16. á.) illeti, ezek elhelyezése különböző változatban fordul elő. Néha a keresztahajó nyugati részén — ott, hol a mellékahajók végződnek — áll, mint ez pl. a hamerslebeni templomnál látható; más alkalommal — mint a

prágai sz. György-templomnál — a keresztkarok fölött; sőt néha még a kereszthajó és a szentély által képezett szögletekben is, mely alakításra a speieri dom szolgálhat például.

Hogy a cisterciek és a kolduló barátok templomai nem birtak toronnyal, azt már főnebb (v. ö. 1. kérd.) említettük.

24. Mikép módosul a templom alaptervezete az átmeneti korszakban?

A legszembeötlőbb módosulás a templom szentélyének alaprajzán történik. A szentély félkörű záródása helyébe ugyanis a csúcsíves korszak szögletes alakzata lép, s így a szentély apsisa többszögűleg (Z s á m b é k, Ó c s a), legtöbb esetben a szabályos nyolc-szög három oldalából van képezve, mint ezt az ide mellékelt (22.) ábrán láthatjuk.

22. ábra.

— Mint eltérőbbet megemlíthetjük itt a kisbényi egyház közép- vagy főapsisát, mely a tizennégyszög hét szögletéből van alakítva.

Néha azonban ezen szögletes alakítás csak külsőleg történt és a szentély apsisának belseje félkörűleg idomíttatott.

Az átmeneti korszak templomainál továbbá nem kevésbé föltűnő a külső tárnokok (*Strebe Pfeiler*) alkalmazása, mi által a templom határfalai tagozott kinézetet nyernek; valamint az altemplom hiánya, minek következtében a szentély padozata egy, vagy legfőlebb két lépcsővel emelkedik a templom többi részének padozata fölé. — Megjegyzendő

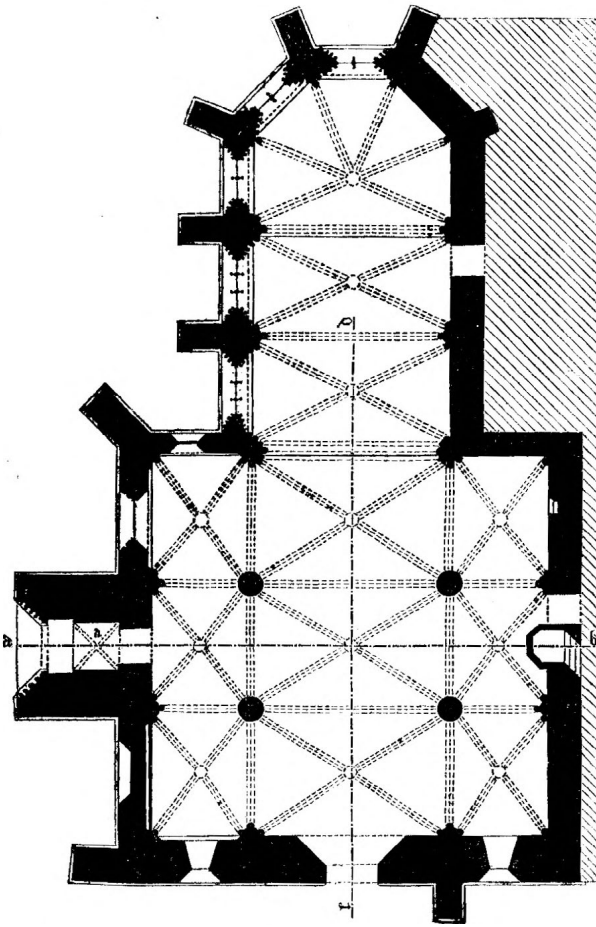
végül, hogy hazánk átmeneti izlésű templomai közt több két hajóú is van, minők pl. a draveci és zsegrai a Szepességekben.

25. Milyen a csúcsíves templom alaptervezetének az alakja?

Ha összehasonlítjuk a csúcsíves templomok alaprajzát a keresztény basilika-idommal, azt találjuk, hogy ámbár ennek lényeges nyo-

mai megvannak benne: lassankint mégis eltűnedez a román korszak templom-építményeiben még elég kifejezésteljesen főtartott basilika-jelleg a teljes kifejlésnek induló csúcsives műépítészetből.

Igy a templom belső terének négyegekre való fölosztásával fölhangy-
tak; az oltárház vagy meg lőn hosszabbítva, mint ez a székesegyházak-
és zárdatemplomoknál történt (23. á., a soproni bencéstemplom), vagy

23. ábra.

pedig—mikéntaple-
bánia - templomok-
nál tapasztaljuk —
jelentékenyen meg-
kurtított; ezen-
felül az apsis —
mint ezt már főnebb
az átmeneti korszak
templomainál is ész-
leltük — mindig
valamely szabályos
sokszög több olda-
lából lőn képezve.
— Hasonlókép lé-
nyeges változást idé-
zett elő még az al-
templom elhagyása
is. Míg ugyanis a
basilikák- és román
izlésű templomoknál
alkalmazásban volt
alttemplom miatt az
oltárház padoza-
tát jelentékenyen
magasabbra kellett
emelni a templom
egyéb részeinek pa-
dozatánál: addig
ez már az átme-
neti izlésben épült

templomoknál is (v. ö. 24. kérd.) gyakran, a teljesen kifejlett
csúcsives stylű egyházaknál pedig mindenütt szükségtelennélőn. Nykép
a csúcsives templomok belseje — ellentétben a felemelt oltárházuk miatt
egyenetlen talaju basilikák- és román egyházakkal — tökélyetesebben
adja vissza az „egész” eszméjét. Végül kizárólag a csúcsives
templomok kiváló sajátóságaként hozható föl az alapterv szaba-
dabb, genialisabb kezelése, amint ezt a tervezet egyes részeinek gaz-

dag változatu, sokszor valóban meglepően merész alakításánál tapasztaljuk.

26. Minő változatokat mutat a sokszögű szentélyzáradék?

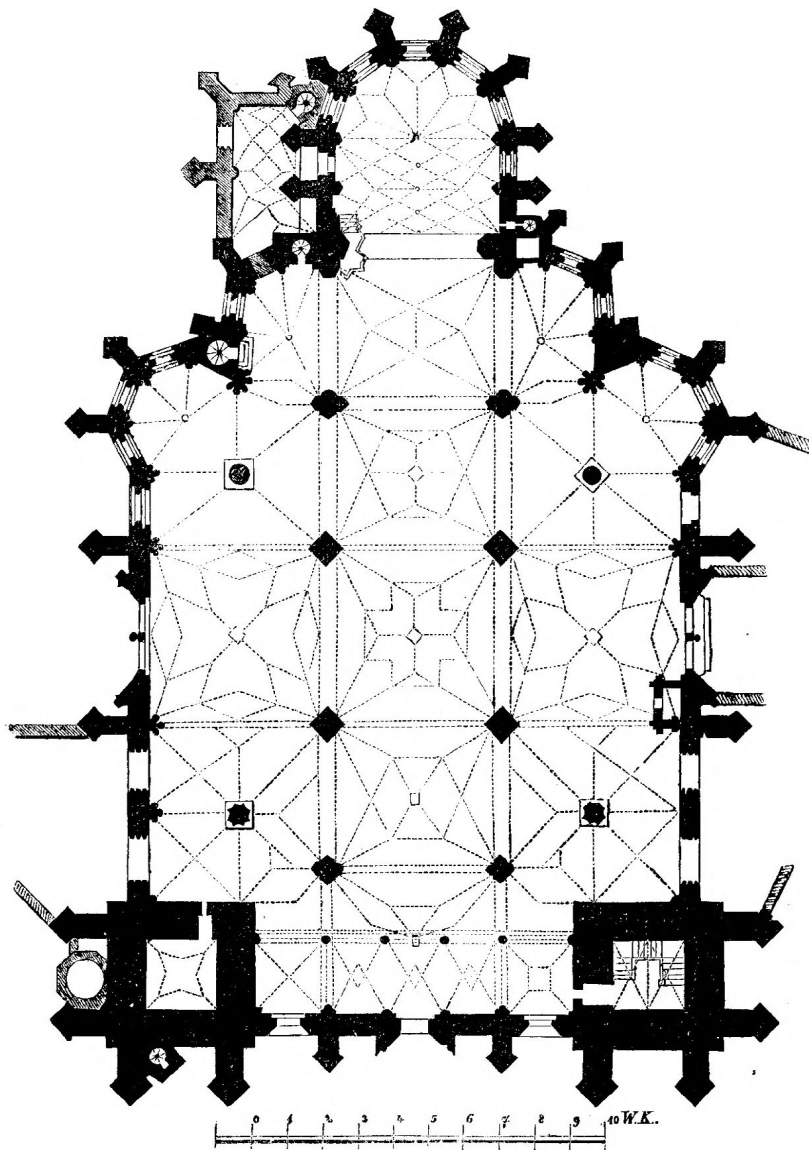
A csúcsives templomok szentélyzáradéka, n. *Chorschluss* l. *caput* f. *chevet*, tekintve az apsist képező szögletek számát, igen gazdag változatban fordul elő. A nyolc-szög *három* oldalából képezett apsis mondható — főleg a kisebb templomoknál — a leggyakoribbnak és legközönségesebbnek; ilyen fordul elő az alistáli, csötörtök-helyi, egyház-gelleyei, várkonyi (Pozsonym.) zágrábi stb. templomoknál. Továbbá több példány van hazánk csúcsives templomai közt, mely a tíz-szög *öt* oldalából képezett apsisal bír; ilyen pl. a kassai dom, ilyen volt a most romokban heverő kis-muzsaji (Bereghm.) templom stb. Ezen két legszokottabb szentélyzáradékon kívül előfordulnak még — főleg külföldön — a tíz vagy hatszög *három* a tíz-szög *négy*, a nyolc-, tíz- (pl. a kis-szebeni) vagy tizenkét-szög *öt*, a nyolc-szög *hat*, a tíz-, tizenkét- vagy tizenegyszög (pl. a már fennebb említett kis-bényi közép- vagy főapsis) *hét*, a tizen-nyolc-szög *kilenc* és a huszonnégyszög *tizenkét* oldalából képezett apsisok is. — Megjegyzendő azonban, hogy ezen sokszögű apsisok olykép vannak a szentélyhez függesztve, hogy a templomok *hossz tengelye*, n. és f. *Axe* a. *axis*, — eltekintve néhány ügyetlen példánytól, mint pl. a külföldön a halberstadt-i dom, nálunk a túriszakálósi és a gyöngyösi plebánia-egyházak — mindig a sokszög egyik oldalának közepére esik.

Külföldi csúcsives templomoknál épszögű szentélyzáradék csakis Poroszország téglapítményeinél fordul elő, hol az egyenes zárfal használatára általános szabályt képez. Hazánkban gyakrabban találkozunk ilyen eltéréssel, mint pl. a modori, pruki, gombai, hédervári stb. templomoknál.

27. Mit kell a mellékhajókról megjegyeznünk?

Két szempontból jönnek a mellékhajók vizsgálat alá, t. i. szélesség- és hosszúságukra nézve. — Ami szélességöket illeti, a mellékhajók nemesak hogy megtartják a középhajó szélességét, mint ez már a román templomoknál is dívott, hanem a legtöbb esetben azon túl terjedve, sokszor a főhajóval egyenlő szélességűek. A mellékhajók hosszúságukat tekintve különféle alakításokban fordulnak elő. Hosszúságuk vagy egyenlő a főhajóéval, s ekkor beolvadnak a kereszthajóba; vagy pedig nagyobb, s ilyenkor a szentély mellett folytatódva az oltárház apsisához hasonló sokszögű záradékkal bírnak. Sőt néha előfordul azon eset is hogy a főhajónál hosszabb mellékhajók sokszögű szelvényben (*Polygon-*

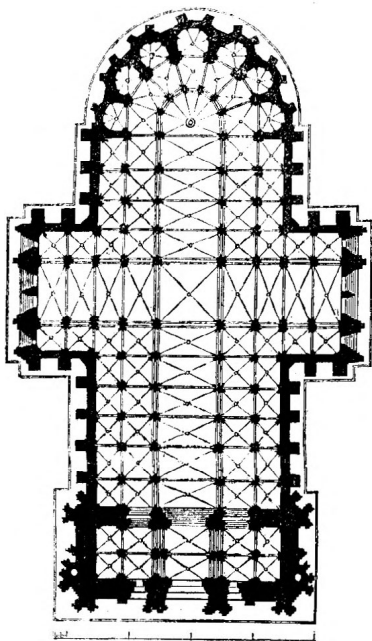
abschnitt) végződve a szentélyzáradékhoz simulnak. Ilyen pl. a kassai dom (24. á.) mellékhajóinak záradéka azon sajátos különbséggel,

24. ábra.

hogy a szentély ezek közt pár lábnnyira még kiemelkedik és csak azután záródik a többszögű apsisal. — Leggyakoribb a főhajónál hosszabb mellékhajók olyatén alkalmazása, hogy a szentély körül övező folyosót, n. *Umgang*, f. *charolle*, képeznek (a pesti plebánia-templom) és ilyen esetben a teljesen kifejlett csúcsíves műépítészet főleg

a székesegyházak szentélyét, több sokszögű kápolnácskákból álló koszorúval, az u. n. kápolnakörrel, n. *Kapellenkranz* f. *bordure des chapelles* veszi körül, mely annyi kápolnából áll, ahány szögletű a szentélyzáradék. Ilyen a rajzban ide mellékelt kölni dom hét kápolnából

25. ábra.

álló koszorúja (25. á.). Ezen főleg, Franciaországban divatos (mint az amiens-i, pontigny-i, noyon-i, rheims-i, rouen-i stb. átmeneti és csúcsíves székesegyházak és templomok) kápolnakörnek hazánkban eddigelé csak két helyütt találjuk biztos nyomát, t. i. a volt nagyváradi és az egri régi székesegyháznál, mint ezt történeti adataink bizonyítják.¹⁾

Ugyancsak a teljesen kiképezett csúcsíves styl ezen páratlan gazdag alakításu műemlékeinél akadunk az őskeresztény idők őthajjú basilikáinak némi nyomaira, amennyiben a főhajót mindkét oldalról két-két mellékhajó környezi, melyek közül a belső a szentély körül övezőt, a külső pedig kápolnakört képez (amiens-i dom) amint ezt a kölni dom fönnebb adott rajzán elég tisztán szemlélhetjük.

28. Van-e a csúcsíves templomoknak rendesen kereszthajójuk?

E kérdés megoldásánál hazai emlékeinket a külföldiekkel szemben külön kell vizsgálnunk, mert e téren két ellenkező irányt tapasztalunk. — Mig ugyanis a román korszak külföldi műemlékei közt csak a kisebbszerű templomok nélkülözték a kereszthajót: addig nálunk, — mint már fönnebb (v. ö. 22. kérd.) említők — a romanismus föltűnő, csaknem általános sajátsága a kereszthajó teljes elhagyása volt. A magyar építmények ezen sajátságát tapasztaljuk most a külföldi csúcsíves műemlékeken is. A XIV. század óta már a nagyobb építmények is — főleg a plebánia-templomok — hossznegyszög alakúak; a középhajó, mely eddig a szentély és a hosszhajó között vá-

¹⁾ *Ipolyi*, Az egri megye régi székesegyháza az egri várban. 45—46. l.

lasztékot képezett, nyom nélkül eltűnik, mi által a szentély csaknem összeolvad a templom hossztestével. Néha azonban a szentély elkülönítése mégis hatályos kifejezést nyer azon egyháznál (ilyenek pl. a kolduló szerzetek — gyakorta egy mellékhajó — templomai), hol a mellékhajók nem képeznek övezőfolyosót a hosszszentély körül, hanem ennek kezdeténél épszögűleg záródnak. Erre például szolgálhat nálunk a lőcsői plebánia-egyház, (l. alább 24. á.). — Hazai kisebb csúcsíves templomaink általán nélkülözik a középhajót; azonban ez ama néhány jelentékenyebb épületeinknél, melyek emlékszerűeknek mondhatók, néha mégis előfordul, mint pl. a kassai- és zágrábinál.

Az oldalt előszökő vagy a hosszhajónál magasabb alkatu kereszthajó elhagyásával a keresztalak többé-kevésbbé hatályos kinyomata a csúcsíves templomokon megszűnt, s legfőlebb ott lőn megtartatva, hol valamely keresztalakulag épített templom helyett csúcsíves izlésben újat emeltek. A kereszthajó némi tovább képzésének mondható azon alakítás, mely főleg nagobbyszerű templomoknál (pl. a kölni dom) fordul elő, midőn ez mellékhajókból van képezve. Ilyen volt nálunk az egrői régi székesegyház, melyeknek két oldalt kiszökően alkalmazott kereszthajója egy-egy, a mellékhajókkal egyenlő szélességű hajócskából állott.

A kereszthajó legdíszesebb alakítását előszökő két karjának sokszögű zárásában éri el. Ez a külföldön is igen ritkán (mint a marburgi sz. Erzsébet- és boroszlói sz.-kereszttemplomnál), nálunk pedig, hol a csúcsíves stíl a külföldinél sokkal szerényebb körben mozgott, nem fordul elő.

A kereszt-karok keleti oldalán — mint ez a román korszakban történni szokott (v. ö. 21. kérd. 16. á.) — többé mellékapsist nem alkalmaztak.

29. Mit kell a csúcsíves templomok tornyai- és előcsarnokairól megjegyeznünk?

Mindenekelőtt a templom nyugati homlokzatán álló tornyokról szólunk. Itt két eset fordulhat elő, amint vagy két u. n. ikertorony, vagy csak egy torony alkalmaztatott; mindkét esetben a tornyok négyszögalakúak. Ha a nyugati homlokzaton két torony áll, úgy ezek megtartják azon helyüket, melylyel a román korszakban bírtak, azon eltéréssel, hogy a csúcsíves korszak külföldi műépítményeinél végre ugyanazon jelenség észlelhető, ami nálunk már a romanismus kezdetétől uralkodó volt, t. i. hogy a tornyok nem ragasztattak egyszerűen a templomtesthez, hanem avval szoros szervi összeköttetésbe léptek. Ez esetben a nyugati ikertornyok legalsóbb osztályzatai előcsarnokként szol-

gáltak a két mellékhajónak, amennyiben azokból bejárat nyílt a megfelelő mellékhajóba, sőt a középcsarnokkal is összeköttetésben álltak ivnyilásaik által.

Ila a nyugati homlokzaton csak egy tornyot alkalmaztak, ez szabály szerint mindig a homlokzat közepére helyeztetett. Ez esetben természetesen a középcsarnok helyét a torony alsó osztályzata foglalta el, mely csaknem mindenütt magába a templom testébe lön kebelevezve s a közép- vagy főhajó előcsarnokául szolgált; a főkapuzat pedig a torony ezen előcsarnokul szolgáló alsó osztályának homlokzatán áll. Ilyenkor néha a torony mindkét oldalán, a mellékhajók előtt, szervi összeköttetésben a templom belső testével, kápolnák alkalmaztattak, mint ez pl. nálunk a lőcsei plebánia-egyháznál (26. á.) fordul elő. — Néhány

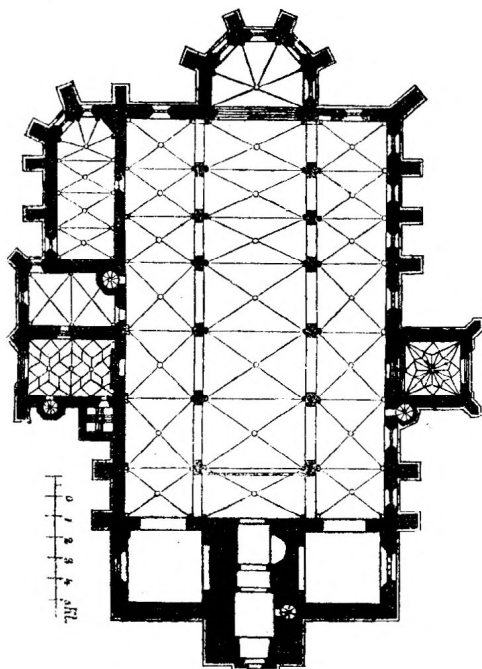
kivételes példa van rá, hogy vagy a nyugati homlokzat egyik sarkán, vagy a templom valamelyik hosszoldalán (pl. a soproni, egykor bencés-templom északi oldalán) fordul elő a torony.

Ami a templom keleti részén álló — a román korszakban divatozott — u. n. szentélytornyokat illeti, ezek még a külföldi csúcsíves templomoknál is csak igen ritkán fordulnak elő. Hasonlóképp vagyunk a közép-kúptornyokkal is, melyek alkalmazása csak Angliában fordul elő, úgy hogy Németországban csak egyetlen egy példa van rá, t. i. az oppenheimeri sz. Katalin-egyház.

A tornyok alakját illetőleg

megjegyezhetjük, hogy a köralak csak a román korszakban volt használatban: a csúcsíves stílusban ellenben kiválólágg a négy-, majd később a többszögű alakítás divatozott.

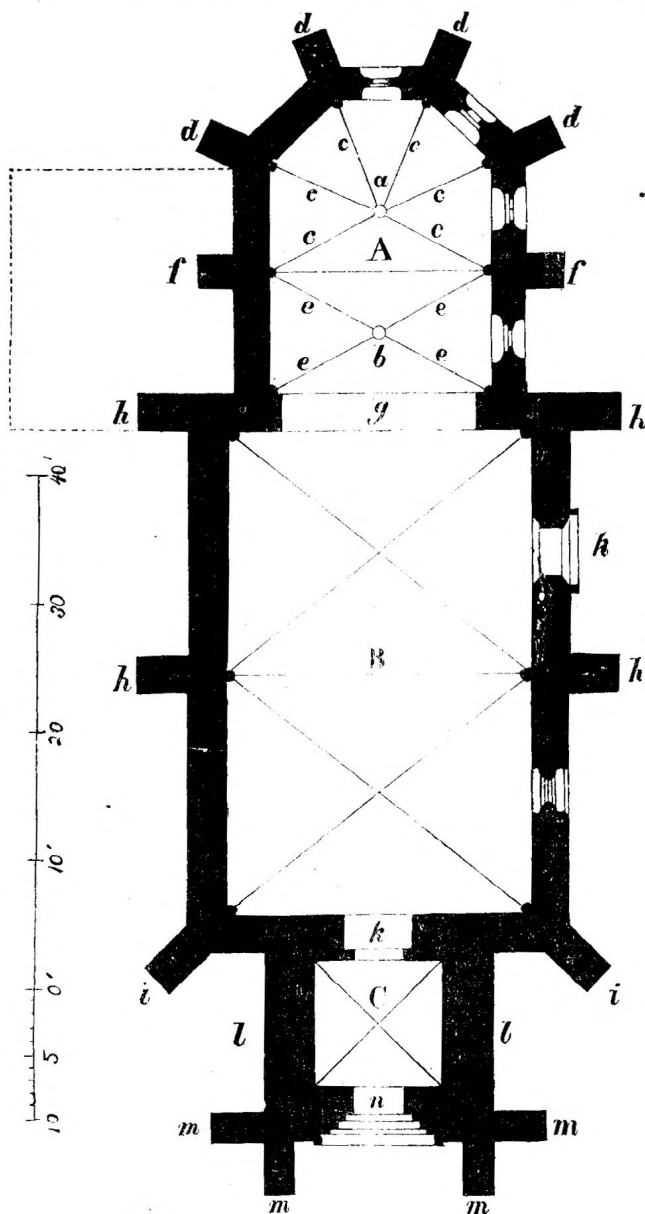
Végül a külső u. n. paradicsom-előcsarnok, mely a román korszakban oly igen gyakran nyert alkalmazást (v. ö. 22. kérd.), eme stílus korszakában igen ritkán, sőt ekkor is csak a mellékkapuzatoknál jön elő, mint pl. a magdeburgi dom északi oldalán.

26. ábra.

30. Minő a kisebb csúcsíves templomok alapterve?

Kisebb, főleg falusi csúcsíves templomok csak egy hajóval (27. ábra, B) és rendszeren sokszögűleg zárt szentélylyel (A) vannak

27. ábra.

ellátva; az egyenes szentélyzáradék külföldön kivételes, azonban hazánkban gyakori. (V. ö. 25. kérd.) A hajó és szentély között vagy

váliv (*diadalivnek* nevezve, ábránkon g.), vagy a szentély padozatának kisebb mérvű emelkedése, vagy pedig mindkettő képezi a választékot. Néha nagyobb alkatu csúcsíves templomok is csak egy hajóval vannak ellátva; ilyen esetben gyakorta valóban csodálatra méltó, merész kivitelű ezen terjedelmes szélességű egyetlen hajó kőboltozata. Hasonló, bár nem épen csodálatra méltó remek példányok nálunk: a kesztelyi, szegedi stb. templomok.

Valamint találkoztunk a román és átmeneti ízlésben néhány kéthajós szabályellenes példánnyal (v. ö. 23. és 24. kérd.): szintúgy a csúcsíves stýlben is akadunk hasonlókra (pl. Nagymagyar, Dunaszerdahely, Sz. György stb.). — A templom hosszahajóját ilyen esetben vagy egyetlen középpillér, vagy pedig két-három pillérből álló sor osztja két hajóra, melyek mindegyike azután keleti végén sokszögű záradékkal bír.

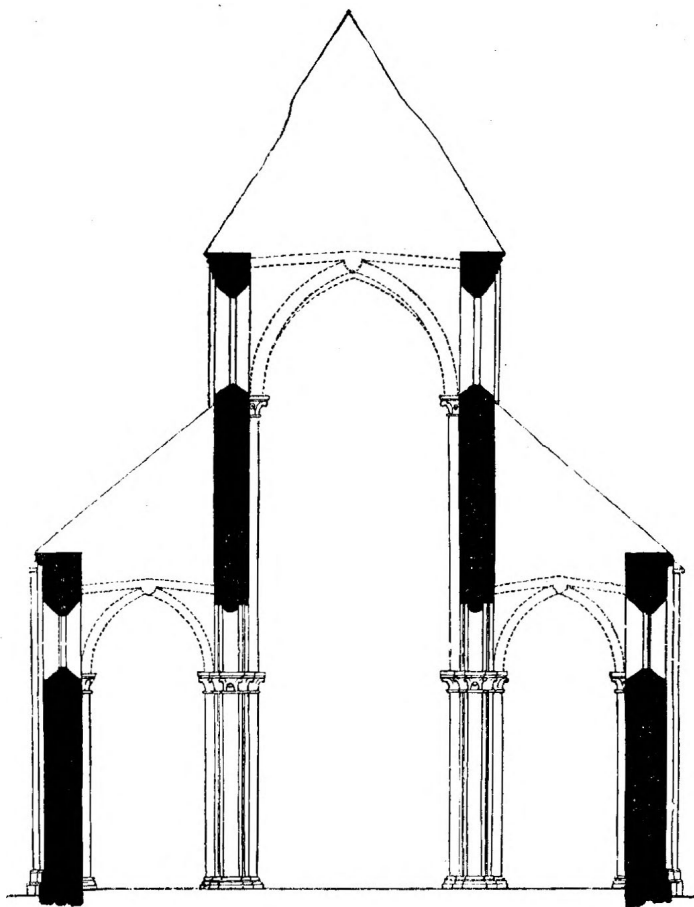
A külföldi csúcsíves kápolnák néha sokszögű alapidomúak; hazánk e nemű műemlékei legnagyobbbrészt hossznegyszög-alakban, keleti végükön sokszögű szentélyzáradékkal emeltettek, mint pl. a székesfejérvári sz. Anna-, a csötörtökhelyi, a győri Hédervári stb. kápolnák. — Megjegyzendő végül, hogy még külföldön is igen ritkán jönnek elő köralaku csúcsíves kápolnák.

31. Minő a templom-épületek belseje?

Ha valamely, az eredeti alapterv szerint épített háromhajós középkori templom hosszahajójába lépünk, három hosszan benyúló tér ötlük szemünkbe; ezek: a fő- és a két mellékhajó. — A mi a hajók magasságát illeti, két eset fordulhat elő; t. i. a mellékhajók vagy a főhajó félmagasságával birnak vagy pedig azzal tökélyetesen egyenlő magasak. Észereént tehát a templomépületek is két részre oszthatók, u. m. alacsony mellékhajókkal bíró templomokra (28. á., a lébenyi templom átmetsete), melyeket basilikáknak, továbbá egyenlő magasságú hajókkal ellátottakra, melyeket csarnoktemplomoknak nevezünk. Az itt adott (29.) ábra a marburgi sz. Erzsébet-templom főhajójának felét s egyik (északi) mellékhajóját állítja eléünk átmetsetben. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a középcsarnok, kereszthajó és az oltárház mindig egyenlő magas a főhajóval. A mellékhajók, ha a szentély körül övező folyosót képeznek, szintén egyenlő magasságúak a főhajóval.

32. Melyik stýlnél fordul elő a basilika- és melyiknél a csarnoktemplom idom alkalmazása?

Basilika-idommal rendesen a román ízlésű templomoknál találkozunk. Ezek hajóit a legrégibb időben fagerendázattal, később — mint-

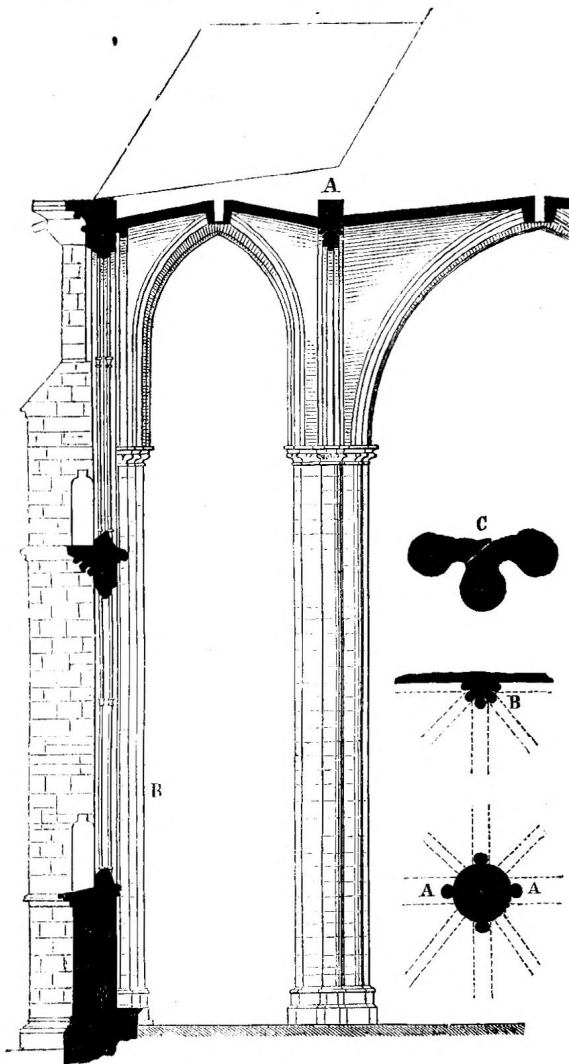

28. ábra.

egy a XII. századtól kezdve — gyakran kőboltozattal főték be. Román izlésű csarnoktemplomok a német tartományok közt csak Westpháliában, — pl. a dernei, Dortmund mellett — fordulnak elő; azonban itt is csak vagy a hanyatló román izlés műemlékeinél felette kezdetleges alkalmazással, vagy pedig az átmeneti styl néhány emléké-
nél (mint a münsteri sz. Servatius-, a lippstadti Mária- és Miklós-
egyházaknál, továbbá a paderborni domnál stb.) találkozunk ezen idom-
mal. Hazánkban ilyenek a deáki és kis-disznódi templomok. Végül még Braunschweigban található néhány átmeneti izlésű csarnok-
templom. Megjegyzendő, hogy a csarnoktemplomok mindig boltozottak.

A csúcsíves templomok vagy basilika- vagy pedig csarnokegyház-
idomban emeltettek. Ez utóbbiak Németországban a XIII. században
csak szórányosan fordulnak elő (ilyen pl. a sz. Erzsébet-templom
Marburgban, mely 1235—1283 épült), Észak-Németországban ellenben

a XIV. század óta kiválólág ezen alakot kedvelték. Hazánk szintén több csúcsíves csarnokeyházzal bír; ilyenek a budai, pesti, po-

29. ábra.

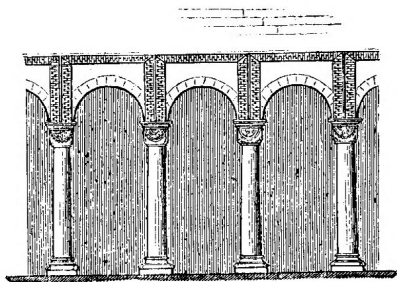
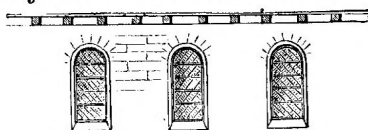
zsonyi, a kolozsvári sz. Mihály-, az eperjesi, okolicsnói stb. egyházak. — Minden csúcsíves templom hajója kőboltozattal van fődve.

33. Belső szerkezetüket tekintve miként osztályozhatók a román basilikák?

A román basilikák belső szerkezetüket tekintve három osztályra oszthatók fel, t. i. oszlopos (*Säulenbasiliken*), pillér- (*Pfeilerbasiliken*) és vegyesrendszerű (*Basiliken mit Stützenwechsel*) basilikákra.

34. Mit értünk az oszlopos basilikák alatt?

Oszlopos basilikáknak azokat nevezzük, melyeknél a főhajót a mellékhajóktól két oszlopsor választja el. Az oszlopsor egyes oszlopai körívek által vannak egymáshoz kapcsolva, melyek felett a hosszhajó magasra nyúló, ablakokkal áttört fala emelkedik. Ezt világosan megérthetjük a hamerslebeni basilika ide mellékelt rajzából (30. á.), melyet

30. ábra.

úgy kell képzelnünk mintha a templom főhajójában arccal az egyik mellékhajó elé fordúlva állanánk. Világosan látjuk itt az oszlopsort, mely a főhajót a mellékhajótól (az árnyékolt részt az oszlopsoron belül) elválasztva a hosszhajó ablakokkal áttört magasabb oldalfalát tartja olykép, hogy az oszloparkádok az alsó, s az ezeken nyugvó, ablakokkal ellátott oldalfal a felső emeletet képezik. A két emeletet egy fekirányos párkány választja el, melytől az egyes oszlopok fölé két-két függélyes falszalag húzódik, miáltal minden egyes arkádiv épszögü keretet nyer.

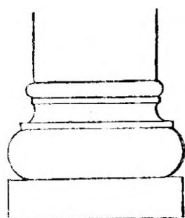
Az eredeti alapidommal bíró oszlopos basilikák általán igen ritkák; azonban a régibb időből még is fenmaradt néhány példány Németországban, melyek habár legnagyobbbrészt nem is épek, legalább romjaikban ismeretesek. Ilyenek az oberzelli (Reichenau fölött), az 1030—1040 közt épült limburgi (Hardt mellett, jelenleg gazdag tartalmu rommaradvány), a hirschau sz. Aurél-templom (csak maradványaiban), a höchsti sz. Justinian-egyház, a hersfeldi apátsági templom romjai és még a XI. századból a Hildesheim mellett levő sz. Móric-egyház; a XII. századból pedig megemlítendők a paulinzelle-i, a hamerslebeni (30. á.) jerichowi stb. templomok. Az oszlopos basilikák altemplomait többnyire oszlopok — ritkán pillérek — osztják hajókra. Hazánk az oszlopos basilikák egyetlen példányával sem bír; azonban ezek némi maradványaiúl lehetne talán tekinteni a tihanyi, de főleg a pécsi altemplomot.

35. Mi az oszlop, s melyek főrészei?

Az oszlop, n. *Säule* l. *columna* f. *colonne* a. *columnn*, nem egyéb mint egy függélyes henger alaku tám, melyet a középkori építésszek az antik építészeti rendszerből kölcsönöztek. Az oszlop főrészei a következők: a láb, a tő és az oszlopfő.

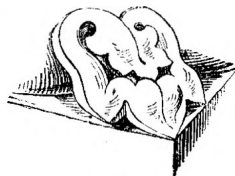
36. Mit kell az oszloplábról megjegyeznünk?

A középkori oszloplábat, n. *Base, Basis, Basament* l. *basis* f. és a. *base*, rendszeren az u. n. attikai képezi, mely több részből áll. Legalsó részét, mint a mellékelt 31. ábrán láthatjuk, egy négyszögű tábla

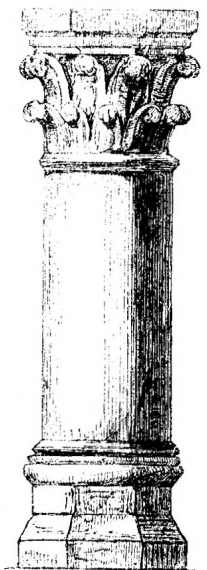
31. ábra.

n. *Plinthe*, l. *plinthus*, f. *plinthe*, a. *plinth*, képezi, mely fölött az u. n. pálcátagn. *Rundstab*, f. *tore*, *baguette*, a. *roundel*, *tore*, domborodik ki, főleg egy finom lemezekből körüvezett vályuszerű mélyedés van, melyet horonynak, n. *Hohlkehle* l. *scotia* f. *scotie*, *cymaise*, *rond-croix*, *gorge* a. *scotia*, *casement*, nevezünk, míg erre ismét egy pálcátagn. következik. E tagozatok kölcsönös viszonyuknál fogva sokféle változatban fordulhatnak elő. Az alsó pálcátagn. (miként ezt a fönebbi ábrán is láthatjuk) mindig erősebb kidomborodású a felsőnél; az alsó négyszögű tábla üres sarkait pedig a XII. századtól kezdve bimbó-, levél- vagy tálcá-alakú disztiménnyel töltötték ki. — A késő román korban e sarkdisztimények rendszeren kifejtett levelekből állanak; 32. ábránk a lébenyi templom egy ily sarklevegét állítja elénk. — Néhány ritka esetben az egész oszlopláb gazdag disztiménnyel van fűdve.

32. ábra.

Mint a külföldi emlékektől teljesen eltérő

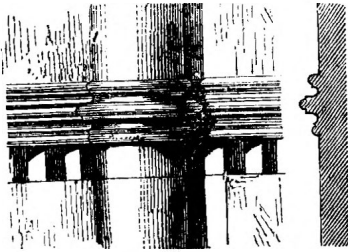
33. ábra.

bemutatjuk itt a pannonhalmi altemplom egyik oszlopát (33. á.), melynek lába két tábla közé helyezett kajácsból nyolcszögűleg van alakítva.

37. Milyen az oszloptő?

Az oszloptő, n. *Schaft* l. *scapus* f. *fût* a. *shaft*, *scape*, mint az oszlop középső főrésze rendszeren henger alakú — kivételesen többszögű — és emelkedésében átmérője többé-kevésbbé kisebbedik, vagyis a henger lassankint karsúbbá lesz. A XII. század végső tizedeitől kezdve megszűnik az oszloptő ezen emelkedésével arányos vékonyodása, és gyakran — az altemplomokban, a kapubéleteknél — arányos lapos disztiményekkel, u. m. geometriai alakokkal, növénylevéllel, vagy képzeleti idomokkal van ékesítve; sehol sem található rajtok az antik hosszrovátkolás, n. *Canneluring* l. *striatura* f. *cannelure* *channeling*, *fluting*; hanem az átmeneti korszak-

ban rendszeren különfélekép alakított gyűrűkkel és karikákkal van két vagy több részre osztva.

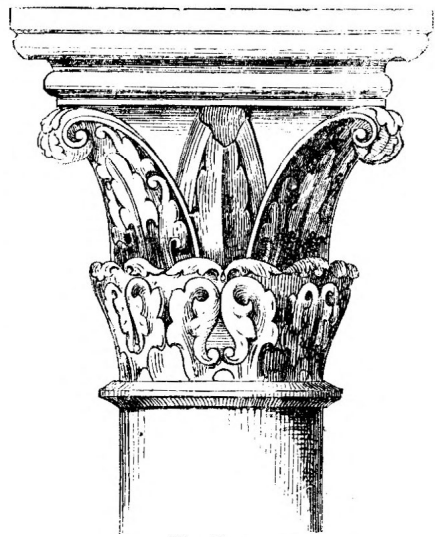

34. ábra.

Ezen oszlop-gyűrű, n. *Schaft-ring*, *Säulenring* f. *bague*, *baguette*, különösen akkor fordul elő, ha az oszlopok nem állanak szabadon, hanem falazattal vannak összekötve, vagyis ha az u. n. faloszlop vagy fél oszlop, n. *Halbsäule* f. *colonnnette*, *colonne engagée* a. *imbedded column*, alakjában jelennek meg. Az ide mellékelt (34.) ábra a jáki templom gyűrűvel ellátott egyik fél oszlopát ábrázolja.

38. Mily oszlopfők fordulnak elő a román építészetben ?

A román építészet oszlopfője, n. *Capitell*, *Capitul*. *Capital* l. *capitulum*, *capitellum* f. *chapiteau* a. *capital*, *chapiter*, *chapetrel*, kezdetben a korinthisaihoz hasonló késő római volt. Ez egy kehely alakú, több sorú kihajló akanthus levelekkel körített, felső részén rendszeren többszögű táblával — műnyelven *válkő-tábla*, n. l. és a. *Abacus* f. *abaque* — fedett oszlopfő, melynek akanthus levelei közé azonkívül az abacus alatt, kis esigyszerűleg tekert végű szálak, n. *Schnecken* l. és a. *cauliculi* f. *caulicoles*, fűződnek. Hazai román oszlopfőink többnyire a korinthisaiak helyes utánzásai azon feltűnő különbséggel, hogy a rajtok előforduló levelek inkább képzeleti alakuak — végükön virágbimbót képezve — s erősen görbednek meg, mint ezt az ide mellékelt (35.) ábrán láthatjuk, mely egy *lébényi* fél oszlop kapiteljét állítja elénk.

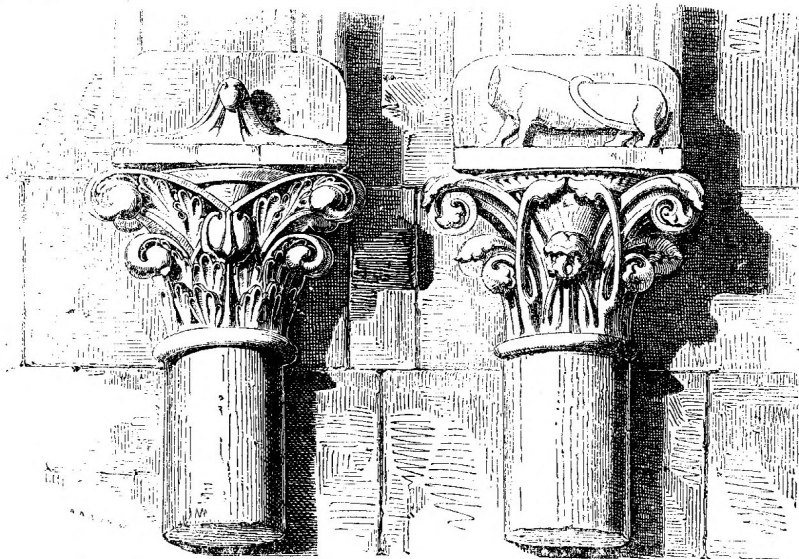

35. ábra.

Ugyanezt tapasztaljuk a jáki oszlopfők néhányán is (36. ábra), melyek mindegyike megtartotta a korinthisai oszlopfő alapjellegét. Hasonlóképp díszes, korinthisáló román oszlopfőket láthatunk a *bényi* templomban is.¹⁾ Míg az ily korinthisáló román oszlopfők nemesak a

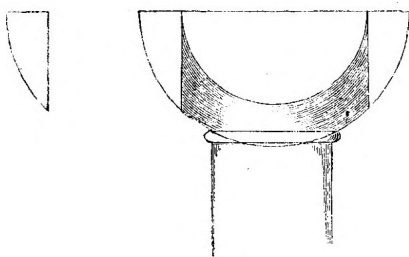
¹⁾ Az oszlopfőkről kimerítő alaposággal írt *Henszlmann* „A kis-bényi román izlésű egyház” című értekezésében; *Archaeol. közlemények*, III. k. 14--22. l., to-

kora-, hanem az egész román korszakon keresztül is gyakrabban előfordulnak: addig a ioniai oszlopfő, melynek lényegét egy oldalvást csigaszerűleg tekert szalag képezi, romanizált alakban igen ritkán (ná-

36. ábra.

lunk ilyen példányt nem is ismerünk) s kizárólag a XI. században fordul elő. Az egész román korszak uralkodó kapitelve az u. n. gömbszelvényes oszlopfő lett n. *Würfelcapitäl* f. *chapiteau cubique* a. *cubical capital*, *cushion-capital*, (de helytelenül nevezve így, mert ez — mint alább látni fogjuk — nem a kockából, hanem a félgömbből származtatható helyesen), mely a középkor sajátos találmánya s — mint az újabb kutatásokból kitűnt — nem Németországban, hanem Byzanceban volt először használatban. Ezen oszlopfő (37. á.) a félgömb-

37. ábra.

ből képezhető és pedig úgy, ha az oszloptőre fektetett félgolyót felül és négyoldalt leszeljük,²⁾ mint ez nevezett ábránkból elég világosan kitűnik, miután itt a félgömb határvonalai is meghagyattak.

A gömbszelvényes kapitvel vagy ezen egészen egyszerű alakjában — mint a pécsi altemplomban, a lébenyi hármastoronyablaknál stb.,

vábbá *Essenwein* „Das Princip der Vorkragung und die verschiedenen Anwendungen und Formen in der mittelalterlichen Baukunst“ című tanulmányában, Mittheil. der k. k. Centr. Commiss. VI. Jahrg. 1861. 55.-64. lap.

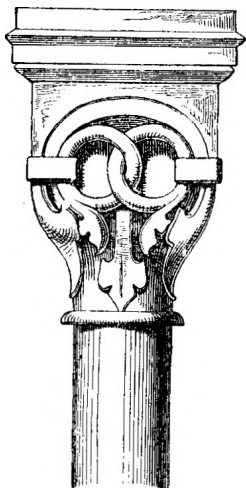
²⁾ *Henszmann* id. mű, 15. lap.

— vagy pedig diszítve fordul elő. — Diszítése kétféleképp történt, a mint t. i. oldalpajzsait vagy különálló részeknek tekintették és így mindegyiket külön ékítették (pl. a b é n y i templomban van egy ilyen phantastikus diszítményű oszlopfő), vagy pedig az egész kapitelt egyetlen összefüggő díszburkolattal főték be. — Diszítményül vagy tisztán képzelményes sima levelek szolgáltak, vagy pedig jelvies phantastikus emberi és állati alakzatok. Ilyen pl. a b é n y i templom egyik oszlopfője, melyen semmiféle növénydísz sem fordul elő, hanem az egész egy vadászjelenetet ábrázol domborműben. Többször találkozunk továbbá növények és állatokból képezett vegyes ékítéssel is; azonban — ami különös figyelmet érdemel — a diszítés oly gazdag és dús képzelmű változatokban jön elő, hogy soha sem találunk két egészen egyenlő oszlopfőt.

A gömbszelvényes oszlopfő a téglalapítségben nem köríves, hanem hossznegyszög alakú pajzsokkal bir.

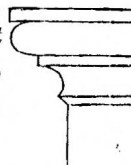
Ezen bemutatott oszlopfő-alakzatokon kívül még többféle változatok is jönnek elő hazai román műemlékeinken; u. m. a gúla-, kúpharang-, stb. alakúak.

Az átmeneti korszakban a gömbszelvényes oszlopfő már lényeges változással fordul elő, amennyiben t. i. egy vastag táblává nyomul össze, melyet az oszloptőhöz többé nem kidomborodó, hanem kivájt részlet fűz; egyébiránt ezen kívül a kehely-alakúak is gyakran előjönnek, melyek többnyire képzeleti növénydiszítménnyel ékítvék, mint ezt az ide mellékelt (38.) ábrán láthatjuk, mely a horpácsi templomból van véve.

38. ábra.

Míg az antik építészeti rendszerekben az oszlopok a fekirányos gerendázat hordozására szolgáltak, mely közvetlenül az oszlopfő vállkötáblájára nehezedett: addig a keresztény műépítészetben ivezett oldalfal-tömeg nyugszik rajtok, s épen ez okból eredeti antik alakjokban felette nyulánkaknak, s így alkalmatlanoknak tűntek föl. A középkori építészet úgy segített e bajon, hogy egy közvetítő tagot talált ki, s ez az u. n. vállkő, n. *Kämpfer* f. *cousinet* a. *impost*, mely különféleképp magából az oszlopfőből kinövő négyszögű, párkánnyal koronázott rövid pillér, majd mint megfordított négyoldalu gúla-

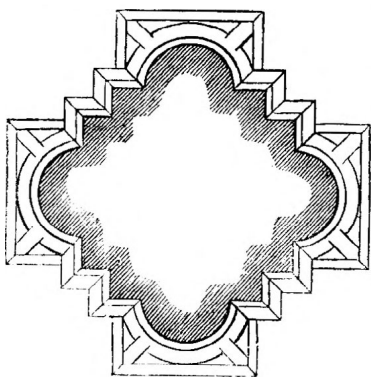
39. ábra.

ész, leggyakrabban pedig mint több tagozatból szerkesztett párkány (39. á.), vagy mint vállkötábla (l. 35. á.) jelenik meg.

39. Miben különbözik a pillérrendszerű basilika az oszloprendszerestől?

Már a XI. századból fönmaradt román basilikákban az oszlopok helyett négyszögű támoikat vagyis pilléreket látunk alkalmazva, mely idomot könnyebb szerkezete, nagyobb tartóssága és a tetemes költségkimélés ajánlott kiválóan; mert jóval többre jöttek a természetből művésziösen faragott oszlopok, mint a sokkal egyszerűbb kinézésű, számos darabból összerakott pillérek.

E négyszögű pillérek sarkain — kivált a későbbi időben — gyakran beékeltek féloszlopok, vagy pedig vályuszerű mélyedések vannak alkalmazva, mi által a pillér némi — sokszor igen gazdag composition — tagozást nyer; továbbá néha az oldalak közepéből egy-egy épszögű féloszlop szökik ki úgy, hogy ha mind a négy oldalán emelkedik egy ilyen, a pillér szabályos keresztalakot ölt fel, mint ezt (40.) ábránkon láthatjuk, mely a pannonhalmi sz. mártóni templom egyik átmeneti izlésű pillérének alaprajza. Az átmeneti korszakban a pillér ezen tagozása rendszeren az arkád-íveken is egyaránt folytatva lön.

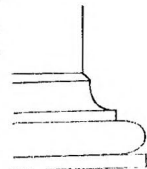

40. ábra.

A pillérek lába gyakran megegyez az attikaival; azonban a késő román építészetben már ettől teljesen eltérő alakokkal is találkozunk. Így néha csak egyetlen táblából és a pillértövet összekötő kajácsból, majd máskor a lemez, pálcátág, horony és kajács sokfélekép váltakozó összetételből áll. Röviden szólva a pillérláb megegyez a vállkő megfordított alakjával. (41. 42. á.)

41. ábra.

42. ábra.

40. Mit értünk vegyes rendszerű basilikák alatt?

Vegyes rendszerű basilikák azok, melyekben az arkádokat tartó oszlopok és pillérek szabályszerűen, azaz olyképen váltakoznak, hogy vagy két-két oszlopra két-két pillér, vagy egy-egy oszlopra egy-egy pillér következik. Például, ha 30. ábránkon a két szélső oszlop helyébe egy-egy négyszögű pillért képzelünk, megkapjuk az előbbi esetet; ha pedig a második és negyedik oszlopot helyettesítjük pillérrel, úgy az utóbbi esetet nyerjük.

A pillérek és oszlopok ezen szabályszerűleg váltakozó alkalmazása által az egész főhajó bizonyos csoportokra oszlik és magok a pillérek

látszanak viselni az oldalfal terhét. Ez különösen akkor tapasztalható, ha a pillérek vakívek (*Blendbögen*) által vannak egymással összekapcsolva, a közöttük álló oszlopok pedig az alacsonyabb, tulajdonképi arkádok által kötvék össze. Ezt szintén a 30. ábrán érthetjük meg, ha t. i. a két szélső, pillérnek képzelt oszlopot egy a falba mélyített magas ív által (ez a vakív) összekapcsoljuk. Ilyen vegyesrendszerű basilikák az alsó-szász vidékeken fordulnak elő, hol pl. maga Hildesheim város a legrégebb- és legszebb példányokat birja, melyenek a dom, a sz. Mihály-, és sz. Godhard-templomok.

41. Mit kell a román templomok arkád-iveiről megjegyeznünk?

A román arkád-ívek vagy egészen egyszerűek; ha t. i. a fal félkörű kimetszése egészen sima; vagy pedig díszítettek, ha szóles alsó bélletök épszőgű fokokra van osztva, melyek mélyedéseit gyakran az úgynevezett pálcátág tölti ki. Eme tagozás azonban kizárólag a késő román korú pillérrendszerű basilikákban fordul elő, hol ez által az arkád-ív béllete a sarkaikon egyenlőn díszített pillérekkel összhangzólag néz ki. (V. ö. 39. kérd.)

42. Minő föleppel bírnak a román templomok?

A román templomoknál kétféle fölep szokott előfordulni, t. i. vagy a lapos menyezet, vagy a kőboltozat. Régente — külö-

43. ábra.

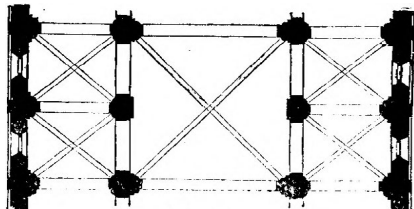
nösen az oszloprendszeres basilikáknál — az egész templom fölepeül lapos famenyezetet használtak, az apsist azonban félkupola (negyedfélgömb) alakjára kővel boltozták be. Kőboltozatot csak az altemplomoknál használtak, melyek pillérek vagy oszlopok által rendesen három — ritkábban két — egyenlő szélességű hajóra voltak fölosztva. Valószínűleg a keskenyebb mellékhajóknál alkalmazták először a kőboltozatot, míg a szélesebb főhajót lapos menyezettel főték be. A boltozott pillérrendszerű román basilikák legszebb példányaiul a közép-rajnai három nagyszerű dom, t. i. a mainzi, speieri (43. ábra) és vormsi említethető fel.

Egyébiránt gyakran az eredeti lapos menyezet helyébe később (román vagy csúcsíves) boltozatot alkalmaztak.

43. Milyen a román boltozat?

A kora román építészetben a keskeny mellékhajóknál az u. n. dongaboltot, n. *Tonnengewölbe* f. *voûte en berceau*, *voûte c. cylindrique* a. *cylindrical, barrel or wagon vault*, használták, mely egy üres henger feléhez hasonlít és a négyoldalú tér két átellenben levő falát köti össze. Később a fejlett román korszakban a dongabolt helyébe egyszerű keresztbolt n. *Kreuzgewölbe* a. *cross vaulting* lépett, mely két egymást keresztül metsző dongaboltból eredve körívű szerkezeténél fogva csakis a négyszögű terek befödésére volt alkalmas. — Az oltárház — mint főnebb (20. kérd.) láttuk — egy, a kereszthajó pedig három négyszögű területből (négyegből) áll, minél fogva ezek négyeges beosztásuknál fogva keresztboltot kívánnak; hogy azonban a keresztbolt a középhajónál is alkalmazható legyen, különösen az arkádpillérek elhelyezésére kellett ügyelni, melyeket a középhajó szélességével egyenlő távra kellett egymástól fölállítani úgy, hogy ezen elhelyezés által a középhajó négyegekre legyen osztva; ami főleg azáltal sikerült, hogy minden pillér azon oldalán, mely a középhajóba nézett, magasra nyúló kiszökést (*féloszlopot*) alkalmaztak, s így az egymásnak átellenben fekvő féloszlopokat keresztívvvel kapcsolták össze. A négyegekre osztás már sokkal bajosabb volt a mellékhajóknál. Ezek ugyanis — mint már főnebb említők — a középhajó félszélességével bírtak, s így a mellékhajók a középhajó négyegét határoló pillérek által hosszúknak négyszögű terekre oszlanának; azonban épen a középhajó és a mellékhajók közt fönálló ezen helyes arány, mely szerint ezek amannak félszélességével bírnak, teszi lehetségessé a mellékhajók egy ily hosszúnégyszögű terének két négyegre való felosztását. Ez ismét egy-egy kisebb pillér által történik, melyet a két főpillér közé helyeznek el; s így míg a középhajóban a két főpillér által egy nagyobb négyeg jön létre, addig a mellékhajókban ezen középpillér segélyével két-két kisebb négyeg támad.

(L. 44. á.). Valamint a fő-, úgy a középpillérek azon része, mely a mellékhajó falának áll szemközt, egész a vállkő magasságáig emelkedő kiszökéssel (*féloszlop*) van ellátva, melytől keresztív hajlik át a mellékhajó szemközt levő falára, hol

44. ábra.

ezen ívet a pillérek vállkővével egyenlő magasan alkalmazott falkiszökés fogja föl. Most már be lehetett földni a hajók egyes négyeg-osztályait, — melyeket holdosztályoknak n. *Joch f. travée* a. *bay* nevezünk — keresztbolttal, mely négy támponton nyugvó egymást épszögűleg eléggé kiemelkedőn — az u. n. éllel n. *Grat f. arête* a. *groin* — átmetsző, egyenlő átmérőjű és magasságú dongabolttól áll. Ezen él helyébe csak később, főleg az átmeneti korban kezdtek egyszerű vagy többé-kevésbé tagozott pálcátagot alkalmazni, mi által ez az u. n. hevederbolt, n. *Gurtgewölbe* f. *voûte à l'ogive*, à *nervures* a. *rib vault* alakját nyerte.

A lébenyi templom mellékhajói négyegekre vannak osztva, melyek mindegyike keresztbolttal van ellátva, s a bolt metsző éle még nincs pálcátaggá (gerinccé) változtatva.

A külföldi — főleg a rajnavidéki — nagyobbyszerű román basilikák kereszthajójának négyzete fölött néha egy kupolaszerűleg boltozott középtorony alkalmaztatott, mely egy kör- vagy sokszögalaku emeletből és az ezt fedő kupolatetéből állott. Midőn ezen kör- vagy sokszögalaku tornyot a négyzet fölé óhajtották helyezni, szükségképen a négyzet négy szögletét ki kellett valamivel tölteni, mi egyúttal a tornyot is tartsa. Erre nézve az u. n. pálhákat, n. és f. *Pendentifs* a. *pendentives* használták, melyek egy-egy, a kitöltendő szöglet terjedelmének megfelelő, ívszelvényből állottak. Ilyen szerkezetű középtorony fordul elő pl. a speieri domnál is. Egyébiránt ezen méltán byzanti befolyásnak nevezhető szerkezet helyett nem egyszer a pálhák helyébe egyes nagy köveket szöktettek ki egymás fölött addig, míg a négyzet szögleteit kitöltötték s egyúttal a kör- vagy sokszögalaku tornyot is képesek voltak föntartani.

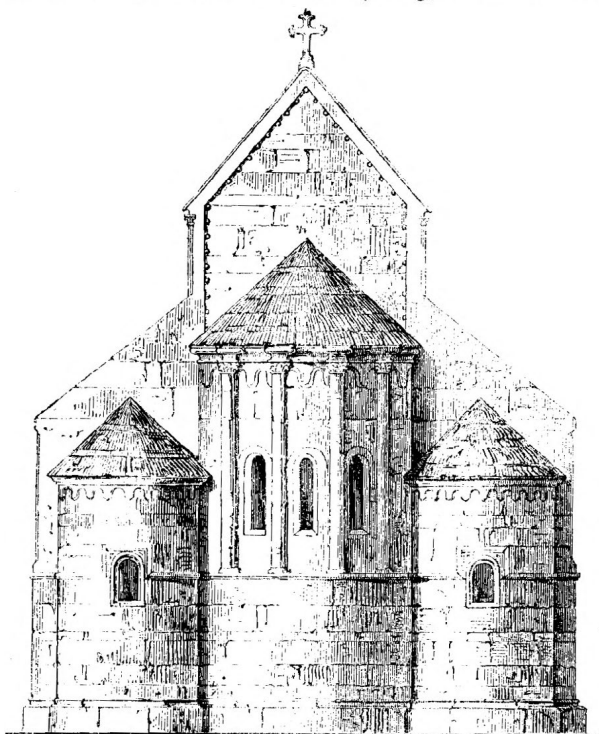
44. Minő a román templomok külseje?

A román templomok külseje általán mindig igen egyszerű. Ez egyszerűség kiválólág a kora-román korszakot jellemzi, mert az építkezéseknél használt durva kőanyag a tagozást vagy épen nem, vagy csak igen csekély mértékben engedte meg; s ez okból a falak az egész korszakon keresztül egyszerűek, minden díszítmény nélkül. — Néhány rajnavidéki templomnál, melyek a XI., XII. századból származnak, a puszta falakat csekély kiszökésű falpillérekre alkalmazott magas ívezetek által elevení-

ték; azonban később, mintegy a XII. század közepén ezek helyett a falakat függélyes, szalagszerű kiemelkedéssel (*Streifen*), melyeket falszalagoknak, n. *Lisenen* f. *pilastres* a. *pilaster-strips*, nevez a műépítészet, díszíték. Ezen függélyes falszalagok a tetőpárkányzat alatt hasonló, azonban félkör alakúlag csipkézett vízszintes szalagokkal (félköríves dísz, l. 50. kérd.) vannak összekötve.

Nálunk a falak eme tagozása többnyire féloszlopok által történt, mint pl. ezt a jáki templom északi oldalfalán és apsisain láthatjuk; hasonlókép a lébenyi templomon a mellékhajók négyeg-osztályai kívülről esürökben végződő féloszlopok által vannak jelentve; a magasabb középhajói pedig falszalagokkal, mi által a külső kinézés élénkebbé válik; végül a jáki kettős torony mind függőlegesen, mind szélességében falszalagokkal van szegélyezve.

Néha hiányzanak a falszalagok (pl. a kisbényi templomon) vagy pedig — mint ez főleg az apsis külsején történt — féloszlopokká változnak át. Ez utóbbi előfordul nálunk a lébenyi templom középső (45. á.), valamint a kisbényi egyház mindhárom apsisán.

45. ábra.

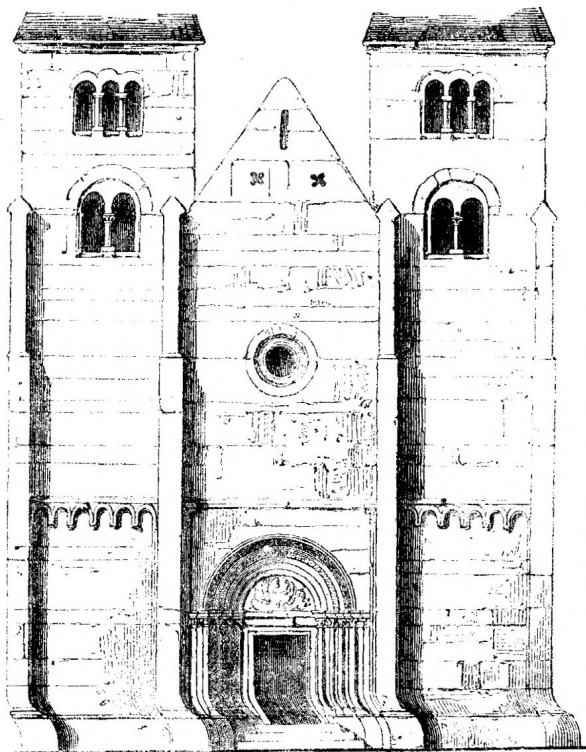
kori templomának falazatán az egyhangúság némi mérséklésére dombormű-szobrokat alkalmaztak; azonban ezek többé-kevésbé kezdetlegesek és esetlen kivitelűek voltak. — A templomfal-díszítés ezen

A román templomok falának talapzata gyakran az attikai lábhoz hasonlít; (l. 36. kérd.) pl. szolgálhat itt a lébenyi templom, melynek apsisain ugyanezt tapasztaljuk (45. ábr.); a tető alatt alkalmazott párkányzat pedig ugyanennek megfordítása szokott lenni. Legtöbb esetben azonban inkább gazdagabb, díszesebb, mint egyszerűbb tagozásokat használtak. (l. 39. kérd. 41., 42. á.) — Délmetország néhány késő román-

módjának némi nyomát a já ki templom északi oldalfalán találjuk, hol a féloszlopok által képezett osztályok egyikében sajátos jelenet van domborműben ábrázolva. Ez egy szakállas, koszorúzott fejű férfi mellképe, ki kezeivel két sárkányt fog nyakon, melyek farkaikkal vannak egymásba fonódva. Azonban ezen dombormű legkevésbé sem mondható kezdetlegesnek, sőt igen meglepő formaszépséggel bír.

45. Mit kell a román templom külsejének egyes részleteiről megjegyeznünk?

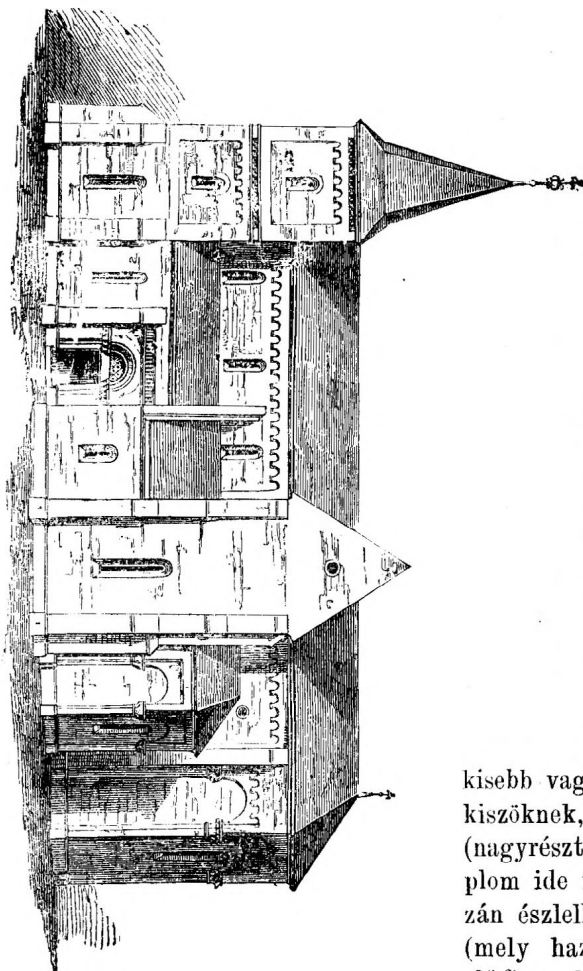
A szabályszerű román basilika külseje alapterveinek megfelelőleg kettős emelettel bír, melyek mindegyike két oldalt saját ablaksorral van ellátva; azonban néha a zord időjárás miatt az északi oldalon nem alkalmaztak ablakokat, mint ez pl. a já ki templomnál is történt. — Felső emelete csak a középhajónak van s az a mellékhajók részsutos tetője (ez az u. n. félereszű fődél, n. *Pultdach* f. *comble en potence*, *en appentis* a. *shed-roof*) fölött emelkedik, mint ezt a 28. ábrán láthatjuk, mely az átmeneti korszakból fönmaradt lébenyi három hajóu templomnak átmetszetét nyújtja. A mellékhajók oldalfalain világosan hagyott ki- és befelé tágluló rések a mellékhajók ablaksorát jelzik; a

46. ábra.

mellékhajók részsutos tetőzete fölött a középhajó oldalfalaiban hagyott hasonló alaku rések pedig a középhajó ablaksorait ábrázolják.

Tekintsük most az épület többi részeit. — A nyugati homlokzat alkatát tekintve, a torony befogadásra látszik rendelve lenni. — Vegyünk fel pl. egy kettős tornyú templomot; ennél azt látjuk, hogy a két torony közt levő közepesarnok (16. ábr. F.) képezi a homlokzatot, mely vagy háromszögű oromban (Giebel) végződik, mint pl. a já ki, lébenyi (46. á.), stb. templo-

47. ábra.

tűnik föl (l. 44. ábra) és ormával kelet felé néz, melyhez a félkúptetőjű apsis támaszkodik s csúcsával körülbelül a főhajó oldalfalának magasságáig ér föl (l. 45. á.). Ha mellékapsisok is fordulnak elő, ezek rendszeren a mellékhajókkal egyenlő magasságra emelkednek (pl. a jáki templomnál), azonban néha kivételesen alacsonyabbak s ilyenkor mintegy a templom keleti zárfalába vannak illesztve, mint ezt a lébenyi templomnál tapasztaljuk. (L. 45. á.)

Az egyhajóú román templomok csak egy emeletből állanak. A falusi templomoknál megjegyzendő, hogy a szélesebb hosszahajó külön tetőzettel, továbbá nyugaton és keleten orommal van ellátva; a keske-

moknál, vagy pedig — mint ez Alsó-Szász-
honban általános — a középtoronyesarnok a kereszt-tető alá helyezve a tornyok első vagy második emeletével egyenlő magasságban, vízszintes vonalban végződik. — Például szolgálhat erre nézve nálunk a székesváraljai templom román homlokzata, melynek azonban tiszta román kinézését egy későbbkori (csúcsíves) ablak zavarja meg.¹⁾ A főhajóval egyenlő magas kereszt-hajó orommal végződő ágai, a mellék-hajók irányvonalából rendszeren

kisebb vagy nagyobb mértékben kiszöknek, mint ezt az ócsai (nagyreszt átmeneti stílus) templom ide mellékelte (47. á.) rajzán észlelhetjük. — Az oltárház (mely hazánkban ritkán fordul elő²⁾ a középhajó folytatásaként

¹⁾ Mittheil. der k. k. Central-Commission 1861. 206. I. V. Táb.

²⁾ Henszlmann, Régészeti kalauz, 15. l.

nyebb oltárház pedig saját alacsonyabb tető alá van helyezve s kelet orma a hozzáfűggesztett apsis félkúpu tetőzete fölé emelkedik.

46. Milyenek a román tornypok?

A román tornypok közönségesen két, három, sőt néha több (egész hatig terjedő) osztályra, emeletre vannak osztva, melyek fölfelé haladtukban rendszeren csak kissé vékonyulnak meg. Így pl. a jáki, ócsai (47. á.) stb. templomok kettős tornya három emelethől áll. Nevezetesen elűtő e tekintetben a szépesváraljai székesegyház egyenlő magasságu kettős tornya, melyek közül az észeki *néggy*, a déli pedig *három* emelethől áll. Néha azonban az emeletszerű osztályok elmaradnak, és a tornypok minden megszakítás nélkül emelkednek a magasba; ez az eset fordul elő pl. a lébenyi kettős toronynál (l. 46. á.). Németországban a XII. századtól kezdve divatosá lön a több emeletű tornypok felső emeletének négyszögű alakjából nyolcszögűbe való átmenetele, mely fordulat igen meglepő benyomással van a szemlélőre. Azonban ha ezen átmenet, mint pl. Braunschweighban és Alsó-Szászshonban tapasztalható, a kellő arányok megtartása nélkül olykép történik, hogy a felső nyolcszögű emelet magasabb a négyszögű emeletnél: a kellemes benyomás megszűnik, s a nem szakértő szem is megűtközik az aránytalanságon. — Ablakok rendszeren csak a felső emeleten, a tetőzet közelében vannak alkalmazva, azonban néha minden emelet el van látva egy, vagy több ablakkal, mint ezt pl. az ócsai kettős toronynál (47. á.) láthatjuk.

Ami a tornypok tetőzetét illeti, ez a román korszakban különféle alakú volt. A kerek tornypok kúp-, a négy- és sokszögűek pedig gűlatetűvel fűdettek be. A gűla alakú tetőzetet toronysisaknak, n. *Helm* l. *spira*, *galea*, *pinnaculum* f. *flèche*, *aiguille* a. *spire*, *broach* szokták nevezni. Midőn az ily többnyire nyole oldalú gűla-alakú toronysisakot négyeg alakú toronyra alkalmazták, az átmenetet nyole kiálló csűcs által szokták elfűdni; azonban ez nálunk gyakran elmaradt (pl. a szépesváraljai székes-egyház kettős tornyánál) minek következtében toronysisakjaink esetlen kinézésűekké váltak. Ezenkívűl megjegyzendű, hogy míg a külföldi toronysisakok rendszeren meglehetősen magaságra emelkedve már alakjuknál fogva is meglepők: addig a hazaiak épen alacsonyságuk miatt ily benyomásra nem számíthatnak.

Németországban néha a négyszögű tornypok közönséges két oldalú, u. n. nyeregtetűvel vannak fűdve, s ilyenkor a torony két orma majd nyugat és kelet, majd pedig észak és dél felé néz. — Azonban már egyáltalán igen ritkák az eredeti román tetűzetű tornypok; az újabb tetűzetek pedig csak néha felelnek meg a román izlés kívánalmainak (Ják, Lébény), s legnagyobbbrűszt különféle bűb- és hagyma-alakjuknál fogva mint a copfkorszak művei elítélendők.

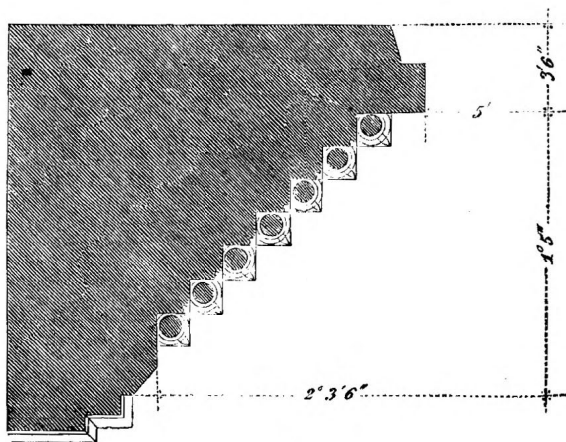
Nehogy — főleg a gyengébb alkotású templomok — a harangok

által szenvedjenek, mellőzni kezdték a nagyobbyszerű tornyokat s helyettök egy, rendesen fából készült kis toronykát, az úgy nevezett tetőtoronykát, n. *Dachreiter* f. *tourelles* a. *rood-turrets*, alkalmazták a templom-tető gerincére, mely toronyka néha a nagyobb templomokon a rendes tornyok mellett is előfordúl és az isteni szolgálat kezdetét jelző csengetyű befogadására szolgál.

Némely vidéken a falusi templomok harangjai tetővel ellátott fa-pillér-pár közé vannak fölfüggesztve, mely állvány vagy a templom nyugati ormához van illesztve, vagy (közönségesen *haranglábnak* nevezve) a templom mellett van fölállítva.

47. Mit kell a román templom ajtóinak elhelyezéséről és kiviteléről megjegyeznünk?

A mi legelőször is az ajtók számát és elhelyezését illeti, a román basilikák többnyire három bejáratral vannak ellátva, melyek közül a legnagyobb rendesen a nyugati homlokzat közepén áll, melyet főkapuzatnak, n. *Portal* l. *porta*, *valva* f. *portail* a. *doorway*, nevezünk; a másik kettő pedig a két keresztkar homlokzatát díszíti. Hazánkban azonban, miután templomainknál a kereszthajó rendesen mellőzve volt, ezen két mellékbejárat rendesen elmaradt és így műépítményeinken csak főkapuzattal találkozunk, mely kivételesen lön a templom oldalfalába alkalmazva, mint pl. az ócsai templomnál (l. 47. á.), hol ez a déli oldalon fordul elő. Egyébiránt külföldön is az u. n. két szentélylyel bíró templom nyugati részén az apsis miatt nem lehetett főkapuzatot törni, ezt az egyik hosszoldalon helyezték el; vagy pedig a diszes főkapuzat helyett egészen egyszerűt alkalmaztak. Kisebb falusi templomokat illetőleg megjegyzendő, hogy a nyugati bejáraton kívül az oltárház azon oldalon, mely a plébániaház udvara felé néz, szintén egy kisebb bejárat szokott lenni a lelkész számára. A román izlés lehető legnagyobb gondot fordított az ajtóknak, de különösen a főkapuzat kivitelére; ennek kifejezőstelen ornamentatioiban fejtő ki összes erejét. Az ajtónyílás az oldalfalak derékszögű kiszökései által kívülről befelé lépcsőzetesen szűkebbé válik, mint ezt a horpácsi főkapuzat egyik oldalfalának ide mellékel

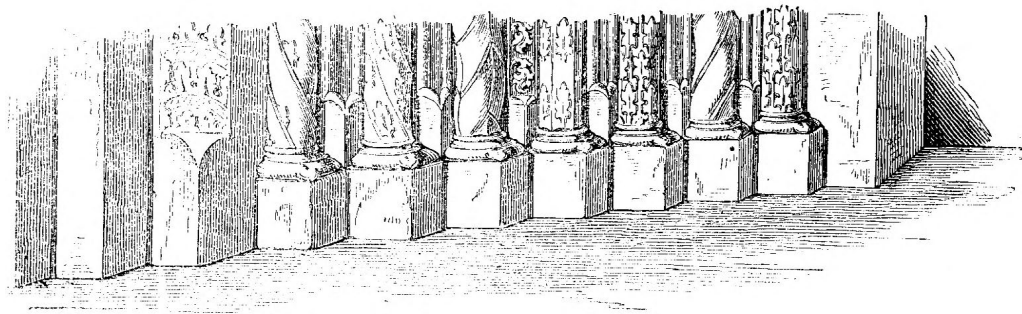
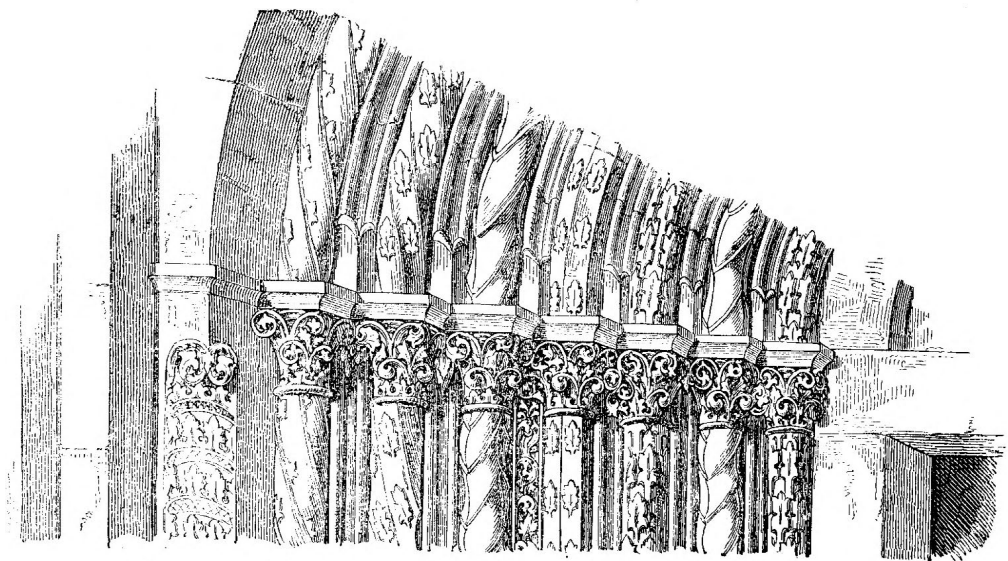
48. ábra.

alaprajzán (48. á.) láthatjuk. Az így származott mélyedés néha jelentékeny; pl. az itt felhozott kapuzat külső mélyedése 2 m. 3 cm. (1° 5''); a kapumélyedés legnagyobb szélessége 9 m. 80 cm. (5° 1'), a küszöbnél pedig 3 m. 16 cm. (1° 4'). — A kapu két oldalán képződő derékszögű kiszökésekre pedig — melyek a kifejlődött román korszakban nagy számúak, így a lébenyinél 3, a jákinál 6 a horpácsinál 8 kiszökés fordul elő — vagy egész- vagy féloszlopot alkalmaztak, — sőt a késő román korszakban — mint a freiburgi dom aranykapuzatát — egyes szentek szobraival is díszíték. Az itt alkalmazott egész- vagy fél-oszlopok fölött emelkedő körívek azok folytatásai-ként tűnnek föl annál is inkább, miután az oszlopok gazdag díszítményű tagozatai ezeken is folytatvák. Ezen oszlopok és fedívek összevéve képezik az u. n. bélletet, n. *Gewände* f. *jambage*, *pied droit* a. *jamb*. Könnyebb megérthetés végett itt adjuk a horpácsi díszes kapubéllet északi oldalát (49. á.), melyen az egyszerű táblán (*plinthus*) nyugvó attikai lábú, fonott vagy tekereses alakú oszloptők mindegyike más-más levéldíszszel van ékítve, a mely tagozás az oszlopok korinthisáló kapiteljei fölött a fedíveken is folytatódik. Figyelemre méltó még a már fenebb is (36. kérd.) említett, késő román építészetet jellemző sarklevél alkalmazása, mely az oszlopláb alsó henger tagja és a *plinthus* sarka közti helyet foglalja el. — A horpácsi kapubéllet ezen valóban izlésesen finom és gyengéd ornamentatioján jóval túl tesz a jáki basilikác, mely oly meglepő elrendezés-, oly rendkívüli formaszépséggel és gazdagsággal díszeszkiz, hogy — a külföldi műértők tanuságaként is — vetélkedik a világ bármely ennémi műemlékével.¹⁾ E kapuzat a mindinkább növekedő hatást még ivezetei által is előmozdítja a mennyiben a félkörívet a csúcsiv váltogatja fel. s így a román kapuzatok előidézte nyomott kifejezés egészen feledtetve van. Megemlítenő itt különösen az, hogy a bélletnek két legszélső, a többinél egy kevéssé rövidebb oszlopa — mint ez a román korszakban gyakran észlelhető — jelvies jelentésű lépdelő oroszlányon nyugszik, Ugyanez fordult elő az esztergami sz. Adalbert-templomnak főkapuzatánál is.

Szintén izléses, de egyszerűbb kapuzatok jönnek elő még a lébenyi (l. 45. á.), felső-őrsi, bényi, karsai, stb. templomokon.

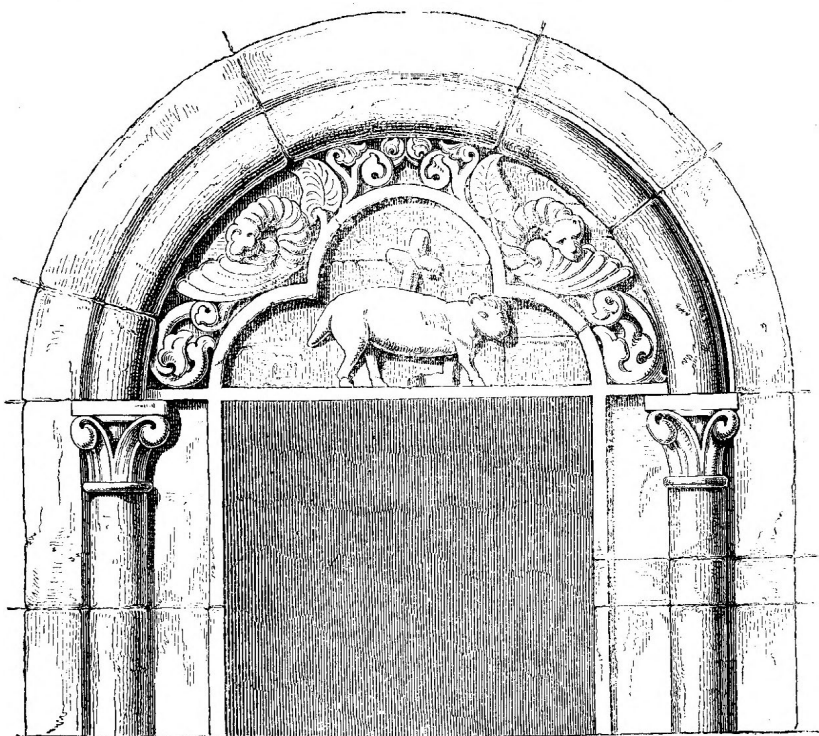
A tulajdonképeni kapunyílás vizirányos kövel, az u. n. ajtószemölddel, n. *Oberschwelle* f. *linteau* a. *lintel*, van fődve, a mely fölött mélyedett mező, az ugynevezett *tympanon* n. és l. *Tympanum*, f. *tympan* a. *tympanum*, *pediment*, emelkedik. E mezőt rendszeren jelvies

¹⁾ *Eitelberger*, Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn in dem Jahren 1854. und 1855. Jahrbuch der k. k. Central-Commission, 1856. 91–140. l. IX. St. Ják. (Képpel.)

49. ábra, a h o r p á c s i főkapuzat béléte.

dombor- vagy festett előállítás díszíti. Legszokottabb az áldás-adás, melyet vagy a két angyaltól köryezett, tojásdad fénykörbe (*mandorla*) foglalt Atyaisten (pl. a jáki basilikánál) vagy pedig Krisztus, vagy egy teljes díszbe öltözött püspök-alak oszt; előfordul ezenkívül gyakran (Felső-Őrs) az Isten báránya (*Agnus Dei*) jelvies előállítása, mint ezt a jáki kápolna rajzban ide mellékelte (50. á.) kisebbszerű

50. ábra.

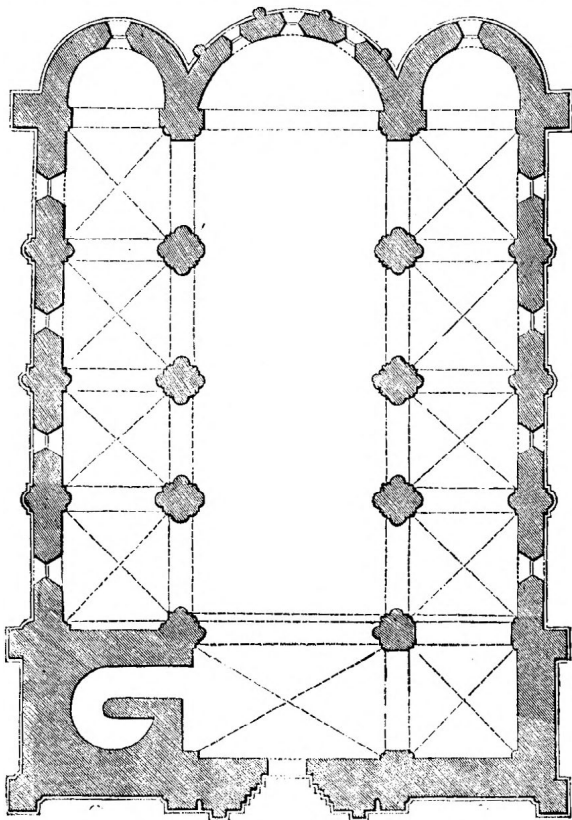
ajtaján láthatjuk. Néha a tympanon ezen jelvies domboru vagy festett előállítása helyett vagy mellett hívó, vagy más, az Isten házára vonatkozó fölirással volt díszítve; így pl. az esztergami basilika úgynevezett porta speciosájának legmagasabb ivén a következő sokat mondó felirat állott: „Mentem sanctam, spontaneam honorem Deo, Patriae liberationem“ (Szent és kész elmét, tiszteletet Istennek, szabadságot a hazának.)¹⁾

Mit kell a román ablakok elhelyezése- és kiviteléről megjegyeznünk?

A háromhajóú basilika hosszoldalain két ablaksor (v. ö. 45. kérd.) van alkalmazva, melyek közül az alsó a mellékhajók, a felső pedig a

¹⁾ *Ipolyi*, Kisebb Munkái I. k. 40. 1.

hosszhajó kimagasló épületének megvilágítását eszközli. Ami az *ablakok*, n. *Fenster* l. *fenestrae* f. *fenêtres* a. *windows* számát és elhelyezését illeti, ezek (rendesen két áoszlopvonal közé helyezve) mindig megfelelnek a templom belsejében lévő holdosztályoknak, mint ezt elég világosan láthatni a lébenyi templom idemellékelt (51. á.) alaprajzán. A kereszthajóval

51. ábra.

biró templomok keleti részén csak a felső ablaksor folytatódik (gyakranszintén áoszlopvonalok közt), úgy hogy a keresztkarok mindkét homlokzatára, valamint az oltárház hosszfalára is, két-két ablak esik. — Az átmeneti korszakban az ablakok már többé nem egyesén, hanem csoportoszerűleg egymás mellé helyezve fordulnak elő, és pedig eleinte kettesével, majd később hármasával gyakran úgy, hogy a középső ablak a másik kettőnél valamivel magasabb. A középhajó apsisa, mely az ókeresztény basilikai építészetben egészen ablak nélkül volt, a sz. Háromságra

emlékeztetve rendesen három, a mellékhajókái pedig egy-egy ablakkal vannak ellátva (J á k, P é c s, L é b e n y i (l. 45. á.) stb.); csak egyes kivételes esetekben van rajtok két egymás fölött elvonuló ablaksor. A nyugati homlokzaton megállapított szabály nélkül törtek ablakokat.

A román ablakok alakjukat tekintve négyfélék, u. m.:

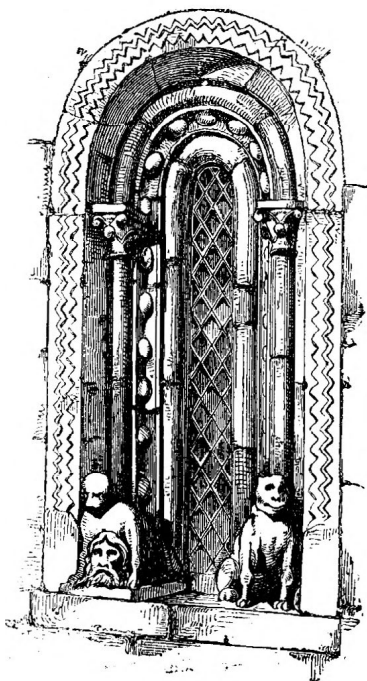
1) *Közönséges, körívvel fődöttek*, melyek mindig igen keskeny, be- és kifelé minden oldalról ferde vonalban táguló nyílások voltak. A keskeny alkantú ablak ezen ki- és befelé való tágulása igen célszerűen azt eszközölte, hogy a kifelé táguló ablakbéllet miatt bőségesen beömlő napsugár a keskeny nyíláson keresztül a befelé táguló ablakbéllet folytán a templom belsejében eléggé szétszóratott. Az ablakok ezen alkatait megérthetjük egyrészt a fünebb (51. á.) adott l é b e n y i templom alaprajzán, hol a

templom falazatában szembetűnőleg jelölve az ablakok ezen ki- és befelé való tángulásai; másrészt pedig az ócsai templom főnebb (47. á.) bemutatott oldalfalán. A román izlés fejlődésével a sima ablakbélleteket kis oszlopokkal kezdték tagozni, s ezek tőle szegélyező pálcát gyanánt az ablak fedivein is folytatták; sőt a késő románkorban az egész bélletet igen díszesen, nem egyszer gazdagon, tagozták is. Ily késő románkori példány a jáki főapsisnak középső

ablaka (52. á.), mely bélletének gazdag díszítményein kívül két szörnyeteg ülő alakjával van ékítve, melyek egyike emberfőt tart lábai közé szorítva.

A román ablakok általán inkább kicsinyek mint nagyok; szélességök hosszúságukhoz viszonyítva különböző. Az északi vidékeken jönnek elő a legszűkebbek, valószínűleg azért, hogy a zord levegő minél keskenyebb nyíláson tódulhasson be, miután az ablakok a nagyobb ablaküvegek hiánya miatt gyakran finom pergamennel voltak fődve, vagy pedig egészen nyitva álltak.

2) *Kerekablakok (Rundfenster)*, melyek a késő románkorban különösen a nyugati homlokzaton, a főkapuzat fölött alkalmaztattak és legnagyobb-részt a kapubéllet tagozatával megegyezőleg díszítették. Kinézésüket tekintve ezek vagy teljesen egyszerű, terjedelmesebb, kerek nyílások (l.

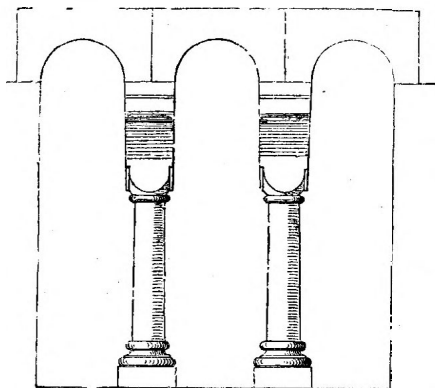

52 ábra.

a lébenyit, 46. á.) l. *oculus* f. *oeil*, *oeil-de-boeuf* a. *circular window*, vagy pedig sugáralakú kő-küllőkkel ellátott kerekablakok, *Radfenster* f. *roues* a. *wheel windows*, voltak, melyek ezen küllők által egyenlő terekre valának felosztva. Igen díszes, sőt mondhatni fényes, az átmeneti korszakot hatályosan jellemző nyolc küllőű kerekablak látható az apátfalvi (bél-három-kuti) templom homlokzatán. A jáki torony kerekablakain a küllőket csak kisebb kidudorodásaikban látjuk képviselve.

Egyébiránt a kerekablakokat nem kizárólag a nyugati homlokzaton, hanem egyebütt is alkalmazták, mint pl. a kereszthajó homlokfalsúcsain (Apátfalva), az oltárház záródásán (Apátfalva, Pécs) a tornyokon (Ják) stb. — Ide számíthatók még ama négyszögű nyílások is, melyek főleg Thüringiában (pl. a freiburgi dom-nál) a templom ormainak legmagasabb pontjain alkalmaztattak.

3.) *Toronyablakok*, melyek egy középoszlopocska által elválasztott két köríves nyílásból szerkesztvék össze és pedig olykép, hogy mindkét nyílás

53. ábra.

egy közös fedív alatt áll. (L. 46. á.) Néha két ilyen ablakot helyeztek közvetlen egymás mellé, mint ez pl. a pécsi tornyokon történt; sőt a kora román korszakban három köríves nyílás köttetett együvé, mint ezt a lébenyi tornyokon szemlélhetjük, melyek egyik ilyen háromnyílású ablakát ezennel (53. á.) be is mutatjuk.

4.) Keresett, furcsa pl. *lóherlevél*, *legyező* stb. alkatu ablakok melyek kizárólag a késő

49. Mit kell a román fülkékről megjegyeznünk?

Az ajtók- és ablakokkal rokon alkotásu a fülke, n. *Nische* f. és a. *niche*, mely vagy meghatározott célra pl. edény tartására, vagy pedig csak díszül szolgál. Miután a szükségesi fülkékről alább (81. kórd.) fogunk szólni, itt csak a díszítményül alkalmazottakra szorítkozunk. Ezen, többnyire a templom külfalába alkalmazott, csekélyebb mélyedésű, félköralakulag zárt fülkéket az ajtók és ablakok béléthez hasonlóan díszítették és gyakran szobrok- vagy dombormű-előállításokkal töltötték ki. A rajzban ide mellékelt fülke (54. á.) a lébenyi templom külsején fordul

54. ábra.

elő; hasonlók jönnek elő még a jáki torony alsó részén, melyek a templom külső díszét ügyes kivitelű domborműveikkel nagyban emelik.

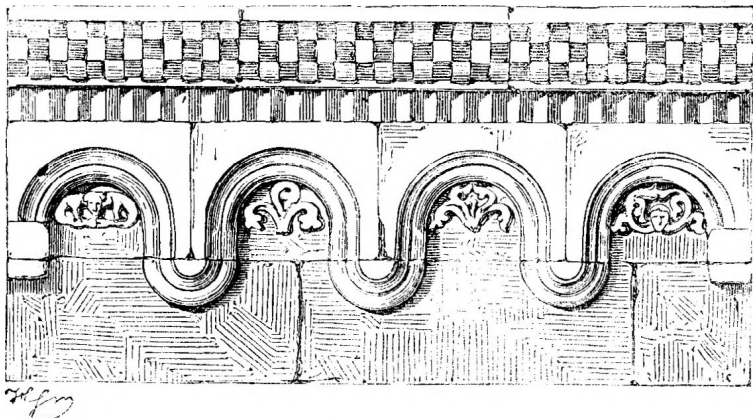
Ide vágó oszlop-arkádféle fülkék láthatók továbbá a jáki templom főkapuja fölött, melyek Krisztus és a tizenkét tanítvány díszes szobraikat tartalmazzák.

50. Minő diszítványok¹⁾ jönnek elő a román templom külsején?

A román templom külsejének legközönségesebb és egyszerűsége jellemző diszítvány az u. n. félköríves dísz, n. *Rundbogenfries*, f. *arcade demi-circulaire* a. *circulararched moulding* (v. ö. 44. kérd.), a mely nemcsak a tetőzet alatt (Ják, Ócsa, Lébeny, Pécs), és a fal-szalagok között fut körül, hanem a homlokfalak oldalain is tovább halad (Pécs), sőt ez szolgál a tornyok egyes emeleteinek elválasztására is (Ják, Pécs, Ócsa).

A félköríves dísz csaknem minden hazai román műemlékünkön előfordul, sőt ezek közül még az idő folytán soknemű változást szenvedettek is, melyek eredetialakjokból többé-kevésbé kivetkőztettek, úgy hogy e diszítvány jelenlétéből, vagy biztos nyomaiból bátran következtethetünk az épület román eredetére.

Ezen félköríves dísz csipkézett, vízszintes szalag-diszítvány izezetei kezdetben több darab kőből voltak összeszerkesztve (55. á., a jáki

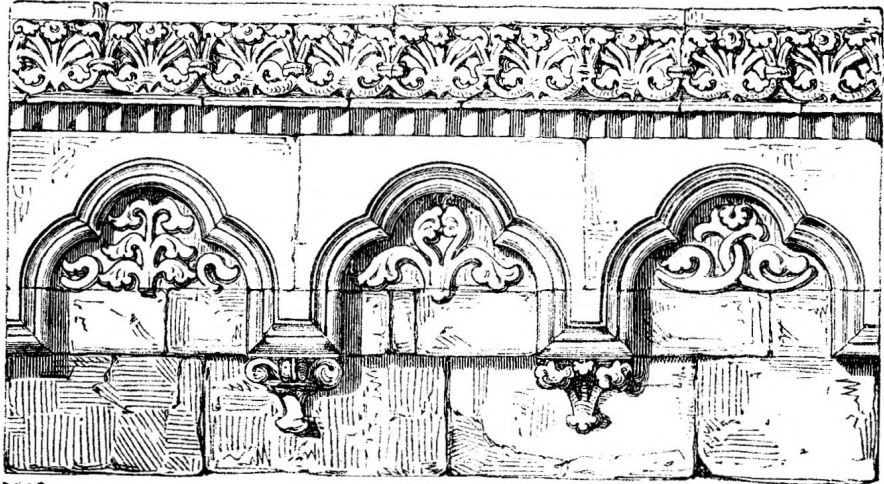
55. ábra.

északi mellékapszsról), később azonban egy darabból vésték. Kinézésüket tekintve eleinte egészen egyszerűek voltak, kis mértékben, egészen simán emelkedtek ki a falazatból; majd díszesen tagozva, a falból erősen előszökve, sőt gyakran kisebb gyámköveken nyugodva jönnek elő, mint ezt az alábbi (56.) ábrán szemlélhetjük, hol minden második ív alatt külön kis gyámkő van. Az átmeneti korszakban az ívek gyakran a lóher-levélhez hasonló kimetszésűek, n. *Kleebogen* f. *trilobe* a. *trefoil-arched* (56. á., a jáki főapsz diszítvány-részlete), és ezek közé a legválogatottabban alkalmazott állatok, torzalakok, virágok, képzelmenyiesen szerkesztett

¹⁾ Böven tárgyalja *Henselmann*, Régészeti kalauz, 46–50 l.

növények dombormű- (*en relief*) alakjai vannak zárva, mint ezt a jáki apsisok itt bemutatott (55. 56. á.) diszítványain láthatjuk.

Az észak-németországi téglapítményeken, melyek közül a legrégiebbek körülbelül a XII. század közepéről származnak, ezen diszítvány egyes téglákból van képezve és pedig gyakorta úgy, hogy a félkörívek egymást keresztezik.

56. ábra.

A félköríves dísz fölött szalagszerűleg gyakran az u. n. fogrovat, n. *Zahnschnitte* l. *denticuli* f. *denticules* a. *dentels* (57. á.) vonul.

57. ábra.

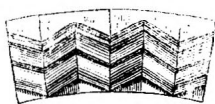
Néha a félköríves dísz helyébe, különösen az apsisok (a tetőzet alatt alkalmazott) fő- vagy koronapárkányzata, n. *Kranzgesims* l. *corona* f. *corniche* a. *cornice*, alatt egyszerű, de kecses diszítvány, az u. n. tekedísz, n. *Kugelfries* f. *perles*, *besant* a. *pellet* lép, mely vályudad

mélyedésben egymásmellé helyezett gömböcskékből áll. Ilyen diszítványt már láttunk alkalmazva és pedig ablakbélletül a jáki főapsis késő románkori középablakán. (L. 52. á.) Nem kevésbé gyakori — főleg a falcsúcsok rézsutos oldalain — a derékszög alakokkal csipkézett diszítvány, melyet igen találóan fűrész-dísznek, n. *Sägezahnverzierung*, *Spitzzahnverzierung* f. *dents de scie* a. *indented moulding*, *trowelpoint moulding*, neveznek. Ilyent látunk a főnebb (55. 56. á.) adott jáki műrészleteken is alkalmazva.

Legdúsabb választéku diszítést fejt ki a román korszak — mint már fönebb is (l. 47. kérd.) említők — az ajtók, különösen pedig a főkapuzatok oldalainak, az u. n. bélletek alakításánál. Az itt alkalmazott sarkoszlopok tőli gyakran igen gazdag diszítványokkal vannak borítva, melyek egyuttal a béllet felső részét, az u. n. fed-íveket is ékítik.

E célra különböző alkatu, szebbnél szebb compositioui díszrészleteket alkalmaznak, melyek közül a nevezetesebbeket ezennel bemutatjuk.

Ilyenek az u. n. szik-szak-dísz, n. *Zick-zackfries* f. *zig-zag chevron*, *torre rompu* a. *zig-zag*, *chevron* (58. á.), melyet már a jáki főapsis késő románkori középső ablakánál is látunk (l. 52. á.); továbbá a maeander, n. *Mäander* f. *méandre*, *dessin grec* a. *prel* (59. á.); a fölfelé fordított pártázat, n. *Zinnen* f. *cré-neaux*, *merlons* a. *battlements*, *coupis*, *cops*; meg-

58. ábra.

említhetjük itt még a saktábla-dísz en kívül, n. *Schachbrettverzierung* f. *damier*, *échiquier*, *billette carrée* a. *square billet*, mely pl. a jáki mellékapsis főnebb bemutatott (55. á.) félköríves dísze fölött látható, az u. n. dülény-dísz, n. *Rautenfries* f. *lozenge* a. *lozenge-moulding* (60. á.) és a rácsozat-ékítményt, n. *Gitterwerk* f. *treille*, *grille* a. *trellis*. (61. á.)

59. ábra.

Az eddig bemutatott diszítványok részint a három-, részint az ép-, részint pedig a négyszög különböző combinációiból eredtek; ezeken kívül vannak még olyanok, melyekben a görbe vonalak az uralkodók. Így pl. az u. n. tekercs-dísz, n. *Rollenrfries* f. *billette cylindrique*, *moulure hachée* a. *roll billet* (62. á.), mely rendszeren két sorban egymás fölött fölváltva alkalmazott kis hengerekből áll (ily alakban fordul elő pl. a jáki templomon); továbbá a kettős-esürök-

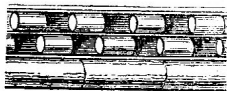
60. ábra.

dísz, n. *Doppelkegelverzierung* a. *double-cone moulding* (63. á.), mely kiválólag a normann műemlékeken nyert alkalmazást. — Ugyanitt megemlíthetők még: a hajóköttél-dísz, *Schiffstauverzierung* f. *cable*, *torsade* a. *cable-moulding* (64. á.), továbbá a körülfont pálcátag, n. *umwundener Stab* a. *turning stern* (65. á.), melyek a román korszakban gyakrabban előfordulnak. Ide-számíthatók végül a byzanti építészetből kölcsönzött szíj-fonadék diszítványok, n. *Riemenverschlingung*, *Gerinsel*,

61. ábra.

(66. á.) melyek a román műépítések kezei közt gazdag képzelő erőről tanuskodó alakzatokat nyertek.

62. ábra.

Ezen geometriai alakok szerint teremtett diszítványokon kívül a román korszak növény-diszítványekben sem szűkölködött. Azonban ezek a helyett, hogy hű utánzásai volnának a természetnek, inkább képzelmenyes alakuak. — Ezen átalakítást, mely által a növények (v. állatok) természetes alakjokból az anyag és tér kívánalmai szerint mintegy kivetköztetnek, stylisationnak nevezzük. Ilyen stylisált növény-diszítványok fordulnak elő a jáki (l. 56. á., a növény-diszítványsort és a növényrészleteket), kisbényi és egyéb román templomainkon; az itt bemutatott (67. á.) stylisált növény-diszítvány a pécsi székesegyház belsejében keret gyanánt alkalmazva fordul elő.

63. ábra.

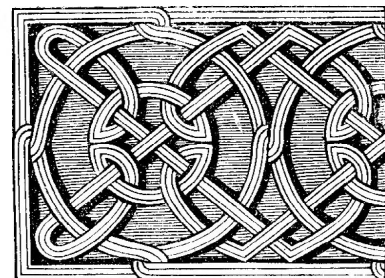
64. ábra.

Mindezen diszítványokra vonatkozólag megjegyzendő, hogy alkalmazásuknál a kifejlődött román műépítészet igen szakavatott természetszerűséggel járt el. Eléggé tapasztaljuk ezt pl. a gazdagon diszített jáki főkapuzatnál, hol a diszítványok kívülről befelé fokozatosan vannak fölhasználva. Kívülről a leg-

65. ábra

hatályosabb és legerőteljesebb kinézésű maeander- és szalagtekercs-alakuak, középen a könnyebb alkatu szik-szak-ékítmények, míg végül a kapu-nyílásnál a gyöngéd levél-díszek.

66. ábra.

51. Mit kell a román styl szobrászati műveiről megjegyeznünk?

Tekintsük bár e korszak növénydíszzeit, vagy állat- és emberalakzatait, azt fogjuk találni, hogy a kora-román izlés, szobrászati

művein¹⁾ minden tekintetben legkevésbé sem remekelt. Míg ugyanis ezen emlékeken csaknem általán felötölő durvaság-, nem egyszer barbárszerű idomtalanság- és aránytalansággal találkozunk: gyakran a

67. ábra.

mély felfogást és szép izlést tanúsító eszmedús alakítások, ha nem is feledtetik teljesen a kezelési durvaság szülte kellemetlen benyomást, mégis nagy mértékben csökkentik.

Később, a román izlés fejlődte lassankint tűnedezni kezdenek a szobrászat árnyoldalai, s a magasabb műfelfogás és correctebb kezelés lépnek előtérbe.

Azonban még a legkiképzettebb román korszak alkotta műdarabokon is eléggé érezhető azon feltűnő jelleg, mely a romanismus műemlékeit élesen megkülönbözteti a többi korszakéitól, azon életteljes, jobban mondva felette mozgékony alakítás, mely néha naiv felfogással párosulva határon túl, egész a nevetségességig fokozódik és furcsa kinézést ad az egész előállításnak. — De ezen jellemző hiány mellett — mely legnagyobb részt a classici művek kellő tanulmány-elhanyagolásának, a teljesen önálló alakítási törekvésnek, úgyszintén a symbolismus túlságos befolyásának tulajdonítható — a romanismus számos műemlékein ott találjuk az egyház méltósága- és ünnepélyes komolyságának kinyomatát, melyhez — főleg a dombormű-emlékeknél — szigorú arányosság, kifejezésteljes alakítás és határozott körrajz csatlakozik.

Ami az állati képleteket illeti, ezek többnyire phantasticus felfogással létesített szörnyek, és pedig részint minden *támfal* nélkül szabadon, önállóan alkalmazva, mint ezt már a kapuzatok első oszlopai alá helyezett oroszlánoknál láttuk (v. ö. 47. kérd.); részint pedig oszlopfők, keretek díszítményeül használva, mint ezt a bényi oszlopfőn bár felette kezdetleges alakítással; továbbá a gyulafejevári XII. századi román basilika apsisai külső falán látjuk, hol a kereszténységnek a pogányság és gonoszság elleni küzdelmeit különböző alaku szörnyek ábrázolta jelvies előállításai fordulnak elő, melyek magasabb művészet maradványaiul tekinthetők. Megemlíthetjük még a felső-őrsi prépostsági-egyház, úgyszintén a hajdani veszprémi és a szalvári apátsági templomok romjai közt kiásott egyes hasonló állat-alakzatokat.

¹⁾ Böven tárgyalja *Ipolyi* „Magyarország középkori szobrászati emlékei“ című művében. Kisebb Munkái, I. k. 65–117. l.

Az emberi alakok merev kinézése a kifejlett románkorszakban sem változott természetszerűvé, kecseljessé, mint ezt pl. a jáki basilika nagyszerű homlokzatán, arkádszerű fülkébe alkalmazott világra szóló szoborművein tapasztaljuk, melyek — nagyrészen már újítást szenvedve — Krisztust és a tizenkét apostolt ábrázolják; továbbá ugyanitt a főkapuzat fölött ábrázolt Atyaisten, azonkívül a szentély külső falain levő dombormű-előállítások, melyek közül egyet már főnebb (54. á.) bemutatunk, a nevezetesebbek közé tartoznak. — Az alakok ruházata vagy az antik izlés szerint van kezelve, vagy pedig számtalan finom ráncozatban foly alá.

Az átmeneti izlés szobrászata mintegy átmenetet képez az állatképletekből (*zoologia muralis*) a lomb- és virágfüzerekbe (*flora muralis*), mely utóbbiak néha még stylisált alakban jönnek ugyan elő, azonban mindig jobban közelednek a természethez. (Lébény, Apátfalva, Gyulafejérvár és Pannónhalma.)

Az állatképletek tökélyes eltűnésével a lomb- és virágfüzerek alkalmazása uralkodik kizárólag, mint ezt a lébenyi és zsámbéki templomoknál láthatjuk; sőt később sz. Bernát reformja után, ki mindenben meglepő egyszerűséget követett, nemcsak a torzalakok alkalmazása szűnt meg, hanem a természetet nagyobbrészt utánzó *flora muralis* is felette gyéren fordul elő, mint ezt a cisterciek apátfalvi egyházán szemlélhetjük, hol a legnélkülözhetetlenebb oszlopfü-lombozat-diszítványon és egy kapuzati stylisált levélfűzér-párkányzaton kívül egyetlen levélfaragványt sem találunk.¹⁾

52. Minő a csúcsives templomok belseje?

A csúcsives templomok belseje a románétól lényegesen különböző benyomással van a belépőre. Ezt inkább tapasztalhatjuk az u. n. csarnoktemplomok- (*Hallenkirche*) és nagy öthajóú basilikáknál (pl. szolgálhat a kölni dom, 68. á.) mint azon közönségesebb templomoknál melyek egy magasabb fő- és két alacsonyabb mellékhajóval bírnak. — Míg a román egyházak zömök alkatuknál fogva nyomott kifejezésűek voltak: addig a csúcsives templomok magasra nyúló belső terei teljesen világosak, a táмок (*Stützen*) nyulánkak, a faltömegek áttörvők és tagozvák, a boltozatok könnyüded, magasba nyúló alkata meglepő, szóval a roppant kötömeg súlya a mesteri kezelés miatt mindenütt elenyészni látszik. Ezen kellemes benyomást korántsem egyedül a csúcsiv idézi elő, mely már az átmeneti korban is számos román templomnál alkalmazva volt (pl. Lébény, Pannónhalma, Zsámbék, Egyháza-

¹⁾ *Ipolyi*, id. mű, 115. l.

Gellye stb.), hanem a sajátos, következésképpen keresztülvitt csúcs-
ives boltozatrendszer (*Gewölbesystem*), melynek azonban szükségképi
alapfeltétele mindenesetre a csúcsiv.

68. ábra.

53. Mily alapelveken nyugszik a csúcsives boltozatrendszer,
és mennyiben lényeges feltétele a csúcsiv?

Mint már főnebb (43. kérd.) láttuk, a román boltozat-építészet-
ben az egyes holdosztályoknak négyzet alaknak kellett lenniök, mert
csakis ezeknél lehetett alkalmazni a keresztboltozatot: a csúcsives styl-
ben ellenben ezek karcsúbbak, épnégyszögény alakuk, ami egyedül a

csúcsív alkalmazása által volt létesíthető, midőn t. i. két egyenlőtlen hosszúságu alapvonalból kiinduló csúcsív egyenlő magasságot érhet el aszerént, amint többé vagy kevésbbé meredeken szerkesztetik össze. — Míg a román stylben a két-két keresztív közt alkalmazott keresztboltozatok két egymást átmetsző, dongaboltból állottak: a csúcsives műépítészetben csak az egymásnak harántosan átellenben fekvő pontokat kellett összekapcsolni többé-kevésbbé tagozott, a tetőpontban egymást zárkőben (v. ö. 59. kérd.) keresztező átlóívekkel (*Diagonalbögen*). Az így származott négy háromszöget képező gerincezetet vékony süvegekkel töltötték ki, melyeket azonfölül gyakran nagyobb mértékben is kiöblösítettek és így a boltozatnak nagyobb feszülést adtak. — Ugyanez történt a templom keleti részét berekesztő oltárháznál is, hol a hosszszentélyt berekesztő keresztív tetőpontja felé minden egyes sokszögből egy-egy kőbordát vontak és a közöttük támadt mezőket (*Zwischenfelder*) szintén öblös süvegekkel töltötték ki. — A román boltozat-építészetben *különlöző* erősségű arkád-pillérek voltak alkalmazásban és pedig azért, mert a rájuk nehezedeő keresztívek súlyához mérten támaszul szolgáló kiszökő féloszlopokkal (*Vorlage*) kellett ellátva lenniök: a csúcsives stylben pedig *minden* pillér, n. *Pfeiler* l. *pilarius* f. *pilier* a. *pillar*, között arkádívek vannak kifeszítve és így a pillérek mind egyenlő erősségűek. Azért míg a boltozott román hosszahajó egyes csoportokra oszlik fel: a csúcsives styllü szakadatlan távlati egészet képez, mely csak a keresztahajó közép-négyzeténél (*Vierung*) szakíttatik meg az egymástól távolabbra helyezett pillérek által, de az oltárház sokszögű záradéka már összhangzólag végződik. Míg a román köríves gerincboltozat n. *Gratgewölbe* f. *voûte en arête* a. *groined vault*, nyomasztó túlterheltség kinyomatával bír: addig a csúcsives hevederbolt, n. *Gurtgewölbe* f. *voûte à l'ogive, à nervures* a. *rib vault*, a tetőpontban megtört keresztíveivel nem csak hogy nyomottan nem néz ki, hanem minden erőltetés nélkül tör a magasba és az egyes öblös boltsüvegek még inkább fokozzák könnyüded, légies kinézését. Végül igen sokat változtat a holdosztályok alkata is az építményeknél. Ugyanis míg ezek a román korszakban négyzet alakúak voltak, sokkal, felével kevesebb számú holdosztályokból állhatott a templom, mint a csúcsives korszakban, hol hossz-négyszögény alkatuknál fogva minden ilyen négyzetes holdosztályból kettő került ki, miáltal maga az épület egyenlő arányok mellett nagyobb- és magasabbnak látszik. Ime ezen tényezők eszközlik a csúcsives műépítményeknél tapasztalható azon benyomást, melyet a román korszak műalkotmányai elő nem idézhetnek.

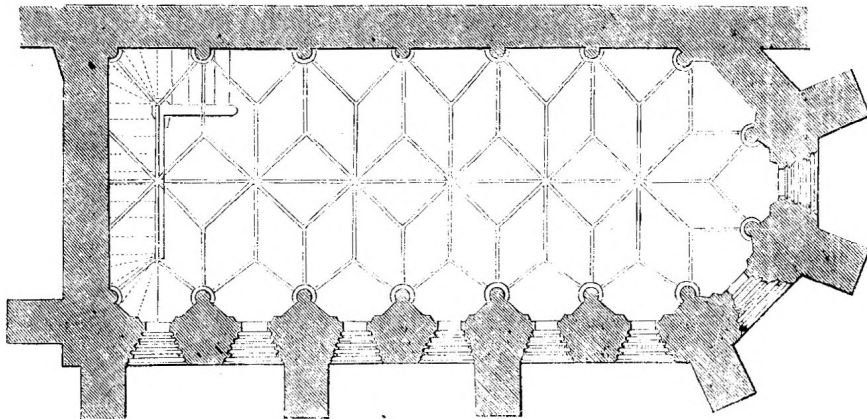
54. A csúcsives templomban csak egyszerü keresztboltot használtak-e?

Az egyszerü, négy süvegből álló keresztbolt ámbár az egész csúcsives korszakon keresztül föltalálható, kizárólag mégis — mint pl. Németországban — csak a XIV. századig uralkodik. Ezen század második évtizede óta Angolországból új, összetett boltozat-alakzatok kezdtek tovább terjedni, melyekben a gerincek és zárkövek (v. ö. 59. kérd.) nagyobb számmal fordultak elő. E gazdag compositiou boltozatokat legelőször a Balti tenger közelében karolták föl és pedig eleinte a téglá-építményeken, majd később a legszebb és leggazdagabb alakításu egyházakon is. Hazánkban, hol világra szóló, nagyszerü csúcsives építményeket hiába keresünk, egész szorosan meghatározni nem lehet a boltozatalakzatok időszerénti használatát; egyébiránt mégis zsinórmértékül szolgálhat azon körülmény, hogy nálunk körülbelül egy századdal, sőt néha még később kezdődik valamely nyugatról keletre terjedő idom használata.¹⁾

Ezen újabb compositiou boltozatok közt legelső helyen áll az u. n. csillagbolt n. *Sterngewölbe* a. *star-vault*, mely — mint már neve is mutatja — csillagalakulag szerkesztett gerincekből áll. Előfordul gyakran a templom hajóin (pl. a kolozsvári sz. Mihály-csarnok-egyház mindhárom, a szepes-váraljai székesegyház két mellék-hajóján, a kis-szebeni egyháznál stb.), kisebb kápolnáknál (a székesfejérvári sz. Anna-kápolna), leggyakrabban azonban mégis a templomok szentélyénél (Pannonhalma, Kolozsvárott a hajdani minorita- most evang. egyház, stb.), melyek közül egy példányt, a szepes-esőtörtőkhelyi kettős kápolna félig földalatti osztályát ezennel bemutatjuk (69. á.), hol a háromszögü záradék szintén egy, bár a hajófelé néző részen tökéletesen be nem végzett csillagbolttal bír. Hasonló boltozattal fődtek be néha az előcsarnokokat is, mint ezt pl. a lőcsei sz. Jakab-templom keleti előcsarnokánál alkalmazott igen díszes példányból láthatjuk. — A csillagbolthoz hasonlít az u. n. sugárbolt, n. *Strahlengewölbe* a. *fan-tracery*, mely egyes központokból kiinduló számtalan sugáralaku gerincből áll, melyek ismét dísz-csúcsívekkel vannak összekapcsolva. Ennél azonban gyakoribb a dülénybolt (*Rautengewölbe*), melynél a keresztboltok olykép vannak össze-téve, hogy a gerincek *dülény* alaku mezőket képeznek. Ilyen boltozattal bír pl. a kőrmöcbányai plébánia-templom kettős hosszhajójának

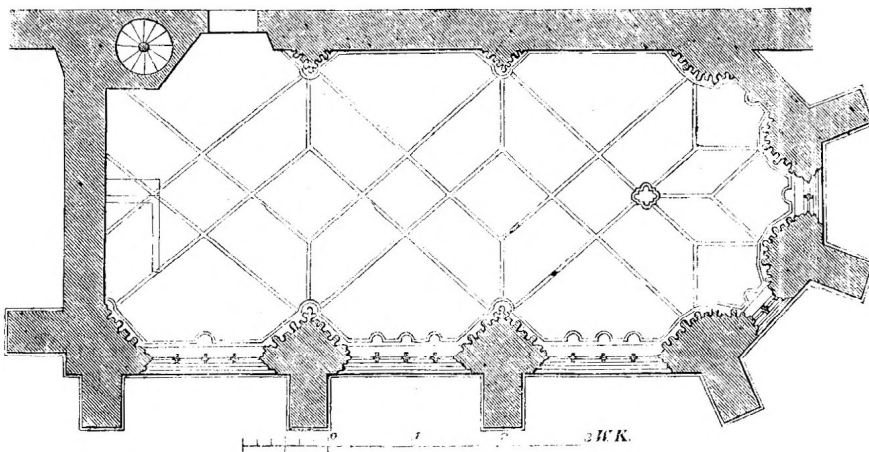
¹⁾ *Ipolyi*, Magyarország középkori emlékszerü építésze. Kisebb munkái, I. k. 15. l.

keleti két osztályzata; továbbá ilyen a már főnebb is említett szépes-csötörtők helyi kápolna felső emelete, melynek boltozatát 70. ábránk mutatja. — Megemlíjtük továbbá a szintén gyakoribb al-

69. ábra.

kalmazásu háló-boltot, n. *Netzgewölbe* a. *net-work*, mely a csillagboltból származott, (O kolitsnó, Lőcsén a sz. Jakab-egyház északi előcsarnoka, a szépes-csötörtők helyi Mária-kápolna alsó

70. ábra.

emelete, mely dülények- és négyzetekből áll, l. 69. á.) és a XVI. századtól kezdve már nem gerincekből van szerkesztve, hanem egyszerű dongabolt, melyen a hálóalakulag alkalmazott gerincek csak díszítm-

nyek. Ezenfelül ismerünk még néhány különösebb, ritkábban előforduló alakzatot, melynek a halhólyag idomu (a selmecbányai „Mária-Schnee“-kápolna), a legyező alakú, mely főleg Angolországban fordul elő, hazánkban példa reá a kőrmöcbányai plébánia-egyház szentélye; továbbá a négy-viráglevél kinézésű (a pozsonyi sz. Anna-kápolna) és egyes kereszt-alakzatok, melynek a kassai dom kereszthajójában fordulnak elő. (L. 24. á.)

55. Mit kell a pillérekről és gyámoszlopokról megjegyeznünk?

Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a szabadon álló pilléreket a falazattal összekötött gyámoszlopektól, melyek a mellék- és középhajók, úgyszintén a karzatok oldalfalain féloszlop alakjában futnak föl, hogy a boltozat hevederíveit fölfogják. Ezen gyámoszlopok töveit *faltőnek*, n. *Wandschaft* f. *demi-pilier* a. *wallshaft*, nevezzük; ilyent állít elénk főnebbi 29. ábránk (a marburgi sz. Erzsébet-templom) B-vel jelölt részlete, melyből öt tagozattal bíró gyámoszlop nő ki a gerincek fölfogására. Néha, különösen kisebb templomoknál, térkimélés tekintetéből a boltozat gerinceit nem gyámoszlopok, hanem egyes gyámkövek, n. f. és a. *Consoles*, fogták föl, melyek a falakon kellő magasságban kiszóktatva alkalmaztattak. — Ezen gyámkövek alakjukra nézve kétfélék; t. i. vagy közvetlenül a gyámkő táblájára (*abacus*) hajlik le a gerincezet, — mint pl. a soproni bencések templomában több példánynál látható, melyek közül egyet rajzban (71. á.) be is mutatunk — vagy pedig egy kis oszlopból vagy töből

71. ábra.

áll, melynek vállkövére nehezedik a gerinc (pl. a gyulafejevári, zágrábi stb. templomoknál.) — E gyámkövek mindkét esetben fölfelé szélesedő alkattal bírnak és majd ember- (Kassa, Sz.-Mihályfa, Okolicsnó), majd állat- (Kassa, Sopron), majd ember- és állatidomokkal (Sopron), növényzetekkel (Gyulafejevár, Zágráb, Kassa, Sz.-Mihályfa) sőt néha címerpajzsokkal is díszítettek (pl. a pozsonyi sz. Anna-kápolnában). —

E díszítmények gyakran jelvis jelentménnyel bírtak; így pl. a kis-szebeni templom gerincei a négy evangelista apocalypticus jelvényeivel ékített gyámkövekre ereszkednek, kifejezve az evangelium fontosságát; vagy pl. a soproni bencések szörny-alakzatokkal

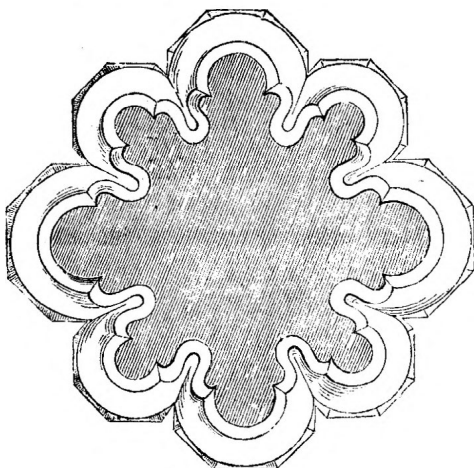
diszített gyámkövei a gonosz hatalmának legyőzetését és Isten hatalma alatt való létét látszanak kifejezni.

Azonban megtörtént néha az is, hogy a gerinceket gyámoszlop és gyámkő nélkül közvetlenül — sokszor durván — a falhoz illesztették.

A szabadon álló arkádpillérek (*Arkadenpfeiler*) a korácsúcsives építészetben oszlopcsomóhoz (*Säulenbündel*) hasonlítanak s ez okból pillérsomónak, n. *Bündelpfeiler* f. *colonne en faisceau* a. *clustered column, compound pillar*, neveztetnek. — A pillérsomó rendszeren egy gümbölyű tőből, n. *Schaft* f. *la pile* a. *shaft*, és négy karcsúbb különböző magasságu féloszlopból, gerinchordóból, n. *Dienst* f. *demi colonne, colonette, perche* a. *vaulting shaft*, áll, mely utóbbiak a tőhöz gyámoszlopokként vannak hozzá kötve. Ily correct alakzatu pillérsomót tüntet elő főnebb adott 29. ábránk (a marburgi sz. Erzsébet-templom), hol a templom hosszában futó arkádíveket az AA-val jelölt gerinchordók, az ezekre függélyesen állók pedig a hajók keresztíveit tartják. Az egyes holdosztályok átló gerinceit, n. *Diagonalrippe* f. *ogive* a. *diagonal rib*, jelen esetben maga a köralakú tő fogja föl, míg a csúcsives styl kiképzett korszakában e célra külön gerinchordók alkalmaztatnak. Ami a keresztíveket fölfogó gyámoszlopokat illeti, meg kell jegyeznünk, hogy ezek csak az u. n. csarnok-templomoknál szoknek az arkádíveket tartókkal egyenlő magasságra, (mint pl. a nevezett marburginál), az alacsonyabb mellékhajókkal bíró basilikáknál ellenben csak azon gerinchordók szoknek ezen magasságra, melyek a mellékhajók keresztíveit fogják föl, míg a középhajó

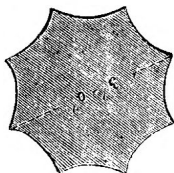
keresztíveit tartók a hajók válaszfalán is fölfutnak, miként ezt a kölni dom főnebb adott (68. á.) rajzából eléggé megérthetjük.

A csúcsives styl kifejtett korszakában ezen pillérek köralakot nyernek (72. á.), mely félkörű kiszökések- és völgyeletekből áll, továbbá gyakran igen díszesen van tagozva. — Hazánkban a pillér nem érte el fejlődése azon fokát, melynek remek példányait külföldön szemlélhetjük. Legjelesebb pillér-tő a sz. benedeki

72. ábra.

apátsági templomban van, (l. 72. á.), mely nyolc gerinchordóval bír; ezenkívül megemlíthető a hasonlókép gazdag tagozatu (12 gerinchordóval ellátott) z á g r á b i.

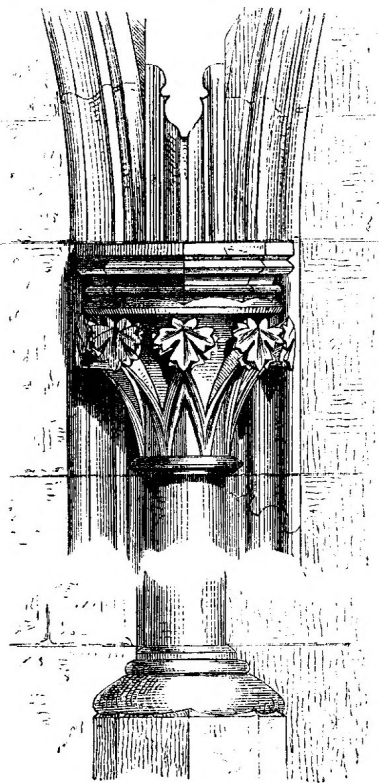
73. ábra.

A késő-csúcsives korszakban a pillér-tő nyolcszög alaku, melynek oldalai vagy egészen simák, vagy pedig homorún kivájtak. Egy ily kivájt nyolcszögű tőt állít elénk 73. ábránk, mely a mescheni (Erdély) XV. századi templomból van véve. A nyolcszögű tő szögletei néha tagozottak, s ezen tagozások gyakran igen díszesek.

A téglá-építészetben a pillértövek vagy négyszögalakúak és ez esetben mind a négy oldalukon kiszökön alkalmazott féloszloppal s tagozott szögletekkel ellátottak; vagy pedig nyolcszögűek, mely alapidom eleinte négy fő-oldalán gyámoszlopokkal és tagozott szögletekkel bír, később azonban a nyolcszög minden oldala egészen sima. Ezen alakzatokon kívül néha a téglá-építményeknél többé-kevésbbé kör alakú pillérekkel is találkozunk.

56. Minő a csúcsives oszlopfő alakja és díszítménye?

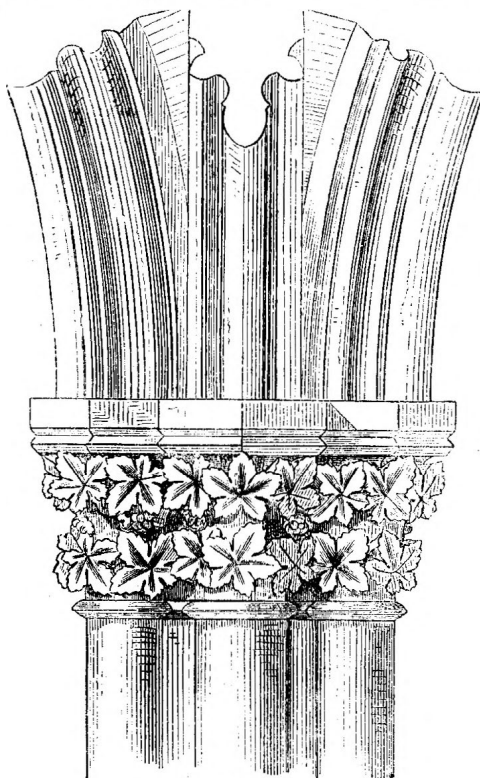
A csúcsives oszlopfő rendszeren kehelyalakú, n. *Kelchförmig* f. *campanulé* a. *bell-shaped*, és virág- vagy levélfüzérrel van díszítve, mint ezt (74.) ábránkon láthatjuk, mely a soproni bencés-templom egyik oszlopfőjét állítja elénk. — Ami a növénydíszítményeket illeti, ezek rendszeren hazaiak, mint pl. a *tölgy-lomb*, *szőlőlevél*, *repkény* stb.; néha azonban a növénydísz helyett vagy mellett a romanismusra emlékeztető ember- vagy állat-alakzatok is előfordulnak; így pl. a lőcsei plebániatemplom néhány oszlopfőjén a lombdísz között emberfő van alkalmazva.

74. ábra.

A lombozat a kora-csúcsives korszakban az egész pilléresomó — tehát a tő és gerinchordók — körül övező koszorút képez, mely néha két

sorban vonul egymás fölött (75. á., a soproni bencések templomából); a styl *kifejlett szakában* ellenben a pillérsomókon a gerinchordók között levő horonyok a virágdíszről megfosztvák. — A késő-csúcsives korszakban általában ritkán jönnek elő oszlopfők, miután a boltozat gerincei megszakítás nélkül mintegy a pillérbe olvadnak; néha azonban

75. ábra.

vagy egy vállkö jelenti azon pontot, ahol az ívezet kezdődik; vagy pedig az ívek éles szög alatt szöknek ki a pillérből.

Hazai csúcsives építészettünk legkevesebbé sem előnyös sajátága az oszlopfők gyakori mellőzése, vagy pedig azoknak minden díszítmény nélkül való alkalmazása, mint ezt a zágrábi székesegyház kapitelsein is tapasztaljuk.

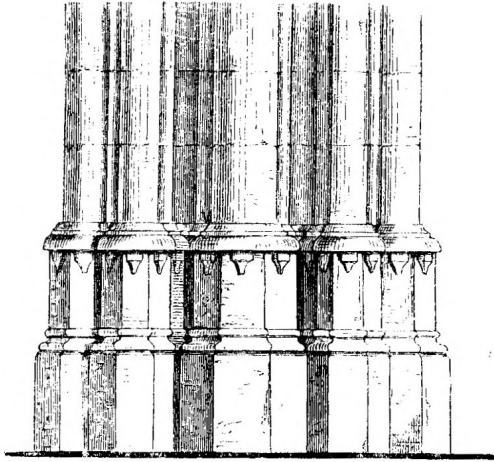
A téglapíteszetben a pillér és boltozat összetétele gyakran durva és teljesen szervetlen, úgy hogy, vagy szalagszerű szegély helyettesíti az oszlopfőt, vagy pedig a pillérekre borított ívtagozatok, melyek ily módon azok burkolatául tűnnek föl.

57. Mily alaku a csúcsives pillér-láb?

A csúcsives pillérsomó lába rendszeren egy négyszögű kőlapból áll, melynek sarkai le vannak szelve s ezen, minden egyes gerinchordó számára külön emelkedik a tulajdonképi lábazat, mely rendszeren az attikainak szabad utánzása.

A kifejlett csúcsives korszak gazdagon tagozott pilléreinél az egyes gerinchordók tagozataihoz mérten szaporodik a lábazatok száma és idomzata is; sőt néha emelkedése közben több ízben új tagot képez, mint ezt a zágrábinál (76. á.) tapasztaljuk, hol minden egyes gerinchordó lába két párkányzat- és két egymás fölött emelkedő lá-

bazatból áll, mely utóbbiak mindegyike a nyolc-szög öt oldalából van képezve, melyek a gerinchordók nagyságához képest majd nagyobb, majd kisebb terjedelműek.

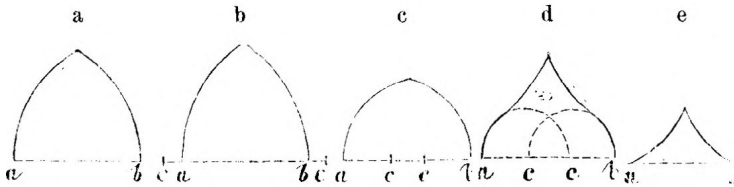
76. ábra.

A késő-csúcsives styl tagozatlan nyolc-szögű pilléreinél magas, felső részén pálcattaggal körített egyenes lábazatokkal találkozunk.

58. Minő szerkezetűek és alakuk a csúcsivek?

A csúcsives korszak építményein mindenütt a csúcsiv uralkodik, mely a korszak egyes időszakaihoz mértén különböző alakban szokott megjelenni. Így az alacsony vagy nyomott csúcsiv, n. *niedriger Spitzbogen* f. *arc en tiers-*

point, *arc surbaissé* a. *obluse-pointed arch*, *drop arch*, (77. á. c.) az átmeneti és a kora-csúcsives styl műveit jellemzi; ilyenekkel van fődve a pruki, somorjai templomok szentélye, a zágrábi székesegyház középhajója, a soproni bencés-templom stb.; az egyenoldalu

77. ábra.

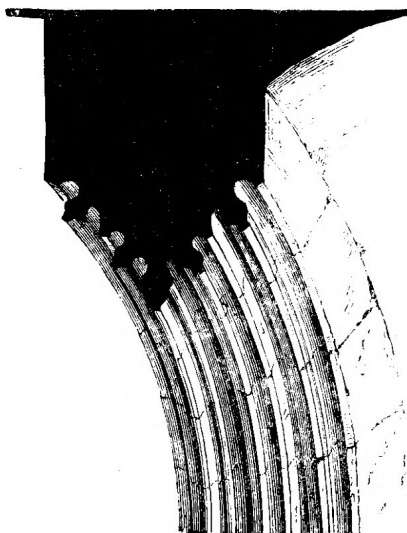
csúcsiv, n. *gleichseitiger Spitzbogen* f. *arc équilateral*, a. *equilateral arch* (77. á. a.) és a magas vagy gerelyalaku, n. *hoher Spitzbogen*, *Lanzetbogen* f. *lancette* a. *lancet arch*, (77. á. b.) a teljesen kifejlett styl korszakában fordulnak elő; végül az u. n. számarhátidomu csúcsiv, n. *Eselsrücken* f. *arc en talon*, *en accolade* a. *ogee arch*, *four centred arch* (77. á. d.) pedig a késő-csúcsives műépítészet emlékein jön elő. — Ezenfölül néha a nevezett csúcsivek, de különösen a gerelyalaku (77. á. b.) szárait meg szokták toldani, ami által még

magasabbnak tűnnek föl, mint ezt pl. a marburgi sz. Erzsébet-templomának mellékhajóinál tapasztaljuk. (V. ö. 29. á.)

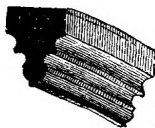
78. ábra.

Ami a csúcsívezetek gerinceit illeti, igen gazdag alakításokkal találkozunk. Ugyanis míg a román korszak ívezetei — alulról tekintve — széles szalag gyanánt tűntek föl: addig már az átmeneti és a kora-csúcsíves korszak is nagy gondot fordított különösen a keresztívek tagozására, melyek teljes egyszerűségökben használva, vastagságuk miatt idomtalanoknak tűntek volna föl. — A tagozás a hengertag, épszög és a horony váltakozó alkalmazásából állott; majd később a hengertag körtealaku (*Birnenform*) kinézést vett föl. — 78. ábránk a kassai kora-csúcsíves altemplom egyik keresztívének átmetszetét nyújtja, melynek egyszerű tagozásául már az u. n. *körtealakot* vesszük észre, mely alak később a styl fejlődésével a hengertag-, épszög- és horonynyal váltakozva többszörösen előfordul az egyes gerinceknél, mint ezt pl. a zágrábi székesegyház gazdag tagozatu keresztívén (79. á.) láthatjuk, hol öt ily körtealaku tagozattal találkozunk. Hasonlóképp díszes példányok jönnek elő Lőcsén, továbbá Szepesváralján a székesegyházban, a soproni bencések templomában stb.

79. ábra.

Egyszerűbb, de szintén díszes tagozásuak az arkádívek gerincei, míg az egyes holdosztályok átlóívei kezeltettek a legegyszerűbben. Azonban ez utóbbiak épen finomabb alkatuknál fogva néha meglepő gyengédségű tagozással bírnak, mint ezt pl. a szepes-csötörtőkhelyi kettős kápolna itt adott példányán (80. á.) tapasztaljuk.

80. ábra.

A késő-csúcsíves korszakban, különösen a téгла-építményeknél, néha ismét előjönnek a tagozás nélküli, szalag kinézésű ívek; ezek azonban soha sem csúcs-, hanem félkörívek.

A téгла-építmények ezen sajátosságával kapcsolatban megemlítjük még, hogy a téгла-építészet minden korszakon keresztül az u. n. ívszeletet, n. *Stichbo-*

gen f. arc en segment, arc bombé a. segmental arch, sheme-arch (81. á.) használta különösen a fülkék és vakívek alakításánál.

59. Mit értünk zárkö alatt?

Minden holdosztály boltozatának közepén, a négy diagonál gerinc találkozási pontjánál egy faragott követ találunk, melyet zárkőnek, n. *Schlussstein* l. *clavis* f. *clef* a. *key-stone*, nevezünk.

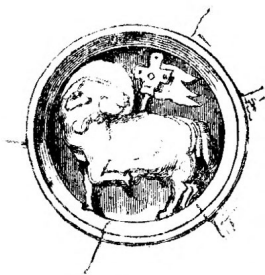
81. ábra.

A zárkövek legszokottabb alakja a kör, azonban kivételesen — főleg hazánkban — előjönnek egyes pajzsalakuak is; így pl. a pozsonyi sz. Anna-kápolna zárkövei alul gömbölyűs oldalain kivájt vértékből állanak.

A kör alakú zárköveket eleinte jelvies előállítással sokkal díszítették, melyek közül a dicsfényövezte *Krisztus-jő* (Lőcsén 82. á.; Püspökin (Pozsonym.) a sekrestyében, Szent-Mihályfán) és az *Isten báránya* (Püspöki, Várkony, a veszprémi Gizellakápolnában, 83. á. stb.) a leggyakoribbak. — Később a symbolikus jelentés helyett díszítményül szolgáló lombművezetlettel lettek ékítve. Ilyenek fordulnak elő pl. Veszprémben (levél- és rózsadíszítménnyel), továbbá a pruki, sz.-mihályfai és várkonyi (Pozsonym.) templomokban dús lombművezetű domborfaragványokkal. — 84. ábránk a zágrábi székesegyház egyik igen díszes zárkövét ismerteti meg, mely levél-koszorúval körített szakálos emberfővel van ékítve.

82. ábra.

83. ábra.

A késő csúcsíves korszakban, de néha előbb is, a zárkövek díszét rendszeren az ország, sőt legtöbb esetben a templom egyes adományozóinak (*donatores*) címerei képezik. Ilyenekkel találkozunk pl. a keszthelyi plebánia-, a kolozsvári sz. Mihály-, és a kis-szebeni templomokban.

60. Mit kell a válaszfalakról megjegyeznünk?

Válaszfal (*Scheidmauer*) nevezet alatt itt azon falakat értjük, melyek a két alacsonyabb mellékhajóval bíró templomok arkádívei fölött emelkednek és így kétfelől a hosszahajó oldalfalait képezik. Ezen válaszfalak a román építészetben a templom tekintélyes, fontos részét

84. ábra.

képezték; míg a csúcsives styl a szem elől mintegy elvarázsolja őket, amennyiben roppant terjedelmű ablakokat tör rajtok, továbbá — leg-
alább a művészibb domoknál — az oldalhajó tetőzete mögött, a válaszfal tömegében többé-kevésbé keskeny folyosót alkalmaz, melyet triforiumnak, f. *galerie d'église*, szoktak nevezni. — Ezen triforium azonban csak néha van egészen áttörve, mert — mint említők — mögötte rendszeren a mellékhajó teteje emelkedik s így világosságot nem nyer-

het; rendes díszét az oszlop-arkádok képezik. Ilyen díszes triforiumot látunk alkalmazva a kölni dom főhajójának mindkét válaszfalán. (L. 68. á.)

Az u. n. csarnoktemplomokban — magától értetik — nincs szükség ezen válaszfalakra; s ez okból az egyenlő magasságú hajók magasra szökő ívezeteikkel sokkal meglepőbb hatással vannak a belépőre, mint a válaszfalak által némi fölosztást szenvedett basilikaszerű csúcsives templomok.

A válaszfalakkal ellátott basilikák és az egyenlőhajóú csarnoktemplomok közt mintegy középfajt képeznek azon egyházak, melyeknél a mellékhajók csak kevéssel alacsonyabbak a főhajónál. — Ezeknél a válaszfalak ugyan megtartattak, azonban lehetetlen volt nagy ablakokat törni rajtok, s így vagy teljesen ablak nélkül vannak (pl. a bécsi sz. István-dom) vagy pedig a válaszfal engedte téren kisebb terjedelmű csúcsivezett nyílásokat törtek olykép, hogy a tulajdonképi nyílás csak az ablak fedíveiből (*Deckbogen*) áll, az ablak többi része pedig a válaszfal belső oldalán vakablakként folytatódik.

61. Minő a csúcsives templom középhajójának és szentélyének belseje?

Már főnebb (28. kérd.) említettük, hogy a kereszthajók alkalmazása a csúcsives korszak folyamában lassankint külföldön is megszűnt; hazánkban pedig már a román korszakban is csak igen ritkán fordult elő. — Azon külföldi csúcsives templomoknál tehát, melyek kereszthajóval birnak, ha ez a főhajóhoz hasonlóan mellékhajókkal nincs ellátva (pl. a kölni dom), a kereszthajó falai határozottan szembe ötlők, miután ezek belsejét ablakokkal áttörni nem lehetett.

Az oltárház (szentély) belső kezelése általán megegyez a főhajóéval és pedig úgy, hogy az, ennek folytatásául tűnik föl. — A mellék-hajók néha — mint már megjegyeztük (v. ö. 27. kérd.) — az oltárház mellett vezetve, a sokszögű szentélyzáradék körül övező folyosót képeznek. — Azon kisebbszerű templomoknál pedig, hol ez nem történik, a szentély falait rendszeren vak-boltívezetek és dúsékféményű karzatok díszítik, miáltal ezek tagozást és elevenebb kinézést nyerne. Ilyenek a naumburgi dom nyugati szentélye, továbbá a meissen domé stb. — Hazánkban, hol a csúcsíves műépítészet nem fejlődött ki minden irányban, hiában keresnénk e nemben is a külföldiekhez hasonló dús alakzatú példányokat.

A székes- és kolostoregyházaknál néha sajátos épületrészszel találkozunk. Ez az u. n. szentélyrekesztő, n. *Lettner* l. *lectorium* f. *jubé* a. *rood-loft*, *rood-gallery*, mely a hosszszentélyt a közép-négyszettől (*Vierung*) választja el; áll pedig — különösen a francia templomokban — egy igen díszesen ékített áttört falból, melynek közepén a hosszszentélybe egy ajtó vezet. Néha azonban nincsen e fal áttört díszítményekkel ékítve, s így tökéletesen elzárja a szentélyt a nép szemei elől, s ilyenkor számukra az u. n. laikusok oltárát, n. *Laienaltar* l. *altare laicorum*, foglalja magában. — A szentélyrekesztő tulajdonképeni rendeltetése azonban más volt. A XIII. századtól kezdve ugyanis a rekesztő falhoz előre szökő, oszlopokon nyugvó emelvény volt kapcsolva, melyre a szentélyrekesztő hátsó oldalán — a hosszszentélyben — alkalmazott csigalépcsőn lehetett feljutni. Ezen emelvényről olvasták a papok a népnek a kijelölt szent szakaszokat (*pericopae*) és épen ezért, az egyházi felolvasásoknak megfelelő olvasópólcáról, n. *Lesepult* l. *lectorium*, kapta a német „*Lettner*“ nevet, míg a francia „*jubé*“ elnevezést azon imaszerű áldáskérés első szavától (*Jube Domne benedicere*) nyerte, melyet a miséző áldozártól a szerpap még manap is kér az evangéliumi szakasz felolvasása előtt.

Külföldön még számos ilyen szentélyrekesztő található; így pl. a naumburgi dom keleti szentélye előtt egy a késő-román, a nyugati előtt pedig egy a kora-csúcsíves korszakból látható; mindkettő a XIII. századból származik. — Szép XIV. századbéli példányok vannak az oberweseli Boldogasszony-templomban és a wetzlari székesegyházban. A XV. és XVI. századból még több hasonló, díszes, késő-csúcsíves stílusú műemlék maradt fön, melyek közül kiváló figyelmet érdemel a halberstadti domé.

Hazánkban eddigelé csak két helyütt lehetett nyomára jönni, t. i.

a nagy-szöllősi plebánia-templomban a diadalív oldalfalain ¹⁾ és a szász-sebesi (Mülbach, Erdélyben) főegyházban. E két maradvány közt azon lényeges különbség van, hogy a nagyszöllősi egyszerű kőfal volt, a szászsebesi ellenben az oberweseli-, lübecki-, danzigi- és münsterihez hasonló boltozott, mennyezetszerű oszlopcsarnokot képezett.²⁾

Egyébiránt ezen két példányból is lehet következtetnünk, hogy több díszes szentélyrekesztő létezett hazánkban, melyek később nem használtatván, lerontattak.

62. Milyen a csúcsives templomok külseje?

Összehasonlítván a csúcsives templomok külsejét a románéval, azt találjuk, hogy a lényegileg különböző benyomás itt még jobban nyilvánul, mint belsejökben.

Míg a román templomok külseje tagozatlan faltömegeivel az osztatlan „egész” eszméjének megvalósítása volt: addig a csúcsives egyházak épületrészeiknek sokszoros kiszökéseivel az „egész”-et gazdag részreosztásban tüntetik föl. Ezen legkevésbé sem önkényileg alkalmazott, hanem a csúcsives boltozatrendszerből, mint a styl alapelvéből kifejtett tagozás különösen a fölfelé törekvő irány valóításánál vétetett fogaratba, amennyiben a templom külsejének csaknem minden egyes részlete fölfelé emelkedtében ízekre van osztva.

A sajátságos, meglepő benyomást nagyban elősegítik még a nagymérvű díszes ablakok is. A román korszak egyszerű, legnagyobb részben keskeny ablaknyílásaival csak a megkívántató világosság bevezetésére törekedett: a csúcsives templomok — gyakran roppant mérvű — ablakai ellenben a műépítészet gazdag ékítményű remek részleteivé lőnek, s a templomok lényeges díszére szolgáltak.

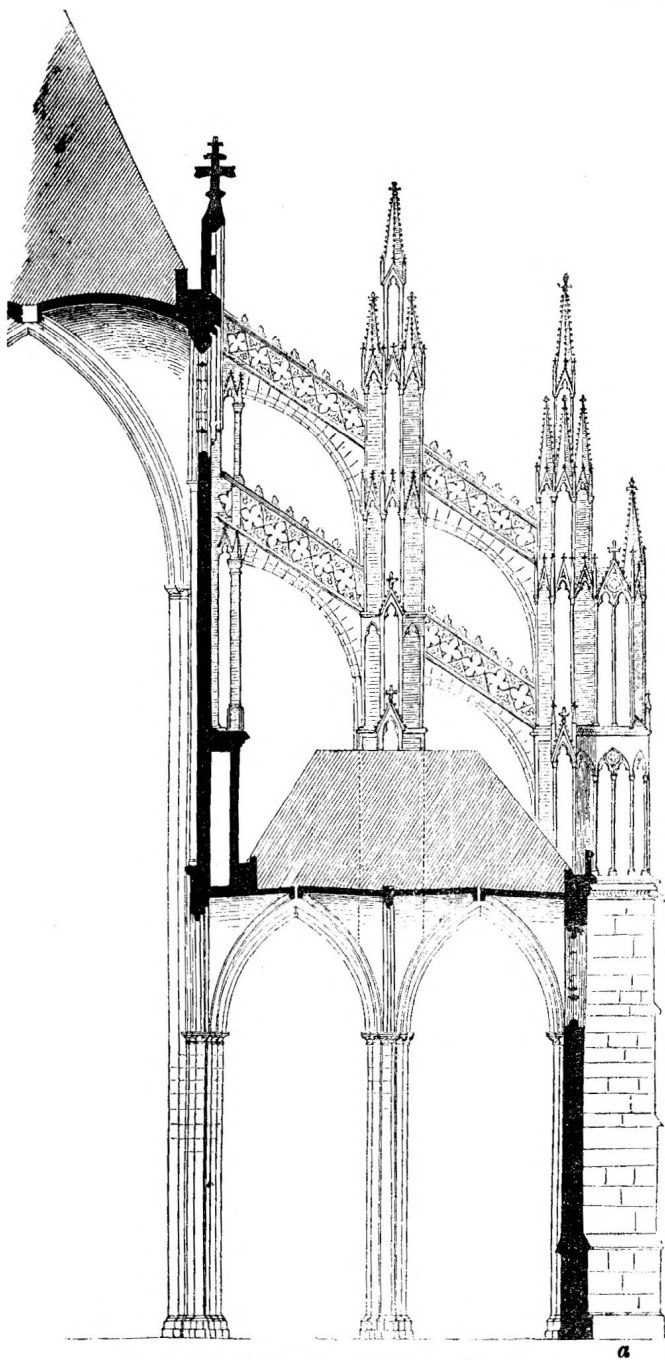
A csúcsives templom külsejének tagozásánál legfőbb tényezők az u. n. táma k, n. *Strebe Pfeiler*, *Streben* f. *contreforts* a. *buttresses*, melyek szükségképeni keletkeztét és alkalmazását a következőkből értjük meg. Minden boltozat súlyánál fogva függőlegesen lefelé, tömegénél fogva pedig oldalvást, kifelé gyakorol nyomást.

A csúcsives boltozat oldalnyomása sokkal kisebb a körívesénél. A két boltozat ezen szerkezeti különbsége miatt az átmeneti korszakban a csúcsiveket belül, a köriveket pedig kívül alkalmazták, mint pl. ez a bambergi, naumburgi stb. domoknál történt.

A román és csúcsives keresztboltoknál a függirányos nyomás tökéletesen egyenlő, a mennyiben mindkettőnél a négy sarkon levő táma szorítkozik. De nem így áll a dolog az oldalnyomást illetőleg. A két

¹⁾ Arch. értesítő, II. k. 4. l.

²⁾ U. o. II. k. 145. l.

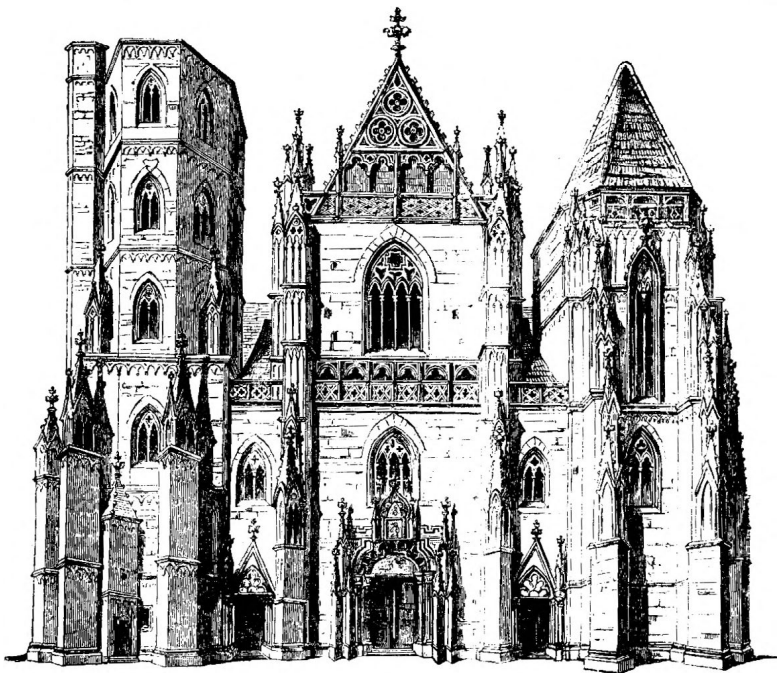
85. ábra, a kölni dom fél kereszt-átmetszete.

egymást átmetsző dongaboltból álló román keresztbolt egyenlő nyomást gyakorol azon falak minden egyes pontjára, a melyeken nyugszik. Ez okból igen erős, vastag falakat kellett építeni; továbbá keskeny, csakis a kellő világosság bevezetésére szolgáló ablakokat lehetett alkalmazni, minthogy a nagyobb mérvű nyílások oly annyira elgyöngítették volna a falakat, hogy azok képtelenek lettek volna a súlyos boltozatokat föntartani.

A csúcsíves stílusú keresztboltnál ellenben, mely úgyszólván a keresztívek vázából áll, az oldalnyomás is ama négy támpára irányul, melyekből a boltozat gerincei nőnek ki, és így ezen támaoknak nemcsak a boltozatok súlyát kell viselniök, hanem egyszersmind föl kell fogniok azok oldalnyomását is. Így tehát a csúcsíves építészetben a táma alkalmazása nélkülözhetlenné lön. Miután azonban a templombelsőnek elidomtalanítása nélkül ezeket nem lehetett belül fölállítani: elég ügyes felfogással kívül, szorosan a templom oldalfalai mellé, azon pontokon alkalmazták őket, melyek a keresztívet tartó gyámoszlopoknak feleltek meg. A dolog könnyebb megértésére itt közöljük a kölni dom fél keresztátmetszetét (85. á.), hol egy ily erős külső oldaltámpot (a) látunk, mely a mellékhajók keresztíveit tartó gyámoszlopot erősíti meg.

De még így sem értek volna célt az u. n. basilika alaku templomoknál, melyek főhajója magasabb a mellékhajóknál; mert az oldaltámok ellensúlyozó ereje nem volt elégséges a sokkal magasabbra nyúló főhajó boltozatának föntartására. A középkori műépítészek e bajon segítettök, a táma új nemét találták föl az u. n. ívtámaokban, n. *Strebebögen* f. *arcs-boutants* a. *flying buttresses*, *bows*, melyek a főhajó oldalfalaiból eredve a mellékhajók oldaltámain nyugosznak, mely utóbbiak e célból a főhajóval arányos magasságra vezettettek föl. Az ívtáma vagy egyszerűek, vagy kettősek aszerént, amint a magasabb főhajó mindkét oldalán egy vagy két mellékhajó van alkalmazva. Főnebb adott (85.) ábránk az utóbbi esetet állítja elénk, s ilyenkor a két mellékhajó között álló pillérek közül egy-egy támtorony nő ki, melytől mint középső támtól egyrészt a főhajóhoz, másrészt az oldaltámhoz húzódik a sokszor igen díszesen ékített kettős ívtám. Ami pedig az ívtámok számát illeti, az a főhajó magassága-, szóval az épület arányaihoz mérten változik. A bemutatott kölni dom — mint ábránk is mutatja — kétsoros ívtámakkal van ellátva. Egyébiránt ezen, a csúcsíves templom külsejének valóban kitünő díszet nyújtó műrészlet legelőször Franciaországban lett alkalmazva (Rheims, Amiens stb.); hazánk emlékei közt — fájdalom — egyetlen példa sincs reá, mit bizonyára alkotmányaink kisebbszerűségének kell be-

tudni.¹⁾ A kassai domon, mely hazai csúcsíves műépítészettünk egyetlen nagyszabású példánya (86. á.), e díszrészletet hiában keressük, jóllehet a felette dús tagozatu táma ezen hiányt némileg kárpótolni látszanak.

86. ábra.

Ilykép tehát — hogy tárgyunkhoz visszatérjünk — a belső boltozat biztosítására az oldal- és ívtáma egész sorozata jött létre, miáltal a köztük levő oldalfal úgyszólván nélkülözhetővé lőn. Ez okból a csúcsíves templom oldalfalai rendesen gyengébb anyagból épültek, s így igen találóan töltelék-falaknak, n. *Füllmauer* f. *mur de remplissage*, nevezhetők. Most már értjük azt is, miért lehetett a csúcsíves styl építészeinek oly roppant mérvű ablakokat törni az oldalfalakon, melyek nem voltak a boltozat-teher viselésére szánva.

Ami a templom külsején levő párkányokat illeti, ezek soha sincsenek épszögalakúlag tagozva és mindössze három osztályba sorozhatók. Hogy rendszeresen haladjunk, az épület aljánál kezdjük s így első helyen a talap-párkányt (*Schrägesims*) említhetjük föl, mely

¹⁾ *Ipolyi*, Kisebb Munkái, I. k. 50. l.

a templom egész alját — a támakat sem véve ki — körülfutja. Ez a kora-csúcsives korszakban az attikai lábhoz hasonlít; később, a styl fejlődésével a tagozatok száma sokkal kevesebb, a horony sekélyebb és a hengertag helyébe kajács lép. Azonban idővel ismét szaporították a tagozatok számát, így pl. a szépcsőtörtőkhelyi kápolna rajzban adott talap-párkánya (87. á.) már két horonnyal bír, melyek mindegyike mély s így az esővíz könnyebben állhat meg bennök. Végül a késő-csúcsives korszakban a tagozatok furesa alakzatainak nagy számával találkozunk. (V. ö. 88. á.) A második helyet az u. n. esvető-párkány (*Kassims*) foglalja el (89. á.),

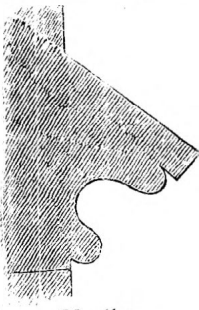

87. ábra.

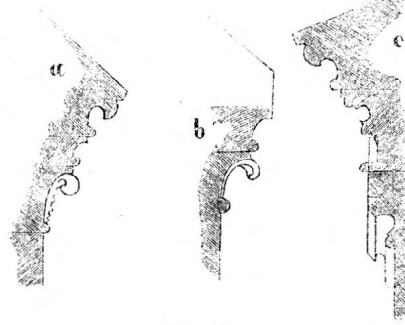
88. ábra.

mely az ablakok alatt szokott alkalmaztatni; végül megemlítjük az épület-fal legfelsőbb részét díszítő fő- vagy korona-párkányt,

89. ábra.

n. *Kranzgesims* l. *corona* f. *corniche* a. *cornice*, melynek feladata a fal megóvása volt, amennyiben a nedvesség leszivárgását gátolta s ez okból az esvető-párkányhoz hasonlóan egy kajácsos lappal látták el, mely alatt néha igen dús tagozatot alkalmaztak, mint ezt

90. ábra.

90. ábránkon (a, b, c.) szemlélhetjük. A korona-párkány alá igen ékes párkányszalagot, n.

Fries f. *bordure*, *cordon* a. *border*,

string-course, helyeztek, mely egymáshoz fűzött csúcsivek- vagy egyéb stylszerű részletekből állott.

A csúcsives templomok külső díszét igen előmozdítja a tetőzet alatt körülfutó karzat, n. *Galerie* l. *galeria* f. *galerie* a. *gallery*, mely gyakran igen dús alakításu, áttört mellvéd falból, n. *Brustwehr*, *Brüstung* f. *parapet*, *mur d'appui* a. *parapet*, áll. — A főnebb (86. á.) adott kassai dom homlokzatának nem csak felső emeletét díszíti ilyen áttört karzat, hanem alsó emelete fölött is hasonló vonul

végig, még pedig díszes ívhajlásokkal fődve; a templom szentélye körül ellenben nyílt karzat fut végig.

A poroszországi téglapítményeken (pl. a thorni sz. Jakab-templomon) párkányszalag helyett néha körülfutó díszfeliratokat találunk.

63. Minők a csúcsives templom egyes részei kívülről?

A csúcsives basilikák, legyenek azok három, vagy öt hajóúak, kívül két emeleteseknek látszanak; tehát e tekintetben hasonlítanak a román basilikákhoz (v. ö. 45. kérd.); eltérés csak azon templomok keleti részén fordul elő, melyeknél a mellékhajók által képezett övező folyosót, n. *Chorumgang* l. *ambulacrum*, *deambulatorium* f. *pourtour*, *ambulaire*, *promenoir* a. *ambulatory*, *deambulatory*, *procession-path*, az u. n. kápolna körveszi körül (v. ö. 27. kérd.), miután ennek tetőzete a mellékhajókénál is alacsonyabb, tehát a templom e része gazdag csoportozatu hármassal — lépesőzethez hasonló — emeletet képez.

Néha a hosszhajó is három emeletes, ha t. i. — mint a lübecki Mária-egyháznál — a templom oldaltámai közé kis kápolnák vannak alkalmazva, melyeknek félereszű födelei (*Pultdächer*) az oldalhajók ablakai alá illesztvék.

A csarnoktemplomok, mellékhajó nélküli szentélyek és az egy hajóú templomok falai rendszeren egy sor ablakkal vannak áttörve és így egy emeletet képeznek. — E szabály alól kevés kivétel van, mint pl. a marburgi sz. Erzsébet-egyház, mely két ablaksorral bír, továbbá a kora-csúcsives korszakból származó regensburgi egyház szentélye stb.

A középtoronycsarnok, mely a főhajóval többnyire egyenlő magasságu, rendszeren a kereszthajó homlokzatához hasonló oromban végződik. Igen szép például szolgál erre a kassai dom homlokzata. (L. 86. á.) — Néha azonban vízszintes vonalban is végződik, mint pl. a marburgi sz. Erzsébet-egyháznál, a strassburgi domnál stb.

A mellékhajók félereszű fődéllel vannak ellátva. Az itt fölmerülő egyhangúságot elég ügyesen mérsékli a csúcsives műépítészeti technika az által, hogy az oldaltámakat rendszeren a tetőpárkány fölött is folytatja s így ezek *koronaként* környezik a mellékhajók sima tetőit.

Francia- és Németországban, hol a csúcsives műépítészet kifejlődése tetőpontját érte el, korántsem elégedtek meg ezen egyszerű tetőzési móddal; hanem a tagozás alapelvéből indulva ki, a mellékhajókat kívülről, a belső holdosztályok számához és terjedelméhez mérten külön

ormokra osztották és ezeket külön kereszttető alá helyezték. Ilyen holdosztályok szerinti tagozással bír pl. a nagyszerű bécsi sz. István-dom, melynek déli oldalán még egész pompájában megvan az orom-sor.¹⁾

Hasonló ügyes kezelési módot találunk a csarnoktemplomok befödésénél is. Elképzelhetjük minő rossz hatást szült a három, — hát még az öt — hajóú csarnoktemplomok olyatén befödése, melyszerént minden hajót egy roppant tetőzet alá szorítottak.

Francia- és Németországban ez nem történt, miután a mellékhajókat holdosztályonként tagozták és kis kereszttetőkkel fődtek be; így tehát osztatlan tetőzet csupán a főhajón vonult végig.

A sokszögű csúcsives szentélyzáradék külalkata a román apsisétól lényegileg különbözik. Míg a román apsis sokkal alacsonyabb a hosszhajónál, melynek ormához tetőzetével támaszkodik: addig a csúcsives építményeknél a szentélyzáradék egyenlő magas a templom főhajójával, továbbá sokszögű sátorfödele, n. *Walmdach* f. *comble en croupe* a. *hipped roof*, a főhajó tetőzetének folytatása, mint ezt az ócsai templom szentélyzáradékánál (l. 47. á.) láthatjuk.

Ha a mellékhajók a szentélyzáradék körül övező folyosót képeznek, ez tökéletesen a mellékhajók folytatásaként tűnik föl és egészen úgy is kezeltetik. Végül ha — mint a nagyobbyszerű domoknál történik — az övező folyosó támai közé kápolnakör van beékelve: ennek sátor-tetőzete az övező folyosó ablakai alatt alkalmaztatik.

A porosz téglá-építményeknél, melyek egyenes szentélyzáradékkal végződnek, a sokszögű szentélyzáradék helyett egy hatalmas orom emelkedik, mely néha gazdagon van díszítve oszlopokkal és fülkékkel.

Ami egyébiránt hazai csúcsives műemlékeinket illeti, miután a tatár- és török-pusztításon kívül felette sokat rontottunk magunk is rajtok újításainkkal: igen kevés templomunknak maradt fön régi tetőzete.

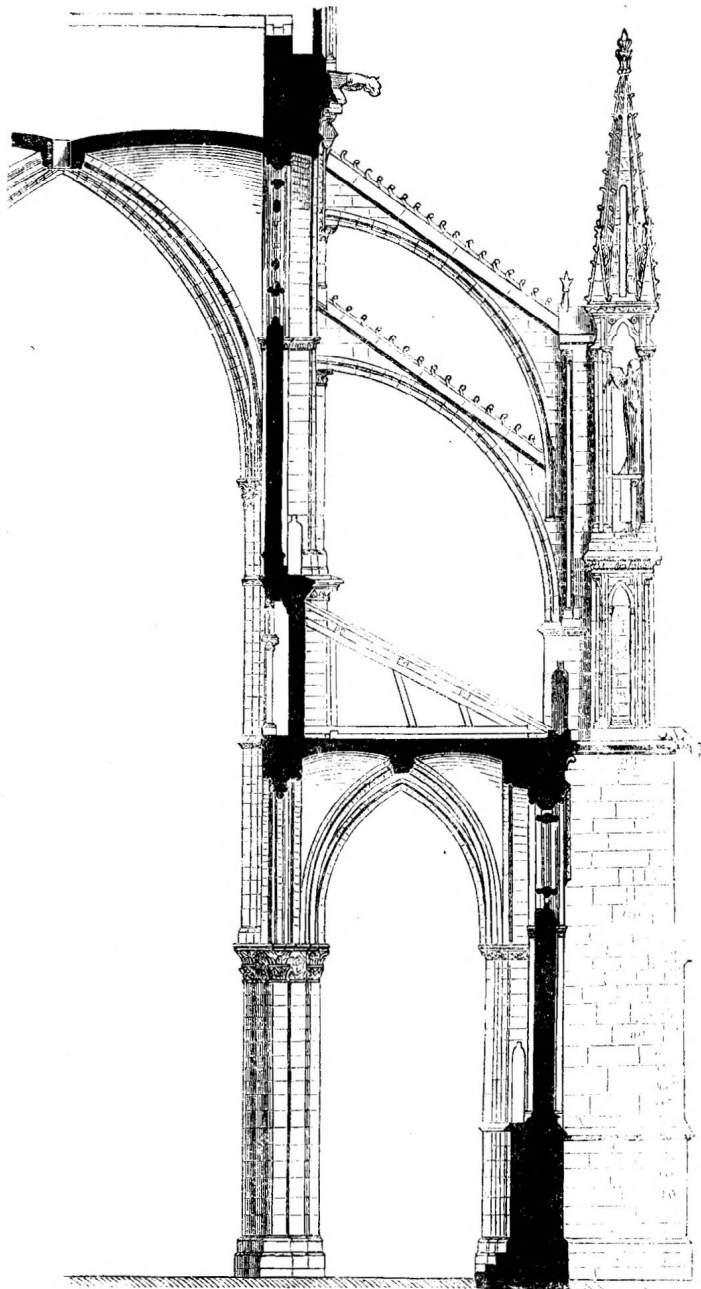
64. Mit kell a templom külső támrendszeréről megjegyeznünk?

A templom külső támrendszerét, mely az átmeneti és csúcsives stílt jellemzi, a támak és ívtámak (62. kérd.) képezik.

A támak számra nézve megfelelnek a templom holdosztályainak és rendszeren derékszög alatt szöknek ki a falból (91. á., a rheims-i székesegyház fél kereszt-átmetszete). — Az épület szögletein — különösen a kora-csúcsives stílus korszakában — néha két tám található; rendszeren azonban itt is egyet alkalmaztak, mely ilyenkor a *szögletet* támasztja.

¹⁾ *Otte*, Handbuch der kirch. Kunst-Archäologie, 548. l. képpel.

A sokszögű szentélyzáradéknál a támak a sokszög sugarai irányában, magukon a *szögleteken* állanak, mint ezt a kassai dom főebb

91. ábra.

(24. á.) bemutatott alaprajzán láthatjuk. — A külföldi téгла-építményeknél a támak gyakran nem kívül, hanem belül alkalmaztattak, még pedig úgy, hogy míg a templom belsejében földszint kápolnákat és a felső emeleten karzatot képeznek: addig a templom külső falán csak kissé kiemelkedő *falszalag* alakjában látszanak. Az ívtámak, melyek Németországban igen ritkán — hazánkban pedig sehol sem — fordulnak elő, Franciaországban fejlődtek ki teljesen. Egyébiránt már egyes román korszaki építményeknél is találkozunk ilyenekkel; így pl. Kölnben a kapitoli sz. Mária- és sz. Gereon-egyházaknál. Miután elhelyezéseket már főnebb (v. ö. 62. kérd.) említettük: áttérhetünk a támak és ívtámak műkifejlődésére.

Ami a támakat illeti, ezek a kora-csúcsives korszakban egészen egyszerűek voltak, az épület korona-párkányáig értek és ott faragott kőből készült keresztetöbben végződtek, nehogy az esőzések által kárt szenvedjenek. Később, a csúcsives styl fejlődésével a templom tetőzete fölé emelkednek a díszesen, sokszor igen dúsan tagozott támak, melyek tetejökön — sőt néha egyes tagozataikon is — toronyfiakkal, n. *Fiale* f. *aiguille*, *pinacle*, *clocheton* a. *pinnacle*, vannak ékítve, mint ezt a kölni (l. 85. á.) és a rheims-i (l. 91. á.) domok főnebb adott képein szemlélhetjük. — Ezen toronyfiakon kívül a támakon még egy különös részlettel találkozunk, az u. n. vizokádókkal, n. *Wasserspeier* f. *gargouilles* a. *gargoyles*, melyek képzeleti állatok, sárkányok és szörnyek alakjában a templom tetőzetével egyenes vonalban állva, az ott összegyűlő esővizet az épülettől messze kiköpi. (L. a kölni és rheims-i domok főnebb adott rajzait.)

A tökéletesen kifejlődött csúcsives styl korszakában nem elégedtek meg azzal, hogy a támak toronyfiakkal legyenek díszítve: azon részöket, mely nem erősségül, hanem inkább díszül szolgált, fülkeszerűleg áttörték, vagy mennyezet alakú *díszfödellekkel* (v. ö. 71. kérd.) látták el és oda egyes szentek szobrai helyezették be. Így a támak a sok díszítménnyel mintegy túl lettek terhelve.

Hazánkban ezt ritkán tapasztaljuk. Templomaink támai nagyobb-részt csupaszok, toronyzat és mennyezet nélküliek, sőt még csúcsozatban sem végződnek; ahol pedig még néhány díszfödél és fülke fennmaradt, ott a szobrok rendesen hiányoznak, vagy ujjakkal vannak fölcserélve.

A támak gazdag tagozatát s díszítményét illetőleg páratlan szépségű a kassai dom (l. 86. á.); továbbá megemlíthető a szintén csinos szépesváraljai székesegyház.

A késő-csúcsives korszakban a dús tagozatu támakkal vegyest egyszerűbbek is fordulnak elő, melyek tetejökön valamint egyes izeiken

is — jellemző *homoru* (*concave*) esvető-párkánnyal (*Wasserschräge*) vannak ellátva.

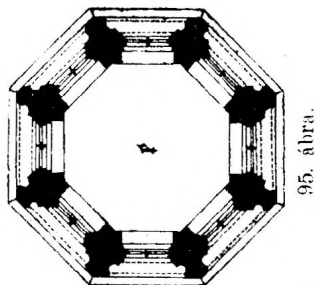
Az ívtámak eleinte egészen egyszerűek és simák; később a műízlés fejlődésével majd tagozottan, majd dúsan áttörve fordulnak elő. (L. 85. és 91. á.)

A téglá-építészetben az egész külső támaszrendszer egyszerű, tagozatlan és tömött kinézésű.

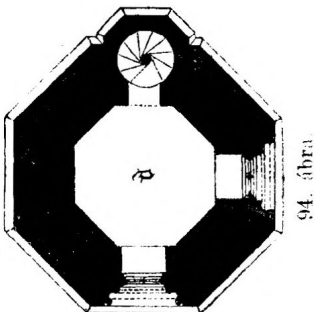
65. Minők a csúcsives tornyok?

Összehasonlítván a csúcsives tornyokat a román korszakbeliekkel, teljesen ellenkező irányt tapasztalunk. Míg a román egyházak sokszor kettőnél több toronynyal bírnak: a csúcsives templomok legfőlebb kettővel, melyek a nyugati homlokzaton állanak; továbbá míg a román tornyok nagyobbbrészt alacsonyak; a csúcsivesek meglepőleg magasak. Így pl. a magdeburgi és kölni domok tornyai oly magasak mint a milyen hosszú maga a templom teste.

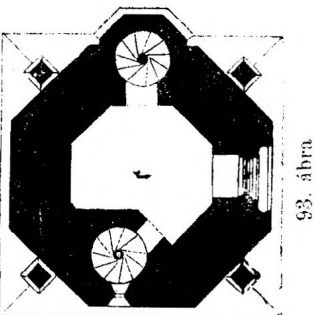
A csúcsives tornyok rendszeren négyszögű alapdormmal kezdődve nyolc-szögbe mennek át és — kevés kivétellel — igen díszes áttört sisakban végződnek. Ezen elmélet szerint épült pl. a soproni bencések XIV. századbéli tornya, melynek legalsó, négyeg alaku emeletét 92. ábránk adja (alaprajz); a következő (93.) ábra pedig a második emeletet — mely már nyolc-szögű — ábrázolja, kifejezve egyúttal a négyszög átmenetét a nyolc-szögbe, amennyiben a négyszögű határvonal a templom koronapárkányát jelzi, mely a torony négyeg alaku emeletének felső részét is díszíti; az átló vonalak pedig az átmenetet fedő kajácsos kölapokat ábrázolják, melyekből mind a négy sarkon egy-egy toronyfi (*Spitztürmchen*) nő ki; a 94. ábra a harmadik, a 95. ábra

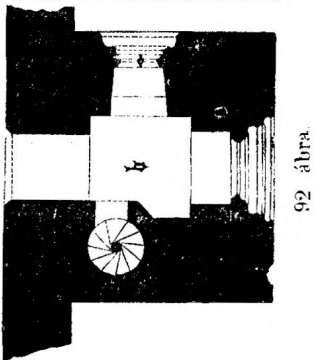
95. ábra.

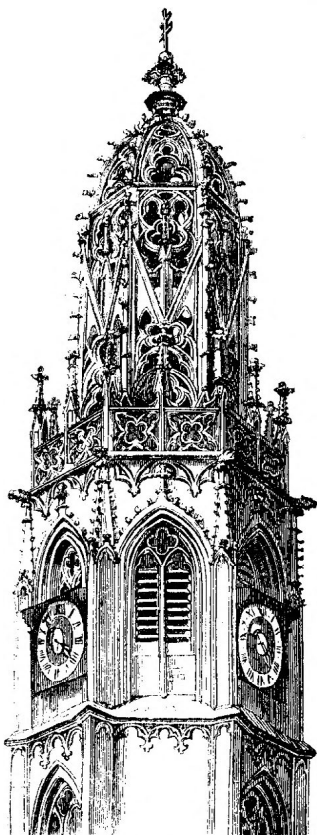
94. ábra

93. ábra

92. ábra

96. ábra.

kifejezi a toronyépítészet XV. századbeli kezelését. — Észak-Németországban — úgyszintén hazánkban is — a torony-műépítészet egyszerűbb volt; áttört kősisakok ritkán jönnek elő.

Legszebb műemlékünk a pozsonyi sz.-ferenc-rendűek tornya, mely a négyszögből hatsögbe megy át. Sisakja valaha díszesen át volt törve, jelenleg — miután igen rozzant állapotba jutott — téglákkal van kitöltve.

A tégl-építmények tornyai tömött kinézésűek. Például szolgálnak a lübecki Boldogasszony-egyház 124 m. 53 cm. (394') magas tornyai. Poroszországban fülkékkel vannak díszítve és nyeregtetővel fődve.

Végül itt is — mint főnebb a román műemlékeknél — megjegy-

pedig a negyedik — minden oldalán ablakkal ellátott — osztályt tünteti föl. Azonban nyolc-oldalu gúla alakú sisakja nincs áttörve, hanem fön, a kereszthez közel, gyámköveken nyugvó díszes kis *karzattal* van ékítve.¹⁾ Hasonló szerkezetű, de kisebb-szerű tornypok fordulnak elő Gacsályon (Szatmárm.), Kassán a domonkos-egyházon stb. Egyébiránt nem hiányoznak példák az egyszerű négyszögű (Eperjes), az alapjából nyolc-szögű (Csenger, Szatmármegyében) és ötszögű (a pozsonyi clarissák temploma) alakításokra sem.

A nagyobb-szerű csúcsives dísztoronyok általában véve ritkán vannak teljesen befejezve; így pl. bevégetetlenül állanak a kölni, regensburgi, ulmi és kassai domok tornyai. A befejezettek közül nevezetesebbek: a freiburgi székesegyházé, mely 117 m. és 11 cm. (373') magas; a strassburgi dom északi tornya 142 m. 86 cm. (452'), míg a déli csonkán áll; továbbá a bécsi sz. István-templom tornya 138 m. 64 cm. (441') magas.

Együttal bemutatjuk itt a bécsi ligurianok tornyának felső részét (96. á.), melynek sisakja nem gúla-, hanem kúp-alakú. Teljesen

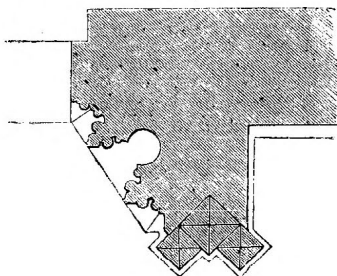
¹⁾ Rajza megjelent: Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1863. XIII. táb.

zendő, hogy ma már számos csúcsives torony stylszerű tetőzete helyett a copfos korszak izléstelen alkotmányát találjuk.

66. Milyenek a csúcsives kapuzatok?

A csúcsives templomoknál szintén fő- és mellékkapukkal találkozunk. Az előbbi rendszeren a nyugati homlokzaton (Kassa, Kolozsvár) vagy a kereszthajó közepén áll; az utóbbiak pedig néha a nyugati főkapuzat mellett a mellékhajókba nyílnak (Kassa), vagy a templom mellékhajójának falaiban alkalmazva fordulnak elő, mint pl. a lőcsei sz. Jakab-templomnál a déli oldalon. Egyébiránt az ajtók száma változó; így pl. a kassai domnak (v. ö. 24. á.) öt bejárata van, melyek közül három a nyugati homlokzaton (a fő- és két mellékkapuzat), kettő pedig a kereszthajó északi és déli oldalán áll.

A csúcsives kapuzatok szintén kiemelkednek a templom falából és oldalaikon *béllettel* vannak ellátva, mely a stylnek megfelelő tagozatokból áll; sőt néha mindkét oldalról támak környezik, melyeknek toronyfiat a kapuzat főívezetével együttesen az u. n. díszormót, n. *Wimberge* f. *guimberge*, *fronton* a. *guimberge*, *gablet*, *canopy*, képezik, mely a késő-csúcsives styl korszakában számárhát idomu ívezetből áll. A kassai főkapuzatnál, melynek félalaprajzát ezennel bemutatjuk (97. á.), a leginkább előreszőkö részthárom toronyfíából álló tám képezi, ezután két faltő jön a köztük levő horonnyal; ebből áll a kapubélllet déli része.

97. ábra.

fordul elő, így pl. Kassán a kereszthajó mindkét kapuzatánál (v. ö. a dom alaprajzát, 24. á., hol ez világosan meg van jelölve) és a beregházi egyház díszkapujánál.

Valamint a román (v. ö. 47. kérd.), úgy a csúcsives stylü kapuzatoknál is az u. n. *ajtó-szemölddel* és *tympanonnal* találkozunk, mely utóbbi a stylnek megfelelőleg csúcsives alaku. Néha azonban mindkettő hiányzik s helyettök vagy csúcsives ablak, vagy a styl egyik sajátos díszítménye, az u. n. mérmű van alkalmazva, melyről alább (v. ö. 69. kérd.) lesz szó.

A nagyobb szerű csúcsives kapuzatok megemlítendő sajátága, hogy a tulajdonképeni ajtónyílás két egyenlő részre van osztva egy oszlopszerű köből készült *választék* által, melyet *ajtószárnak*, n. *Thürpfosten* f. *trumeau* a. *shaft*, *pier*, *mullion*, nevezünk. Nálunk ez ritkábban

A csúcsives korszak művészei a román korszakbeliek nyomán haladva, művészetök teljes varázsát különösen a kapuzatok díszítése alkalmával fejtették ki. A francia művek e tekintetben valóban páratlanok; sokszor szoborművek- és egyéb díszítményekkel úgyszólván túlterhelvék. Legnagyobb gondot fordítottak a tympanonra, mely a bibliából vagy a szentek életéből vett egyes jelenetek nagyszerű dombormű-előállításával ékítettetett. Nálunk a legelső helyet a kassai dom északi kapuzata érdemli meg. A tympanon következő jelenetekkel van díszítve: az Isten *dicsőségében* (*Deus in majestate*) trónol, jobbról és balról szentjei s angyalai veszik körül; alant a *végítélet* van ábrázolva, amint az Üdvözítő a gonoszok és jók seregét egymástól elválasztja. Két oldalt a kapuzat mellett négy más dombormű van alkalmazva, melyek *magyarországi sz. Erzsébet* életéből vázolnak egyes jeleneteket. — Igen díszesek még a kassai sz. Mihály-kápolna, az iglói, sz. benedeki (a Garam mellett) templomok, a kolozsvári sz. Mihály- és a pozsonyi káptalan-egyház főkapuzatainak domborművekkel ékített tympanonjai. Ez utóbbit, mely a sz. Anna-kápolnába nyílik, rajzban is bemutatjuk (98. á.); ékítménye — mint látjuk — gazdag lombozat, mely a sz. *Háromság* dombormű-előállítását környezi.

Gyakran a béliet is díszíték, még pedig kisebb szobrokkal, melyeket néha egymásfölött két sorban helyeztek el, mint pl. a kassai dom északi kapuzatánál; sőt néha az ajtószár előtt is találunk egy ily szobrot.

A kisebb, vagy mellékkapuk a csúcsives korszakban a tárgyalt főkapuzatoknál sokkal egyszerűbbek. Alakjukra nézve ezekkel vagy megegyeznek vagy pedig tőlük teljesen elütnek. Ez utóbbiak mintájául lehet tekintenünk a segessvári (Erdély) egyház kapuját (99. á.) mely a csúcsives korszakból származik. Hazánk legszebb mellékkapui a kassai dom nyugati homlokzatát díszítik. (V. ö. 86. á.)

A sekrestyéken és tornyokon igen egyszerű ajtók fordulnak elő melyek többnyire épszögüleg, vagy pedig laposan átszelt hármas levelű

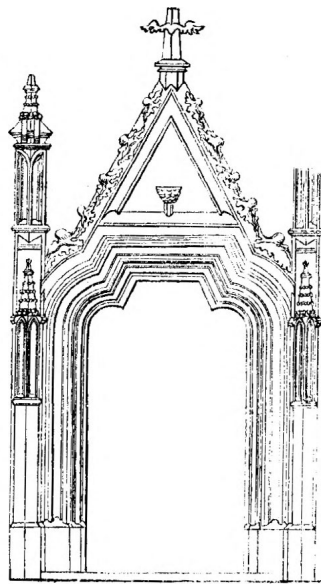

98. ábra.

ívből vannak alakítva, mint ezt pl. Alistál (Pozsonym.) templomának sekrestyéjénél tapasztaljuk.

67. Minők a csúcsives ablakok?

Azon sajátos kezelési módról, melylyel a csúcsives műzslés a templom oldalfalait — amennyire csak lehetett — ablakokkal törte át, főnebb (v. ö. 62. kérd.) szólotunk; azonban az ablakok elhelyezését illetőleg még a következőket kell megjegyeznünk. A templom nyugati homlokzatán a kapuzat fölött rendszeren alkalmaztak ablakot, mely vagy kerek, vagy pedig *köválaszték* által három függélyes mezőre osztott hosszúka alaku volt; ez utóbbi eset fordul elő a kassai domnál (86. á.). — A sokszögű szentélyzáradéknál az ablakok száma rendszeren megfelel a sokszögletek számának (Kassa, Zágráb stb.): az egyenes záradéku templomok szentélyein jobbra egy, vagy három ablakot találunk.

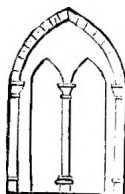

99. ábra.

Az ablakok mértékarányaira vonatkozólag már főnebb is (v. ö. 62. kérd.) említettük azon roppant különbséget, mely a csúcsiveseket a románkorszakbeliekkel szemben jellemzi. Néha az egyes ablakok roppant magasra szűkve a faltámak közt létező egész tért elfoglalják; így pl. a kassai dom szentélyének karsu ablakai 95 méternél (50') is magasabbak.¹⁾

Ami a csúcsives ablakok szerkezetét illeti, azt találjuk, hogy e styl a román korszak nyomdokain következetesen tovább haladt. Alkalmazva találjuk a ki- és befelé táguló ablakbélletet, mely a napsugár — vagy egyáltalán a világosság — fölfogására és dús szétszórására szolgált; magától értetik, hogy az ablakok *fedíve* nem kerek, hanem a stylnek megfelelőleg csúcsives. A legrégebb példányok egy középoszlopocskával két részre vannak osztva; az oszlopfő két kisebb csúcsivet tart, melyeknek külső szárait két kis féloszlop fogja föl és csak ezután következik a tulajdonképi *fedív*, mely mind a két — kisebb alkatu — csúcsiv fölé borúl, mint ezt az ide mellékelt (100.) ábrából elég világ-

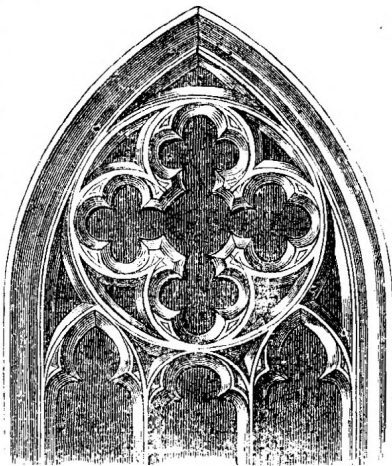
¹⁾ Henszlmann, Kassa városának ó német stylű templomai, 20. l.

100. ábra.

gosan megérthetjük. Több mint valószínű, hogy a korasúcsúes korszak ablakainak ezen szerkezete a román stílus toronyablakokból fejlődött ki. (V. ö. 48. kérd.) Később, a stílus fejlődésével az oszlopocskák helyett egyszerű választékokat alkalmaztak, melyek az ablakokat két, három, négy, sőt néha még több függélyes mezőre osztották; az ablakok csúcsúes mezőjét pedig — mely néha már azelőtt is áttört táblácskával (*Steinplatte*) volt kitöltve — az u. n. mérművel díszíték, melyről bővebben alább (v. ö. 69. kérd.) lesz szó. Magyaránul itt adjuk a löcsei sz. Jakab-templom egyik díszes ablakát (101. á.), mely a választékok által három függélyes mezőre van osztva.

Ami az ablakok béléletének tagozatát illeti, ez legnagyobbbrészt a pálcatag és horonyok váltakozásából áll, mely a fedíveken is folytattatik. Legmélyebb horonyok a kassai dom szentélyablakain fordulnak elő. — Igen díszes ablakok vannak a kassai domon, a löcsei sz. Jakab-, a kolozsári sz. Mihály-, a soproni bencés-, a bártfai és eperjesi templomokon, úgyszintén a szepes-esötörtőkhelyi Mária-kápolna felső emeletén.

101. ábra.

A hosszúkás alaku csúcsúes ablakon kívül néha előjönnek a köralakúak is, melyekkel már főnebb (v. ö. 48. kérd.), a román korszakbeli műemlékek tárgyalásánál megismerkedtünk. E csúcsúes stílus kör- vagy kerekablakokat nemcsak egyszerű *küllökhel* látták el, hanem sokszor gazdag tagozatu rózsá-díszítménnyel is, a honnét rózsáablakoknak n. *Fensterrosen* f. *roses* a. *rose-windows*, neveztetek el; más néven sz. Katalin kerekének, n. *Katharinenrad* l. *rota* s. *Catharinae f. roue de Ste.-Catherine* a. *Catherine-wheel*, is hivatnak alexandriai sz. Katalinról, ki tudvalevőleg kerekben töretve mult ki. — Különösen Francia- és Angolországban fordulnak elő; hazánk csak egy nagyobb-mérvű, de igen díszes példánnyal bír, mely a keszthelyi plebániatemplom homlokzatát ékíti. Az egész ablak tiszta csúcsúes, átmérője több 4 méternél (két ölnél) s állítólag egy darab kőből van faragva. Kisebkek láthatók a misztótfalusi (Szatmárm.) reformatus-, a muzsaji (Bereghm.) templomok nyugati homlokzatán és a nagy-

bányai (Szatmárm.) lerombolt templom főnálló régi tornyának nyugati oldalán.

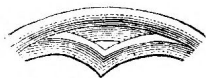
A téгла-építészetben sokkal egyszerűbb és keskenyebb ablakokat találunk alkalmazva, melyek igen kevés ékítménnyel bírnak.

68. Hányfélék a csúcsives diszítmények?

A csúcsives diszítmények háromfélék, u. m. a mérmű, lombozat és szobor-diszítmények.

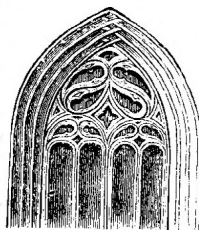
69. Mi a mérmű?

A mérmű, n. *Masswerk* f. *tracé*, *broderie*, *réseau* a. *tracery*, geometriai alakokból képezett diszítmény. Kezdetben igen egyszerű volt; így pl. a kora-csúcsives korszakbeli ablakoknál a csúcsiv-mezőt kitöltő kölap egyszerű áttöréséből állott; később a kölap elmaradt s helyébe egy kőkarikát helyeztek; ilyen ablakok fordulnak elő a marburgi sz. Erzsébet-templomon; de később evvel sem elégedtek meg, hanem minden egyes ily kőkarikát belül egy nyílt félkör-koszorúval bélelték ki s így a kör *rózsa-alakká* változott. Ilyen mérmű látható a löcsei sz. Jakab-templom főnebb adott ablakán (101. á.), csak hogy itt már a négylevelű rózsza mindegyik levele *lóher* alakot vesz fel. A styl teljes kifejlődtével, még dúsabb alakításokkal találkozunk, melyek körök-, hármás és négyes levelekből vannak szerkesztve. A diszítmények közt támadt gömb-háromszögű terek kitöltésére egy kisebb díszrészletet találtak föl (102. á.), melyet a műépítészet és szobrászat *orranak*, n. *Nase* f. *pointe* a. *cusps*, nevez.

102. ábra.

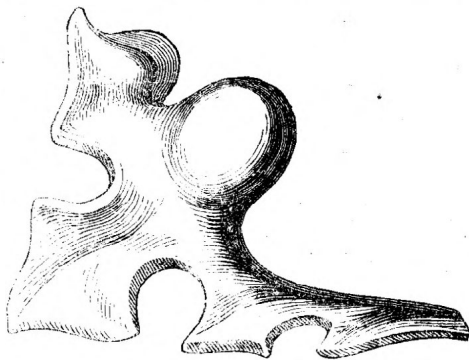
Díszes mérművek vannak a kassai dom, s oproni bencés-, löcsei sz. Jakab-, kolozsvári sz. Mihály-templomok és a székesfehérvári sz. Anna-kápolna ablakain. — A XIV. és XV. században a mérművek új részletből alakultak, ez az u. n. *halhólyag*, n. *Fischblase* f. *flamme* (103. á.), mely a késő-csúcsives korszak ablakait kiválólag jellemzi. Ilyenek fordulnak elő a kolozsvári sz. Mihály-, bártfai, okolicsnói (Turócm.) templomok és a székesfehérvári sz. Anna-kápolna ablakain. — A csúcsives styl legvégső szakában e *halhólyag* lángozott alakká, *Flammenstyl* f. *style flamboyant*, *style ogival tertiaire* a. *flamboyant style*, idomúl, mely különösen Franciaországban honos.

103. ábra.

70. Mit kell a lombozatról megjegyeznünk?

A csúcsives styl a lombozatot nemcsak az oszlopfők diszítványeül használá, mint ez a román korszakban történt, hanem egy eddigelé szokatlan helyen, t. i. az egyes ormok párkányán is. Ilyen lombozat, *Laubwerk* f. *feuillage* a. *foliage*. Ékíti az ormokat, díszormokat (*Wimberge*) az ablak- és ajtó-ívek, úgyszintén a fal-ormok kajácsos oldalait. E lombozatokat műnyelven levélesomóknak, n. *Krabben* f. *crochets* a. *crockets*, nevezzük. Alakjukra nézve a kora-csúcsives korszakban kétfélék, amint vagy *bimbók*- vagy *levélkocsnyskból* állanak; később — a styl fejlődttével — az u. n. cipőcím (*Cypripedium calceolus*) virághoz hasonló alakot öltenek, s ez okból igen helyesen cipőcímnek (*Frauenschuh*) nevezhetők. Egy ily cipőcímet 104. ábránk állít elénk, mely azonban igen egyszerű; később a sokkal mélyebb vágások miatt élesebb és fodrosabb csipkézettel bír. — Minden orom tetejét az u. n. keresztvirág, n. *Kreuzblume* f. *panache*, *bouquet* a. *finial* (105. á.) ékíti.

104. ábra.

105. ábra.

A keresztvirág és levélesomók elhelyezésének megértésére például szolgálhat a segesvári egyház főebb (99. á.) bemutatott kapuja.

71. Mit kell a szobor-diszítványokról megjegyeznünk?

A csúcsives styl gyakrabban használ szobor-diszítványeket az épület egyes részeire, mint a román korszak. — A „szobor-diszítvány“ név alatt az önálló szobrokat és dombormű-előállításokat értjük, melyek főleg a templom főkapuzatán nyertek alkalmazást. Már főebb (66 kérd.) említettük, hogy a kapuzatok tympanonját dombormű-előállításokkal ékítették; a béllet mély horonyait pedig kisebb dísz-szobrokkal töltötték ki, sőt néha az ajtószár elé is helyeztek egy ily szobrot. — A kapuzat fediveiről sem feledkeztek meg; ezek mélyedéseit is a szentek dombormű-alakjaival töltötték ki. Szobrok ékítették a pilléreket, dombormű-előállítások a fedélormokat (*Dachgiebel*).

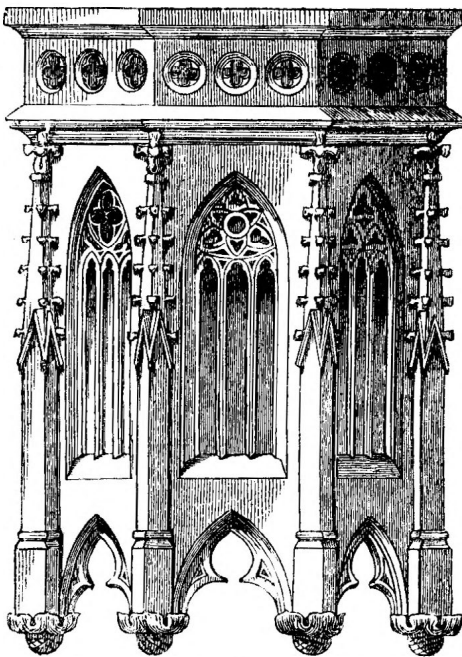
A szobor-ékítmények tekintetében legelső helyen a francia templomok állanak, melyek egyes részeit ezekkel úgyszólván túlterhelték. A téglá-építmények természetüknél fogva nélkülözik a faragott kőből alakított szobrokat.

A csúcsíves korszak szobrainál különös sajáttság ötlük szemünkbe, amennyiben néha ezeket külön kis hajlékba, n. *Bilderhaus* l. *adnicula* f. *tabernacle* a. *housing*, *hovel*, helyezték, mely az u. n. díszfödéllel, n. *Baldachin* f. *dais*, *couvre-chef*, *couronnement* a. *canopy*, volt födve. Ilyent látunk pl. a rheims-i székesegyház külsején az egyik oldaltám tornyába helyezve, melyet 91. ábránk állít elénk. — Később a hajlék elmaradt s a szobrot díszes gyámköre helyezték, mely fölött azután szabadon lebegett a falból előreszökő díszfödél. Egy ily szabadon álló, gazdagon áttört és toronyfiakkal ékített díszfödelet 106. ábránk mutat.

Hazai csúcsíves műépítészettünk tekintetben gazdagnak semmikép sem mondható. Itt-ott találunk ugyan nyomaira, de a szobrok vagy hiányzanak, vagy újakkal cseréltettek föl. Így vagyunk a kassai, pozsonyi, szent-györgyi, kézsmárki, szepesváraljai, a soproni bencés-stb. templomokkal, hol a fönmaradt díszfödelek még hirdetik az egyes szobrok helyeit. Legjelentékenyebb emlékünk a százszébesi csúcsíves egyház faltámain levő kettős szobor-sor, mely körülfolysa az egész templom külsejét.

A csúcsíves szobrászatot röviden így jellemezhetjük. Miután díszítményül eleinte csak különálló szobrok alkal-

maztattak, ezek a magasra törő irányt kifejező izlés architectonicus természeténél és sajátságainál fogva hosszú, nyulánk, merev kinézésűek voltak; az egyes alakok hosszú öltönye szintén feszes, párhuzamos redőzetben folyt le, mely az oszloptő-vájadékokhoz (*Cannelirung*) hasonlított. Később, az izlés kifejlődttével az egyes alakok művészebb, fesztelenebb, sőt magasztos kinézést is nyertek és a csoportszerű alakí-

106. ábra.

tások jöttek divatba, úgy hogy bátran elmondhatjuk, miszerént a külső alakítás a benső érzemény kinyomatának iparkodott megfelelni. A csúcsives korszak szobrászatának eme fejlődését hazai emlékeinken bajosabb tanulmányozni, miután egyrészt a kora-csúcsives korszakból alig ismerünk valamit; másrészt pedig nagyszerű, világra szóló emlékekkel sem dicsekedhetünk. A kassai dom műtörténeti fontosságu főkapuzatának pazardús domborművei máris a teljesen kifejlődött csúcsives szobrászat termékei. Jellemző rajtok az életteljes alakítás és a természetutánzó fölfogás. Igen díszesek továbbá a kassai sz. Mihály-kápolna, a s z e b e n i (Sárosm.), i g l ó i, a Garam melletti sz.-b e n e d e k i monostor-, a k é z s m á r k i, p o z s o n y i, e p e r j e s i, b á r t f a i és k o l o z s v á r i egyházak kapuzatainak díszes tympanonjai és egyéb ékítményei. Ezen korszak szoborműveinek aránylagos csekélyiségeért bő kárpótlást nyujtanak ugyane korszak fa-faragványai, melyekről alább, az u. n. s z á r n y a s o l t á r o k n á l lesz szó. (V. ö. 80. kérd.)

72. Mivel fődtek be a templomok tetőit?

Kezdetben a templomokat fa-zsindelylyel fődtek be; később azonban ezen tűzveszélyes anyag helyett kő- vagy érclapokat használtak. — Az u. n. h o m o k k ő - l a p o k (*Sandsteinplatten*) a toronytetőket kivéve, egyebütt csak kivételkép fordulnak elő, így pl. a magdeburgi dom szentélyének oldalhajóin. Általán *palakő*-, vagy — mint különösen a téglá-építményeknél történt — *cserépszindelylyel* fődtek be a tetőket. A cserép azonban nem volt olyan lapos alaku mint manap, hanem *s* idomú vagy pedig homorú. Dél-Németországban több helyütt a cserépszindelyeket különböző színű mázzal vonták be, miáltal a tetőzet igen kellemes színváltozatu — néha ügyesen szerkesztett geometriai ábrákból álló — képet nyujt. Az érclapok közül ritkán választák a költséges *rezet*, mint pl. a magdeburgi dom szentély-kápolnáinak tetőzeténél; jobbra *ólom*- vagy *ónlemezekkel* fődtek be a templomokat. Így pl. Turóczy krónikájából¹⁾ tudjuk, hogy Robert Károly király a székesfejérvári basilikát ólommal fedeté be. Azonban e fedeleknél is előidézték a sokszínű hatást, még pedig az által, hogy a lapos ónforrasztványokat dúsan aranyozott diszítményekkel és föliratokkal látták el. A tető gerincezete, melyet tetőélnék, n. *First*, *Forst* f. *faite* a. *ridge*, nevezünk, gyakran áttört ólom-diszítményekkel, az u. n. t a r é j j a l, n. *Kamm*, volt ékítve. Hasonlókat ismét kezdenek használni a modern építményeken, csak hogy nem ólom-, hanem öntött vasból.

¹⁾ Chron. P. II. Cap. 91.

73. Minő a középkori templomok padlata?

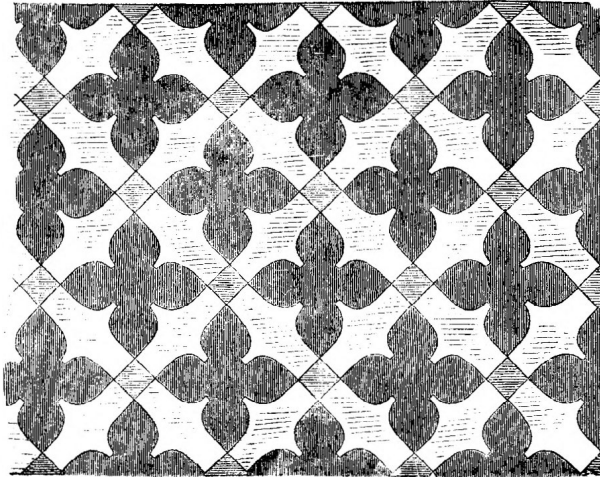
Az ó-keresztény basilikákban, sőt még a kora-középkori templomokban is a romaiaktól átvett rakmű, n. *Mosaik* l. *opus musivum* f. *mosaïque* a. *mosaic*, használtatott padlatul. Ez kétféle volt, t. i. az úgynevezett *opus tessellatum*, mely finom, köragasz által összekötött apró darabokból állott; és az *opus alexandrinum*, mely többszínű kisebb-nagyobb márványlapokból képezett mértani alakokat ábrázolt. Később ily rakmű segítségével a szentek életéből is állítottak elő egyes jeleneteket a padlaton, ami ellen már a XII. században kikelt sz. Bernát. Az *opus tessellatum*-féle rakművekből Németországban is csak kevés és nem sokat érő példányok maradtak fön; hazánkban eddigelé még egynek sem jöhettünk nyomára. Az *opus alexandrinum*-ból Németország egyes helyein, pl. az ammenslebeni kolostoregyházban még maradtak fön részletek, azonban ezek sem márvány-, hanem színes téglalapokból állanak. — Előjönnek még templompadlatul használva az u. n. padlattéglák, n. *Fliesen*, *Fliessen* f. *carreaux* a. *tiles*, melyek négyszögű, fénymázos — gyakran igen díszes jelvies alakok-, címerek- és feliratokkal ékített — téglák voltak. Egy ilyen példányt állít elénk 107. ábránk, melyen a cseh címer oroszlána van feliratos keretben ábrázolva. Nevezetesen a bebenhauseni kolostor padlattéglái. Hazánkban szintén léteztek, — főleg a kolostorok talaja volt ilyenekkel kirakva, — azonban mind elpusztultak. Megemlíjtük még itt a középkorban igen kedvelt tömkeleg-padlatot, n. *Labyrinth* f. *labyrinthe* a. *labyrinth*, mely főleg Franciaország templomaiban volt használatban (pl. a saint-omeri sz. Bertin-, a chartres-i dom-, a saint-quentini plebánia-templomban, Amiensben stb.) s a hívőket folytonosan földi zarándoklásukra emlékezteté. Hasonlóképp igen díszes — különösen Olaszthonban alkalmazott — talajkirakást állít elénk 108. ábránk, mely a veronai sz. Anastasia-templomból van véve. Ez többszínű és különböző szögletű szabályos kövekből áll, melyek együttesen sokszor igen gazdag combinatioú alakzatokat tüntetnek elő s így festői díszet kölcsönöznek a templomoknak.

107. ábra.

Felhozott példánknál feketés, vöröses és világossárga márvány van alkalmazva és pedig úgy, hogy a négylevelű rózsza kerete a két utóbbi, maga a rózsza pedig fekete színű márványlapocskákból van képezve.

Kisebb városi és falusitplomokban megelégedtek közönséges kövezettel is addig, míg a templomba való temetkezés szokásossá nem lön; ez időtől kezdve a padozatot sirkőlapokkal rakták tele, melyekről alább bővebben lesz szó. (V. ö. 87. kérd.)

108. ábra.

74. Milyenek a középkori ajtó-szárnyak?

A középkori művészet nagy gondot fordított a templomok ajtó-szárnyaira. Az ó-keresztény basilikák kapui művészileg díszítve *éreből* készültek; ilyen pl. a manap is fönlevő aacheni templom nagyszerű érekapuja. A román korszakban főleg a *bronzkapuk* divatoztak, melyek gazdag dombormű-előállításokkal az előbbieket dísz- és becsre nézve jóval túlhaladták. E domborképek részint az ó- és új-szövetségéből vett jeleneteket (pl. a veronai sz. Zeno- a gneseni, a nowgorodi sz. Zsófia-templomok kapuin), részint pedig jelvies előállításokat ábrázolnak, minő pl. az augsburgi dom hires bronz-kapuja. — A XII. században a roppant költséges érekapuk helyett *fából* készületeket kezdtek használni, melyek szintén művészi dombor-előállításokkal voltak ékítve, sőt még gyakran színezve is. Németországban a kölni capitoli Mária-egyház (hajdan színezett) kapuja a legrégebb; továbbá igen díszes a salzburgi kapucinusok XV. századbeli ajtaja, stb. Eme díszkapukkal párhuzamban volt egy más neme is az ajtó-dísznek, az u. n. vaspántolás, mely a deszka-ajtóknak nemesak erősítéseül, hanem kiváló ékítéseül is szolgált, úgy hogy a választékos állat- és növény-alakzatok mellett gyakran a legutolsó szög-fej is műgonddal volt kidolgozva. Egy ily vaspántolt román ajtót 109. ábránk állít elénk, mely a seckau basilikából van véve.

A csúcsives korszakban lassankint az egész ajtót vasból készítették, vagy legalább vas-lemezzel vonták be; e burkolat fölé azután dús tagozatu ékítményeket alkalmaztak. Nem leendő fölösleges bemutatni a rudnóbányai templom vasból készült XV. századi ajtaját (110. á.), melynek dült-négyszögü mezőeskéiben nap, hold, csillagok, címerek és egyéb jelvényeken kívül maiuskulákkal ezen felirat olvasható: „*M. (Mutter) Maria. Hilf. Caspar, Melchior Balthazar*“; a többi betű hihetőleg az adományozó (*donator*) nevére vonatkozik, miután a középkorban szokás volt azt az adományon — legyen az festmény, egyházi bútor, edény vagy ruhanemű — megörökíteni.

109. ábra.

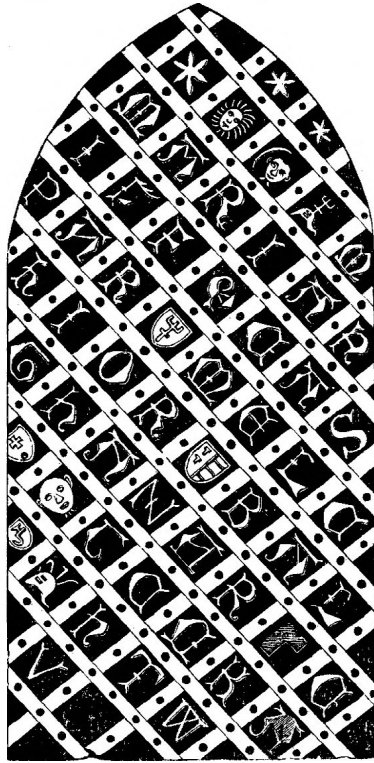
Hazai műrégészetünk a lakatosművekben egyáltalán igen szegény. Fölemlíthetjük itt az eperjesi plébánia - egyház egyik ajtajának, mely a torony alatt van, díszes vaszatát: a kettős szárnyu ajtó mindkét részén felül egy-egy, stylizált kakas van, hihetőleg az örökös cszméjének jelzésére. Ide tartozik még a löcsei plébánia-templom igen díszes, csúcsives stylü ajtófogantyuja (*Thürring*) és a kassai dom sekrestye-ajtaján volt — de a restauratio alkalmával elveszett — ajtókopogtatója (*Thürklopf*), mely utóbbi fész-(gipsz) lenyomata után lön ismertté. E csekély maradványokból hazai lakatos művészetünk dúsan ékített s a maga nemében remek példányaira következtethetünk, csak az a kár, hogy vagy tökéletesen megsemmisültek, vagy pedig — ami nagy szerencse volna — még lappanganak.

75. Miként történt a templom ablakainak beüvegelése?

A legrégibb középkori templomok ablakait vagy pergamennel vagy szőnyegekkel fődtek be.¹⁾ E tekintetben kivételt képeznek Olaszország

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1863. VIII. k. 9. lap.

régi egyházai, hol az ablakokat átlátszó vékony márványlapokkal látjuk kirakva, melyek szabályosan áttört nyílásokkal birnak, hogy a templom belsejében némi légmozgás jöheszen létre. Később — Dél-Németországban mintegy a X. századtól kezdve — a román korszak kisebbszerű ablakait apró színes üvegekből ólomforraszték segélyével szerkesztett táblácskákka rakták ki. Ez volt az üvegfestészet, n. *Glasmalerei* l. *pictura vitrea* f. *peinture sur verre* a. *glass painting*, legelső stádiuma, mely eleinte szőnyegmintákat, majd később kisebbszerű alakokat vett fel körébe, melyek részletei szerint darabolták, színezték, égették és foglalták ólomba az üveget. Ezeknél a rajz csak körvonalozott volt (*en contour*), erőteljes vonalait beégetett fekete festőkkel, n. *Schwarzloth* f. *noir fusible*, *noir vitrié* a. *vitriified black*, állították elő. Egy ily üvegfestményt tüntet föl 111. ábránk, mely a klosterneuburgi templomból, van véve. A vastagabb fekete vonalak az ólomkeretet, a vékonyabbak pedig az üvegbe égetett rajzvonalat jelölik. — A sárga, vörös

110. ábra.

111. ábra.

és kék színű üvegek jönnek elő a leggyakrabban; később azonban — körülbelül a XIV. században — miután a hutákban az üveget nem egész vastagságában, hanem egyik oldalán vonták be vörös festéssel: azon gondolatra jöttek, hogy a színezési szükségleteknek megfelelőleg a vörös színt az üveg felületéről leköszörölvén, a fehér színt állítsák elő, vagy pedig sárga színt égessenek helyébe.

A csúcsives korszakban a

művészetek egyéb ágai mellett az üvegfestészet is dúsan kifejlődött, meghagyván a szőnyeg-mintázatot alapul, mely a styl sajátosága szerint karcsúbbá vált alakok mögötti tért foglalja el. Később, a XV. században már szünni kezd az üvegdarabok ólomkeretelése; helyette nagyobb üvegtáblába égették be a különböző színeket, ami különösen az u. n. f e l f o g ó - ü v e g (*Überfangglas*) feltalálása által lön tökélyesítve. Ez két egymáshoz forrasztott táblából áll, melyek egyike fehér, másika színes (rendesen *vörös*). Ezáltal képes az üvegfestész a színes táblát helyenként köszörülés által szinteleníteni és oda a festményéhez szükséges színeket alkalmazni; ezután az egész festmény hátulját — nehogy a színek égetés közben bepiszkolódjanak — a fehér üveggel védi meg, melyet néha valami (többnyire *sárga*) színnel be is szokás vonni. — E korszak legszebb emlékei a strassburgi, regensburgi, freiburgi, kölni stb. domokban lelhetők. A cisterciek e tekintetben is — mint már fönebb (v. ö. 1. kérd.) említettük — szigorú egyszerűséget követtek; náluk csak szürke alapra alkalmazott fekete vonalokkal (*grau in grau*) találkozunk. Igen díszes hasonló példányok vannak fön a sz.-keresztii cisterci apátság templomában.

Hazánkban az üvegfestészet némi nyomául a pozsonymegyei sz.-györgyi egyházban talált töredékeket hozhatjuk csak föl.¹⁾

76. Mivel ékítették a templom falait?

Az ó-keresztény basilikák belsejének egyes részeit, mint pl. a diadalívet és az apsist, a festészet egyik művészi nemével, az u. n. r a k m ű - (*mosaik*) képekkel szokták díszíteni. Ezek rendesen színes márványdarabkákból vagy színes üvegkockákból állottak. Szép példányok vannak a római Santa Maria Maggiore-, a konstantinápolyi sz. Zsófia- stb. őskeresztény templomokban. Hazánkban a sz. István király alapította híres székesfehérvári basilika volt ilyen képekkel díszítve, mint az 1862. és 1874. évi ásatások folyama alatt talált nagy mennyiségű részletekből kitűnt. Többnyire 4'''-nyi átmérőjű és 2'''-nyi vastagságú kocka alakú üvegtáblácskák találtattak, melyek egész tömegét festék hatotta át, vagy pedig a táblácska egyik oldalához vékony aranylemez volt ragasztva.²⁾

A román korszakban a rakmű helyébe a falfestészet, n. *Wandmalerei* f. *peinture murale* a. *mural painting*, lépett, mely száraz

¹⁾ Arch. értesítő, II. k. 111. lap.

²⁾ *Henszlmann*, A székesfehérvári ásatások eredménye, 90. lap. — E rakműelemekből több példány látható a m. nemzeti muzeum régészeti osztályában.

falra egyszerű vízfestékekkel történt.¹⁾ Mielőtt azonban a románkori műemlékekről szólnánk, nem leendő érdektelen fölemlíteni a pécsi székes-egyház katakombaszerű altemplomát (*cubiculum*), melyben a romai öskeresztény symbolikus festészet érdekes maradványai láthatók.

E festmények nemcsak hazánknak, hanem — a katakombákban gazdag Olaszországot kivéve — bármely államnak is kiváló díszére lehetnének, mint az öskeresztény kornak IV. századbéli tiszteletre méltó érdekes ereklyéi. Azonban fájdalommal kell constataálnunk, hogy kellő gondozás hiányában jelenleg már igen rongált állapotba jutottak. Eléggő kivehetők még: Noé bárkája, Péter és Pál apostolok mellképei és Krisztus urunk nevének olyatén monogrammjá, melyet Constantin császár idejében használtak. Ez utóbbiból lehetett meghatározni a festmények korát is. A többi előállítás — mint pl. Jónásé, mely e század elején még épségben volt²⁾ — mind elpusztult. A festmények technikája egyszerű, rajza elég helyes; általán véve az ensembeli jobbak közé tartoznak és — Henszlmann véleménye szerint — versenyeznek a romai *calistusi* temető (*coemeterium Calixti*) legrégibb falképeivel, sőt színgangulatukra (n. *Tonalitüt f. gramme de couleurs*) nézve azokon túl is lesznek.³⁾

A román templom alapszerkezeti sajáttsága elég tág tért engedett a nagyobb mérvű festmények létesítéséhez. A szűk, kevésbbé sűrűn alkalmazott ablakok a templom belső és külső falán nem igen akadályozák a művészt a nagyobbbszerű csoportozatok és terjedelmesb jelenetek megörökítésében. Így lön a román korszaki, kevésbbé tagozott egyszerű falak legszebb díszévé a falfestészet, mely oly annyira elterjedt, hogy alig létezett kisebb falusi kápolna, melyben ne alkalmaztatott volna.

Hazánkban legrégibbnek mondhatók a veszprémi Gizella-kápolna falképei, melyek a 12 apostolt ábrázolják természetes nagyságban. Be is mutatjuk közülök a két legépebb példányt (112. és 113. ábra), melyek a XII—XIII. századból valók. A későbbi korból több látható részint meglehetősen ép állapotban, részint pedig nyomaiban a deák-monostori, esztergami, zsámbéki, jáki, soproni stb. templomokban. A festmények kivitelére vonatkozólag jobbára azon megjegyzések állanak, melyeket a románkori szoborműveknél elmondot-

¹⁾ A hazai falfestészetről nagybecsű monographiát irt *Dr. Romer Ferenc Flóris* ily cím alatt: Régi falképek Magyarországon. (13 többnyire színezett képtáblával és 77 fametszettel) Monumenta Hungariae Archaeologica. Magyarországi régészeti emlékek, III. k. I. rész. Budapest 1874.

²⁾ *Koller*, Prolegomena in historiam Episcopatus Quinqueecclesiarum. 26. I. XI. Táb.

³⁾ *Henszlmann*, Pécsnek régiségei, III. rész; Monumenta Hungariae Archaeologica. Magyarországi régészeti emlékek. II. k. 123—165. I. képpel.

tunk (v. ö. 51. kérd.), hozzá adva a színezés bámulatos élénkségét.

A csúcsives korszakban jól-lehet már sokkal kevesebb tér ajánlkozott a falfestmények létesítésére: azért mégsem mentek ki a divatból. Hazánk igen szép példányát bírja az átmeneti korszak festészetének a szepesváraljai székesegyházban. E festmény (114. á.) a templom északi oldalának főportaléja fölött látható; hossza 4 m. 58 cm. ($14\frac{1}{2}'$), magassága 1 m. 98 cm. ($6' 3''$); tárgyát politikai jelentőségű esemény képezi. Ugyanis Henrik szepesi prépost 1317-ben Robert Károly király s párthivei vég-

112. ábra.

113. ábra.

győzelmének emlékére, a szepesiek hűségének és vitézségének dicsőítésére festeték e képet. A mű technikájára vonatkozólag a következőket kell megjegyeznünk. A kezek aránytalan nagyságát leszámítva az alakok meglehetősen sikerültek, a rajz — a képen szétömlő némi merevségtől eltekintve — a legkisebb részletekig jó. — Az öltönyök alakításában a román korszaki elem a túlnyomó.¹⁾

Kiváló figyelmet érdemelnek a vas megyei falfestmények, melyeknek művésztét (*Aquila János*) is ismerjük.²⁾ Ezek közt első helyen a hajdani dömölki (kis-Mária-celli) bencés apátsági templom említendő, melynek most szalma födeles pajtává alakított épületén nevezetes az *angyali üdvözlés* sajátzerű ábrázolása: a bold. Szűz koronázott fővel, állva fogadja a megjelenő angyalt, ami az evangelium ezen szavainak: „*Ecce ancilla Domini*” épen nem felel meg, s ez okból másként nem is magyarázható, mint úgy, hogy a korona királyi törzsből való származásánál fogva ékíti sz. Mária fejét. A színezés tökéletesen meg-

¹⁾ Bőven leirta *Ipolyi* „Magyarország középkori festészete emlékeiből” című értekezésében, Kisebb Munkái I. k. 219–257. l.

²⁾ *Romer F. Florian*, Kirchliche Wandgemälde des XIII. und XIV. Jahrhunderts in der Eisenburger Gespanschaft. Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1874. XIX. évf. 201–215. l.

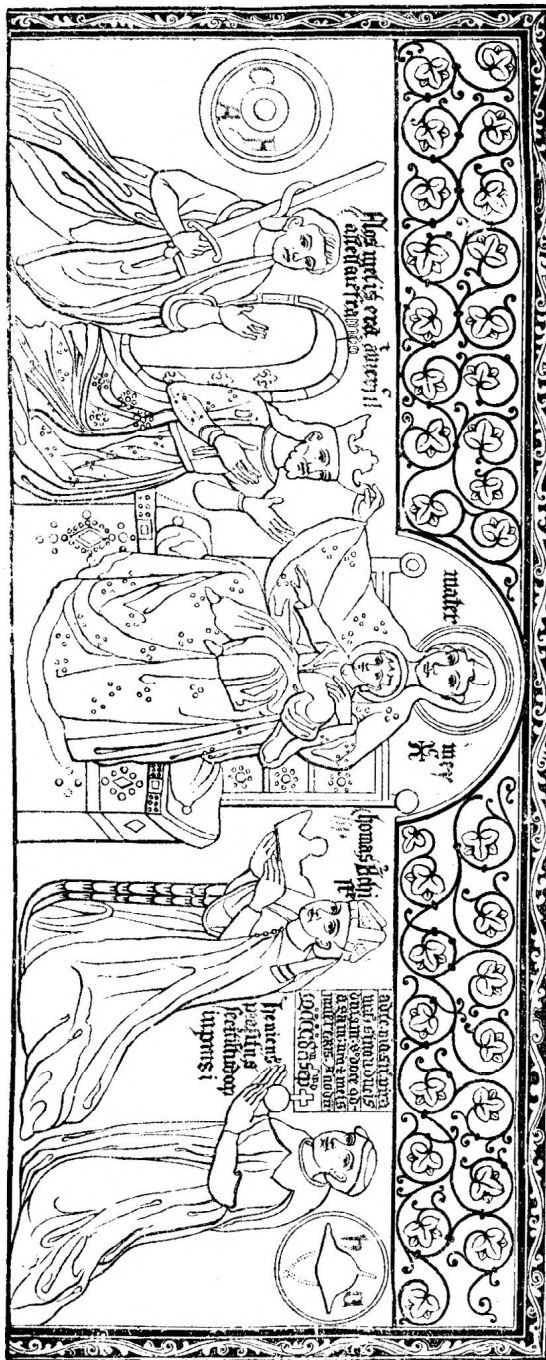
felel az előállítás egy-szerűségének. Második helyen a veleméri templom festményeit említjük, melyek közt a diadalíven ¹⁾ levő *utolsó ítélet*, egy csinos *mettertia* (sz. Anna tartja a bold. Szűzet ki ismét a kisded Jézust fogja karjai közt), s az északi falon levő *három király látogatása* figyelemre méltók; ez utóbbi fölött az apostolok léteztek, mint ezt a fönmaradt lábak sejtetik velünk. ²⁾ Ugyanezen megyében a XIV. századbeli falfestészetnek még Tótlakon ³⁾ és Martjáncon ⁴⁾ vannak némi nyomai; különösen az utóbbi helyen az apostolok s egyes szentek — mint pl. magyarországi sz. Erzsébet, Ilona, Margit — alakjain kívül a művész is meg van örökítve, ki címeres pajzsán térdelve mondatyszalagot tart, melyen ezen szavak olvashatók: Omnes sti. (sancti) orate.

¹⁾ Romer, id. mű, I. Táb.

²⁾ U. o. III. Táb.

³⁾ Romer, Régi talképek Magyarországon, 54—56. l. IX. és X. Táblák.

⁴⁾ U. o. 39—53. l. VI. VII VIII. és IX. Táblák.

114. ábra.

p. (pro) me. Johanne. Aquila. pictore. Miután ugyanezen címer fordul elő Veleméren is: azon festmények is nyilván tőle valók.

Nevezetes festmények vannak még Lőcsén, Kassán, Nagy-Selmecen, Fekete-Ardón, Batizon, Várkonyban, Zsegrán, Sitéren, Fekete-Gyarmaton, Bártfán stb. — Ami a esúcsives korszaki festmények technikáját illeti, azon megjegyzésekre utalunk, miket e styl szobrászati műveinél tettünk (v. ö. 71. kőrd.), miután a festészet rendesen karöltve haladt a szobrászattal. Helyén látjuk még pár szóval a falfestmények *tárgyáról* és *nemeiről* szólani. A középkori festészet, tárgyát vagy az ó- és új-szövetségi bibliai jelenetek-, ismertebb szentek legendái- vagy pedig a nemzet történetéből vette. Így pl. Tótlakon Üdvözítőnk szenvedése; Lőcsén egyes vértanúk kínoztatása és halála; Fekete-Ardón, Várkonyban, Sopronban stb. egyes szentek legendái vannak ábrázolva. — Nemzetünk történelmi festészetéhez tartoznak sz. királyaink, István, László és Imre herceg képei Bártfán; Sz. László cserhalmi ütközete Turnischán¹⁾ és Zsegrán,²⁾ továbbá a főnebb bemutatott és leirt szépesváraljai falkép.

Ami a falfestészet nemeit illeti, háromfélét különböztetünk meg: 1) a nyersbefestést v. freskókat, n. *Fresken* f. *fresques*, *peinture à fresque* a. *frescoes*, *fresco-paintings*, midőn a színekkel friss, nedves vakolatra festettek, s ebbe úgy beette magát a festék, hogy ha a felület le is kopott, alább a rétegekben megmaradt a rajz; 2) a beégetett-festést, n. *Enkaustik* l. *pictura encaustica*, *cera* f. *encaustique*, *peinture à la cire* a. *encaustic*, midőn a festékek viasszal vagy mastix-mézgával vegyítettettek s mintegy a falba égettettek; 3) az enyves-festést, n. *Temperamalerei* f. *peinture en détrempe* a. *distemper painting*, mely száraz gipsz- vagy mész-alapra tojás-, ecet- és lenolajjal vegyített ásványfestékekkel történt. Ez utóbbit igen használták a középkorban, mert hamar száradt s nem homályosodott el. Ilyenek nálunk a szépesváraljai, zsegrai, nagy-selmeci falfestmények.

Ámbár falfestményekben hazánk sokkal gazdagabb mint a esúcsives stylü szobrászati műemlékekben: mégis igen sok lappang templomaink falain a százados mész-kéreg alatt. Ebemeszelés fölég a protosztansok kezeibe került templomokban történt, kik — mint főnebb (v. ö. 2. kőrd.) említők — a szentek tiszteletét el nem fogadván, templomaikból azok képeit kiirtották.

Azonban a középkori templomokban nemcsak a falakat festették be, hanem a fából készült fölepet is, — mint pl. ez a román korszakban

¹⁾ Romer, Régi falképek Magyarországon, 24—38. l. Színezett képpel.

²⁾ U. o. XII. Táb. 58—69. l.

történt, — a csúcsives styl korszakában pedig a boltozat süvegeit és gerinceit. Igen díszes, XIV. századbeli festményekkel ékített famennyezet van a pogány-váraljai (Erdély) templomban, mely 48 — háromlábnyi — négyszög mezőnyre van osztva. A negyvennyolc szebbnél szebb növénydísz és alakzat közül főlemlítjük *Mária fogantatását*, a *felfeszített Krisztust* és sz. *György* vitézt. Az oszlopfők levéldisznítményeit, mint az egész középkoron át tapasztaljuk, néha gazdagon megaranyozták. Végül tág tere nyílt a festészetnek a csúcsives korszakban divatos fa-faragványokon, melyekről alább (v. ö. 80. kérd.), az u. n. szárnyas oltároknál lesz szó.

77. Minő melléképületei vannak a templomnak?

Azon számos *melléképületek*, n. *Nebengebäude* l. *exedrae*, közül, melyek az ó-keresztény basilikákat környezték, a középkori műépítészetben egyedül a sekrestye, n. *Sacristei* l. *sacrarium*, *secretarium*, *armarium*, *receptorium*, *salutatorium* f. *sacristie* a. *sacristy*, maradt fön, mely rendszeren az oltárház közelében, a templom északi vagy déli oldalához van építve. A németeknél *Gerkammer* (*Ger-ruha*) név alatt is előfordul, amennyiben az egyházi öltönyök tárházául szolgált. Nagyszerű templomokhoz külön egyházi kincstárt, n. *Schatzkammer* l. *gazophylacium* f. *trésor* a. *treasury*, találunk építve. Hazánkban ilyen pl. a esőtörtőki (Pozsonym.) templom tornyának déli oldalához épített emeletes kisebbszerű épület.

B. A TEMPLOM ÉKITYMÉNYEI.

78. Hány oltár van a templomban?

Az ősrégi keresztény basilikákban rendszeren csak egy oltár, n. *Altar* l. *altare* f. *autel* a. *altar*, volt, az „*Ur asztala*“ (*mensa Domini*), melyen az uj-szövetségű áldozat, a sz. mise mutattatott be. Azonban már az első századokban kivételesen találkozunk egyes basilikákban több oltárral; így pl. a romai régi Lateran-egyházban már a IV. században hét oltár volt. Később kegyeletes adományok és alapítások által az oltárok száma mindinkább szaporodott. Eként jöttek létre a melléko ltárok, n. *Seitenaltäre* f. *autels subordonnés* a. *subordinate altars* és a fogadalmi oltárok, n. *Votivaltäre*. Mindnyája közt azonban az első helyet a főoltár, n. *Hochaltar* l. *summum altare* f. *maître-autel* a. *high-altar*, foglalta el, melynél az ünnepélyes szertartásokat végezték.

Ami az oltárok elhelyezését illeti, a következőket kell megjegyez-nünk. A főoltár az ősrégi egyházakban az apsis előtt középen, egészen szabadon állott; később mindinkább hátrább, végre egészen a templom keleti faláig vitetett és e helyét manap is megtartá. A melléko ltárok rendszeren a főoltártól jobbra és balra a mellékhajók apsisaiban, vagy pedig a templom oldalfalai és pillérei mellett, sőt néha külön e célra emelt kis kápolnáknak állanak, azonban mindig pontosan keletelve, elő-oldaluk tehát nyugat felé néz. Az így fölállított oltár északi részét evangeliumi oldalnak, a délit pedig lecke- (*epistola*-) oldal-nak nevezzük, mivel az első részen az evangéliumot, a másikon pedig a leckét (*lectio, epistola*) szokta a pap olvasni. Ezen oltárokon kívül a régi székesegyházak- és zárdatemplomokban előfordult még a laikusok oltára is (v. ö. 61. kérd.), melyet a szentélyrekesztő foglalt magában.

Valamint manap, úgy a középkorban is minden oltár bizonyos véd-szentnek volt ajánlva, kitől azután nevét nyerte. Megjegyzendő, hogy a főoltár mindig az illető templom véd-szentjének tiszteletére emel-tetett.

A protestansok elvetvén a sz. mise-áldozat tanát, az *úrvacsora-asztalon* kívül rendesen egyetlen oltárt sem tűrtek meg a kezeik közé jutott kath. templomokban. Igen ritkának mondható az oltárokkal és azok ékítményeivel való olyatén bánásmód, minővel a magdeburgi dom- és a nürnbergi lutheranus templomban találkozunk, hol a kath. jelvényekkel díszített oltárokat a protestansok a műtörténet számára épségben föntartották.

79. Minő az oltár alakja és anyaga?

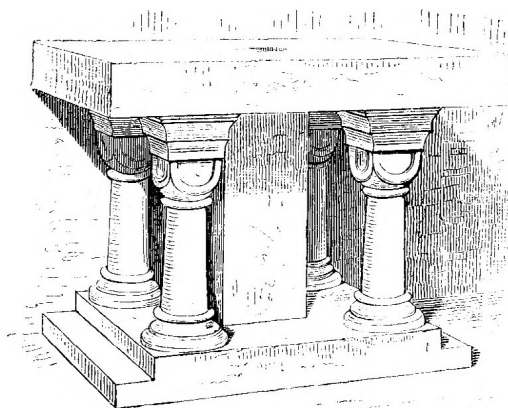
Az oltárok kezdetben csaknem kizárólag *fából* készült *asztalok* voltak. Előjöttek ugyan itt-ott egyes díszkoporsó- (*sarcophag-*) alaknak is, melyek azonban csak a nyugati tartományokban vergődtek túlsúlyra. Mintegy a VI. század kezdetén — eltekinthetvén néhány nemes ércből készült példánytól — az oltárok csaknem mindenütt *kőből* épültek.

Tudjuk, hogy az őskeresztény katakombákban a vértanuk sírjai felett ünnepelte az áldozár a sz. mise titkait, s ezen ősrégi szokásnál fogva az egyház később is megkívánta, hogy az áldozati oltár közelében valamely vértanu ereklyéje legyen. E végből látjuk használni mindjárt az őskeresztény basilikákban, — midőn még az oltár asztalalaku volt — továbbá később a románkori templomokban is az *altéplomot*, mely a szentély alatt terült el, honnét a „*confessio*“-nak nevezett nyíláson lehetett az illető vértanu testét vagy sírját látni, ki az altéplomban nyugodott. Később, midőn a *sarcophag*-alaku oltárok jöttek divatba, nem volt szükség ilyen földalatti „*confessio*“-ra, miután a vértanu teste magában a *kő- vagy ércből* készült koporsó alaku oltárban is elért. Idővel a katolikus templomok oltárai már ritkán foglaltak magokban egész testet, hanem — az illető vértanu sírját képviselve — annak egyes ereklyéit. Az ily ereklyék sírhelye rendesen vagy gazdagon vésett és ékített négyszögű márványlapocska volt, melynek mélyedésébe rejtetett az ereklye, vagy pedig művésziesen készült nemes *érc- vagy ólomszekrényke*. Mindkettő *hordozható oltárnak*, n. *Tragaltar* l. *altare portatile* f. *autel portatif* a. *portable altar*, neveztetik, miután az ily *kőlapocska* vagy *szekrényke* bármily közönséges asztalra továbbmozdítható volt, melyen azután az áldozár misézhetett. Ritka szépségűek a trieri, bambergi, paderborni domok és a kölni érseki muzeum példányai; nálunk Szombathelyen (Szepesm.) létezik egy díszes hordozható oltár. Néha az oltár felszenteléséről szóló okmány is ide, az ereklye mellé szokott zárva lenni.

Az ősrégi oltárasztal két részből, t. i. felső *kőlapból* (*mensa, tabula*) és ennek támlaiból vagy *törzséből* (*stipes*) áll. Igen kitűnő példányként fölemlíthetjük itt a braunschweigi dom laikus oltárát, mely-

nek öt román bronz oszlopon nyugvó márványtábláját Oroszlán Henrik hozta keletről; az ereklyék a középső oszlop kapitelyében vannak elhelyezve. Ezen kívül még igen szép a regensburgi Mindenszentek-kápolnájának szintén román oltárasztala, melyet itt (115. á.) be is mutatunk. Hazánkban ily ősrégi románkori oltár nem maradt fön, azok kinézését legfőlebb egyes falfestményeinkből ismerjük.

A díszkoporsó- (*sarcophag*-) alakú oltárok rendszeren érc- vagy kőből készültek és sokszor meg lehetett látni keresztültört oldalfalaikon a belsejükben fekvő vértanu testét. Ilyen van pl. a regensburgi dom folyosójában levő sz. István-kápolnában.

115. ábra.

Sokszor az asztal alakú oltárok kölapját tartó oszlopok közti tért nem hagyták üresen, hanem vagy díszesen alkotott stylszerű vakfülkékkel töltötték ki; vagy pedig drága szövetek-, mesteri himzések-, vagy nemes fémből készült előlapokkal látták el, melyekről alább (v. ö. 94. kérd., 15. *Oltár-elők*) leend szó. Ezen díszítés kiválólag akkor nyert alkalmazást, ha az oltárok tömörek voltak. Ily esetben a vakfülkék rendszeren Krisztus, az apostolok és egyéb szentek szobraival töltettek ki, melyek fölött a csúcsíves korszakban néha egyenkint díszfödél emelkedett. (V. ö. 71. kérd.)

Az oltár elkerülhetlen liturgicus felszerelését a három gyöles abrosz, melyekkel az oltár le van terítve, a feszület és néhány — két, négy vagy hat — gyertyatartó képezi. Ezekről szintén majd alább egyenkint fogunk szólni.

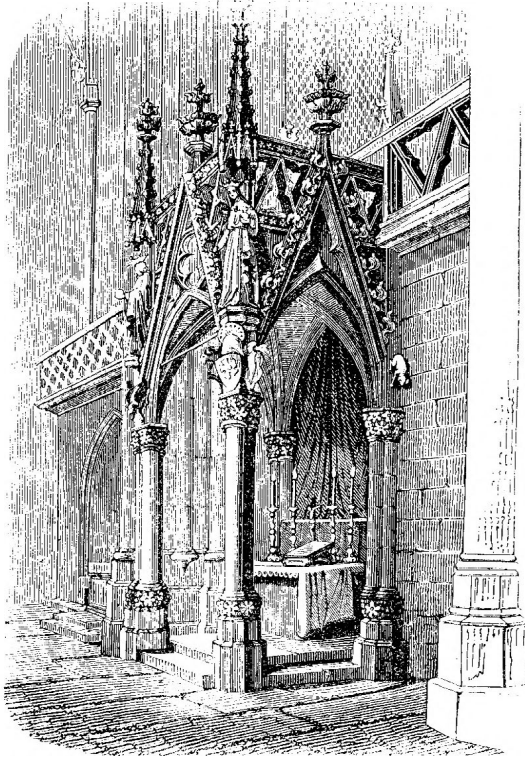
80. Mi az oltárrakvány?

Az ősrégi basilikákban az oltár különös szerkezetű volt. Az oltár-asztal négy oszlop között állott, s ezek fölött egy — gyakran aranyból vagy ezüstből készült — díszmennyezet emelkedett, melyet sátornak, n. *Ciborium* l. *ciborium*, *tabernaculum*, *umbraculum* f. *ciboire* a. *ciborium*, az ily szerkezetű oltárt pedig sátoros oltárnak nevezték el.

Ezen sátor közepéről függött le a legszentebb Oltáriszentséget magában rejtő ércedényke, mely többnyire galamb alakú volt (v. ö. 92. kőrd., 1. *Áldoztató edény*), tetejét pedig a megváltás jelvénye, a kereszt díszíté.

A sz. mise ama fontos pillanataiban, midőn a consecratio és communio történik, az egész oltár mind a négy oldalt a nép szemei elől függönyök által volt elzárható. Ezen oltár-alak, mely a basilikai építéssel egykorú, a román és csúcsíves korszakban is itt-ott előfordul. Nagyszerű volt a romai ősrégi sz. Péter-templom 1502 kilogrammot (2704 fontot) nyomó ezüsből készült sátora, melyet III. Leo pápa készíttetett a főoltár számára. A romai sz. Kelemen-basilika maig fenálló oltársátora márványból van. Németországban már ritkábban jönnek elő; így egy késő románkori a hamerslebeni kolostoregyház déli kereszthajójában; továbbá egy kora-csúcsíves a halberstadti Mária-egyház kereszthajójában stb. Szintén díszes csúcsíves példány van a regensburgi domban is, melynek hasonmását 116. ábránk mutatja be. Hazánk az ily szerkezetű oltárok közül egyet sem képes fölmutatni.

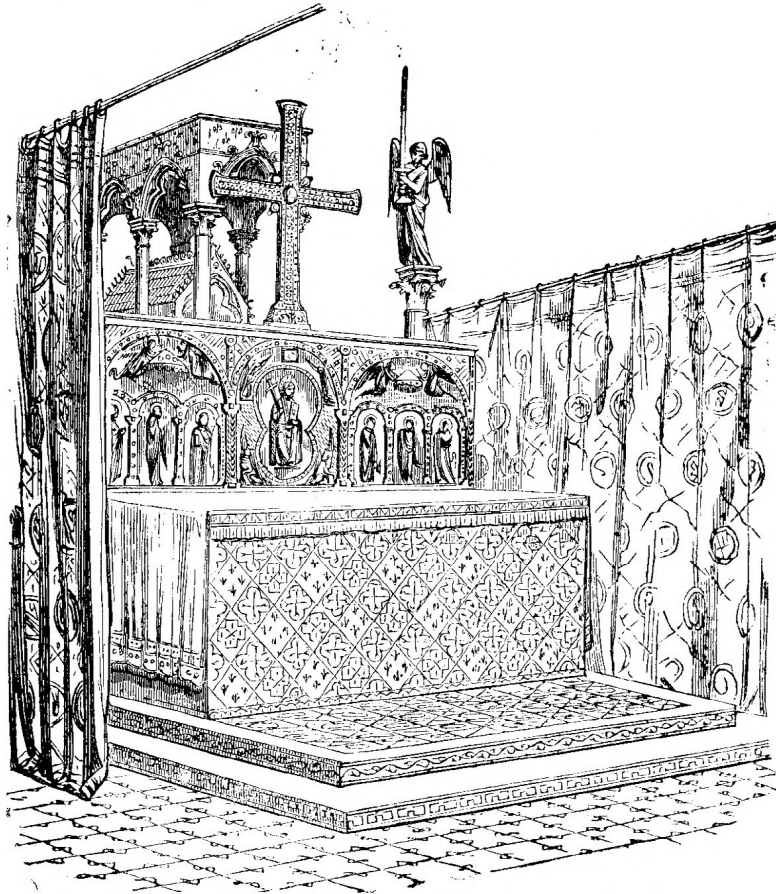
A román styl az oltár új nemét hozta létre. A költséges oltársátor használata lassankint kiment a divatból. Maga az oltár mindinkább a szentély keleti oldalához vitetett, sőt végre egészen a falhoz ért, minek következtében a miséző pap — ki eddig a nép felé fordulva áldozott — most a népnek hátat fordítva végezte a szent cselekményt. Hogy a nép a keresztet eléggő láthassa, azt az oltár egész hátoldalát elfoglaló kő- vagy fából készült — mérsékelt magasságu — táblára helyezték, mely az oltár előlapjának mintájára nemes érc- vagy

116. ábra.

szövetből készült díszítményekkel, sőt nem ritkán érdekes faragványokkal volt ékítve.

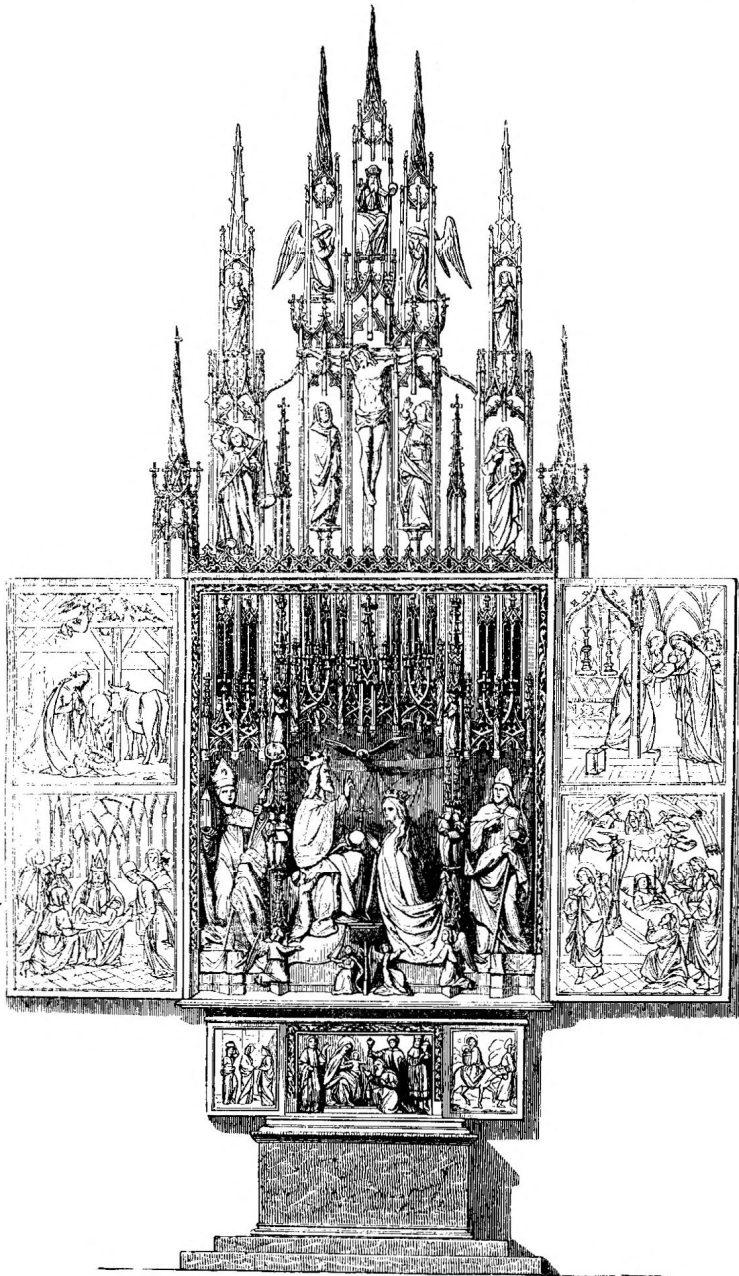
Ezen tábla, mely az oltárra volt helyezve, oltárrakványnak vagy oltárhátlapnak, n. *Altaraufsatz* l. *tabula* f. *retable*, *table de dessus d'autel* a. *reredos*, maga az egész oltár pedig háta-s-oltárnak neveztetik. Egy ily szerkezetű oltárt mutat 117. ábránk, mely egykor

117. ábra.

a st.-denis-i apátsági templom közép-négyzetében állott, jelenleg azonban csak Van Eyck egyik festménye után ismerjük.

A csúcsíves styl korszakában még nagyobb szerepet kezd játszani az oltárrakvány vagy oltárhátlap, mely művésziesen festett vagy véssett ajtókkal ellátott s architectonicus díszszel alakított szekrénynyé nőtte ki magát. Így jött létre a szárnyas oltár. n. *Flügelaltar* f. *tableau*

118. ábra, a sz.-wolfgangi szárnyas oltár.

cloant, retable à volets a. *altarpiece with side wings*, melyen a fametsző művészet és a festészet Németországban úgy, mint hazánkban diadalát ülte.

Egy ily szárnyas oltár (v. ö. 118. á.) következő részekből áll. 1. A talapzattól (*Untersatz*), mely közvetlen az oltárasztalon nyugszik és közönségesen *predella*-nak hivatik. E részleten rendesen az *utolsó vacsora*, (pl. a löcsei sz. Jakab oltáron), az „*Ecce Homo*“, (Bártfán) egyes apostolok mellképei, vagy pedig kisebb jelenetek — mint pl. ábrákon a *három király imádása* — sőt néha virágdiszítványok s az alapítók címei (pl. a löcsei „Havi Boldogasszony“ oltáron) vannak domborműben előállítva. A talapzat vagy *predella* fölött azután az oltár legjelentékenyebb része, a hemélyedő középszekrény (*Mittelschrein*) emelkedik, mely az oltár védszentjének élettörténetéből ábrázol valamely főeseményt gazdag csoportozatu dombormű-előállításban, vagy pedig egyéb vallásos jelenetet, melynél azonban az illető védszent alakja is előfordul. Ilyen előállítás van ábrákon is, melyen az Atyaisten előkészítőleg fölavatja a bold. Szűzet a megtestesülés egyszerű titkának elfogadására; jobbról és balról sz. Wolfgang (az oltár védszentje) és sz. Benedek állanak főpapi díszöltönyben. Ezen középszekrény csak némely nagyobb ünnepélyek alkalmával szokott nyitva lenni s ez okból igen célszerűleg két vagy több szárnyajtóval (innét a „szárnyas oltár“ nevezet) elzárható. Magok a szárnyajtók — hogy a középszekrény gazdag faragványai mellett nyitott állapotukban puszták ne legyenek — több mezőre osztott tereikben szintén díszes dombormű-előállítások foglalnak helyet, melyek tárgyát vagy a szentírásból vagy pedig a szentek legendáiból merítették. Így pl. a sz. wolfgangi szárnyas oltár (118. á.) szárnyajtóinak mindegyike két egyenlő nagyságu mezőre van felosztva, melyekben — jobbról kezdve — *Jézus születése, körülmetéltetése, bemutatása* a templomban és a bold. Szűz halála van ábrázolva. — Ugyanezen szárnyajtók, hogy bezáratások alkalmával szintén épületes szolgálatot tegyenek, rendesen Krisztus kinszenvedéstörténetéből, ritkábban az illető oltárvédszent életéből merített festmény-előállításokkal vannak ékítve. Ezen Krisztus kinszenvedésével ékített szárnyajtók egyszerű betevése által sokkal célszerűbben előidézték a nagybőjti elmélkedések egész sorát, mint manap ama gyászszövegekre festett feszületek által, melyekkel az oltár képeit szokták leleplezni. Megjegyzendő, hogy néha a *predella* is kis ajtószárnyakkal van ellátva, mint ezt ábrákon is láthatjuk, melyek azután belül dombormű-kívül festett jeleneteket tartalmaznak. A középszekrény fölött emelkedik a szárnyas oltár architectonikus műrészlete az *ormozat*, n. *Krönung* f. *amortissement* a. *crowning*, mely a csúcsives műépítészet izlésének és irányának megfelelőleg díszfüdekkel ékített toronykák- és

toronyfiakból, mérművekből, keresztvirágok- és finom áttört faragványokból készült, gyakran az egyház magas csúcsivezetéig fölnyúló pyramidalis alkotmány. A toronykákban és közökben egymás mellett és fölött számos szobor van alkalmazva. Így pl. a főnebb bemutatott sz. wolfgangi szárnyas oltár ormozatánál a következő szoborkákkal találkozunk: a középső három toronykában az Üdvözítő megfeszített alakja, jobbról a bold. Szűz, balról pedig sz. János apostol, ezek felett a trónoló Atyaisten két, arccal feléje fordult imádó angyaltól környezve; a külső toronykákban jobbról sz. Mihály arkangyal kezében karddal és mérleggel; balról ker. sz. János, fölöttük egy könyvet tartó sz. apáca és sz. Ottilia.

A szárnyas oltárok dombormű-képeire és szobraira vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy azok sohasem hagytak természetes fa-szinökben, hanem természetnőven színezve és gazdagon aranyozva lettek. E mesteri színezés volt képes az élettelen fába önteni azon keresztényi erények visszatükrözését, melyek e faragványokat mintegy túlvilági fénykörbe helyezik.

Pompás ilyenmő példányok találhatók a krakói, dortmundi, danzigi, stralsundi, calcari, schleswigi, köslini, lübecki stb. templomokban. Azonban e tekintetben legkevésbé sem szükséges a külföldi példányokra hivatkoznunk, miután hazánk oly számos hasonló műremekkel bír, hogy a külföld kiváló figyelmét vonta magára.

Ezek közt legelső helyen áll a lőcsei főegyház „sz. Jakab“-ról címzett főoltára, mely 18 m. 33 cm. (58') magas remekmű.¹⁾ Ime itt adjuk rövid leírását. — A predella mélyedésében az *utolsó vacsora* van élénk mozgékonyssággal ábrázolva; Krisztus és az apostolok szobrai 1 m. 26 cm. (4') magasak. A középszekrényben három 2 m. 53 cméter-nél (8') magasabb szobor áll, u. m. Mária, mint *Regina Coeli*, karján a kisdéd Jézust tartva; ettől jobbra sz. Jakab, balra pedig sz. János apostol. Mind a három alakot ünnepies méltóság jellemzi, melyhez még a gyermekdedség és túlvilági jelleg kifejezése járul. A hatalmas szárnyajtók mindegyike két mezőre van osztva, melyekben a következő dombormű-előállítások találhatók: 1. az apostolok oszlása, a háttérben gyönyörű festői tájképpel; 2. sz. Jakab apostol lefejeztetése; 3. sz. János Pathmos szigetén; 4. sz. János olajba főzetése. Ezen dombor-előállításokra nézve már történhetik némi megjegyzés, amennyiben itt-ott aránytalanság, természetellenes ruha-redőzet s több efféle hiány csuszott be. Ugyanezen szárnyajtók külső részén Krisztus szenvedéséből a következő

¹⁾ Rajza megjelent: Mittheilungen der k. k. Central-Commission V. évf. 1860. VIII. táb.

jelenetek vannak *festve*: 1. Jézus a Getsemani kertben; 2. az ostorozás; 3. a tövissel koronázás; 4. az „Ecce Homo”; 5. Krisztus halálra ítéltetése; 6. a kereszttétel; 7. Krisztus a kereszten; 8. a feltámadás. E képek mindegyike gyönyörű, tágas ismeretkör- és tanulmányról tesz tanúságot s a középkor végéig származik. Valamint a középszekekrényben álló szobrok felett mennyezetként esinos díszfödél emelkedik: úgy az egész szárnyas-oltár tetejét gazdag compositióú ormozat képezi, melynek sűrű tagozatai között a tizenkét apostol díszfödelek alá helyezett kisebb szobraival találkozunk. E remekmű keletkezte II. Ulászló és II. Lajos — kiknek egykorú címerai rajta ékeskednek — korába tehető. A művész neve eddigelé ismeretlen. Voltak és vannak, kik *Veit Stois-*nak (1508—1522), vagy egyik tanítványának tulajdonítják a szerző dicsőségét: Henszlmann Imre hazai tudósunk azonban legújában egy lőcsei születésű művésznek ítélte oda, kinek sírköve a templom külsejébe van befalazva, melyen világosan említés tétetik, hogy ő készítette a főoltárt.¹⁾ — Ugyanesak a lőcsei templomban még a következő díszes szárnyas-oltárok találhatók. Az úgynevezett *Havi Boldogasszony*, vagy a XIV. szepesi város oltára, mely 12 m. 64 cm. (40') magas. A predella gyengéd lombdísz-fonadéka között Lengyelország és Lőcse város címerai láthatók; a középszekekrényben pedig ismét a bold. Szűz életnagyságu szobra áll a kisdéd Jézussal karján. A szárnyajtók külső részén mintázatos arany alapon Mária életéből 12 jelenet van ábrázolva, melyek mindegyike a fenséges nyugalom kinyomatával bír. Az igen esinos ormozat szobrai közt nevezetes az „*Ecce Homo*”. E szárnyas oltár a rajt talált címerekből következőtve 1494. év után készülhetett. — Ehhez hasonló a körülbelül szintén ilyen magas *Passio*-oltár, melynek középszekekrényében a sebeit mutató Üdvözítő, a bold. Szűz és sz. János evangelista kifejezésteljes álló szobrai a templom legjobb műdarabjai közé tartoznak. Az egyes alakok színezése fénylő és tiszta. Ezen oltár eredetét tekintve — miután a predellában Corvin Mátyás és Beatrix címerai vannak alkalmazva — Mátyás király második házassága és halála közti időközbe (1476—1490) esik. — Díszesek még a 9 m. 48 cm. (30') magas sz. *Péter-Pál*-oltár, mely az előbbieknél bizonyosan régibb műemléke a templomnak. A középszekekrényben sz. Péter és sz. Pál méltóságteljes szobrai mesterileg vannak faragva. Nevezetes a hihetőleg több oltár részeiből összeszerkesztett, eredetére nézve még régibb sz. *Katalin*-oltár, a védszent gyönyörű, finom, gyengéd alkatu 1 m. 26 cm. (4') magas szobrával. Megemlíjtük még a sz. *Miklós*-, sz. *Anna*- és sz. *János*-oltárokat, melyek közül az utóbbi legszebb példáját mutatja, miként hajolt át a középkori oltárok csúcs-

¹⁾ Arch. értesítő, VIII k. 78. l.

ives diszítménye a renaissance-ba. Feliratából: In honorẽ sanctoꝝ. Joannis. Baptiste. evangeliste. elemosinarii. crijoſthomi. et h... Gerſonis. Joannis. hendel.¹⁾ anno Miſſeſimo 520 poſuit kitűnik, hogy a XVI. század első felében készült.

A lőcsei szárnyasoltárok után röviden megemlítjük a bártfai plebánia-egyház enémű 12 többé-kevésbbé conservált műemlékei közül a következőket: 1. *Urunk születésének* oltára, ez a legnagyobb és legszébb; 2. az *Ecce Homo*-oltár, jellemző Krisztus-szobrával; 3. a sz. kereszt-oltár, melynek arany alappal ékített szárnyain tempera festmények vannak; 4. a Szűz Mária-oltár, a predellában 1505. évfelirattal; 5. sz. András-oltára, mely egyike a templom legrégibb oltárainak; stb. — Ezeken kívül kitűnő helyet foglal el a magyar műemlékek közt a kassai dom főoltára, mely *Wohlgemuth*nak tulajdoníttatik. A predella domborfaragványai kettős sorban állanak; az egyikben Krisztus a koporsóból kiemelkedve, mellette Mária és János alakjai, míg kétfelől imádó angyalkák lebegnek; a másikon a tiz okos és balga szűz mellképei láthatók. A középszekekrényben a bold. Szűz, mint *Regina Coeli*, karján a kised Jézussal, jobb felől magyar-sz. Erzsébet-, balra Zachariás főpap nejének Erzsébetnek szobra áll. Ezek közt magyar-sz. Erzsébet szobra a legkitűnőbb; kifogást csupán a ruha túlzott és mesterkélt redőzete ellen tehetni. Az eredeti ormozat elpusztult töredékeiből látható, hogy igen dús volt; itt voltak alkalmazva hazánk véd-szentei-, első apostolai-, királyok, püspökök, első sz. fejedelmeink: István, Imre, László stb. szobrai.

Szép szárnyas oltárok vannak még a szepesváraljai, kissebeni, szepes-szombati, mühlenbachi (Szepesben), héthársi (Sárosm.), turáni (Turóc.), liptó-sz.-miklósi, szlécsei stb. templomokban. Ezenfelül számos helyen, mint Kézsmárk, Néhre, Káposztásfalva, Palocsa, Tölgyszék, Eperjes, Igló, Görgő stb. igen díszes töredékek találhatók, melyekből szép — azonban jelenleg már nem létező — példányokra lehet következtetnünk.²⁾ Egyébiránt még manap is — mint az itt közölt adatokból eléggé meggyőződhattunk — a remek szárnyasoltárok oly számát birjuk, hogy a tudományos külföld méltán bámulhatja és irigyelheti hazánktól azon dicsőséget, mely e gazdag műemlékekből reá száll.

¹⁾ Henckel János lőcsei plebános, később Mária királynő udvari káplánja volt. Értekezett róla Dr. Frankl (Fraknói) Vilmos „Henckel János, Mária királyné udvari papja” című művében. (Pest. 1872.)

²⁾ Bővebben értekezik e tárgyról *Ipolyi* „Magyarország középkori szobrászati emlékei” című művében, Kisebb Munkái, I. k. 144—179. l.

Azon szárnyas oltárok, melyek négy vagy még több szárnynyal bírnak, változható oltárnak, n. *Wandelaltar* f. *pentaptyque* a. *pentaptych*, neveztetnek. Ezeken rendszeren csak festmények és nem dombormű-előállítások fordulnak elő.

Megemlítendőnek véljük még a laikusok oltárának (v. ö. 78. kérd.) sajátságos és jelentőségteljes díszét, az u. n. diadalkeresztet is, n. *Triumphkreuz* l. *crux triumphalis* f. *croix triomphale* a. *rood*, mely ezen oltár fölött, vagy egy keresztül vont gerendázaton (n. *Querbalken* a. *rood-beam*), vagy pedig egészen szabadon egy láncról függött alá. — Azonban az ily kereszték — melyeket a bold. Szűz és sz. János apostol szobrai szoktak kétfelől környezni — mai napság már igen ritkák. Szép példány van a nürnbergi sz. Klára-egyházban, a soesti domban, a dortmundi sz. Mária- és az osnabrücki sz. Katalin-templomban stb. Megjegyzendő, hogy a protestansok kezeire jutott templomokban inkább fönmaradtak mint azokban, melyek állandóan a katholikusok birtokában voltak.

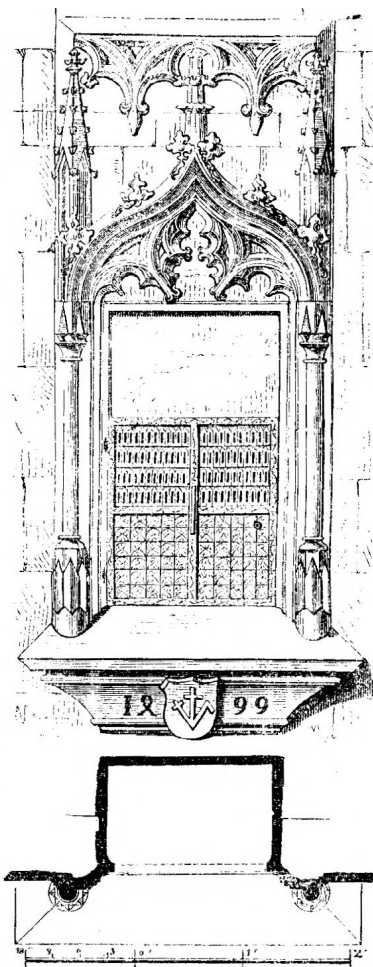
Helyén leend ugyanitt pár szóval előadnunk a módot, melylyel a megfeszített Üdvözítőt a román és csúcsíves korszakon keresztül előállítani szokták.

A legrégibb, eszményi előállítás szerint *nyitott szemekkel*, töviskorona nélkül *keresztes fénykörrel*, vizirányosan kifeszített karokkal, egészen ruházva vagy pedig övtől térden alul érő köntösben olykép ábrázoltatik, hogy lábai nem egymásra, hanem egymás mellé az u. n. lábdeszákra vannak helyezve s így nem három, hanem négy szöggel vannak — sőt néha nincsenek is — a kereszthez erősítve. Magán az Üdvözítő arcán a szenvedés legkisebb nyoma nélkül isteni fenség és nyugalom ül.

A XIII. századtól kezdve ezen előállítással ellenkezőleg a *realisticus* ábrázolás jutott érvényre; amennyiben a Megváltó többé nem élve, hanem vagy *haldokolva*, vagy pedig *meghalva* töviskoronázottan állítatott elő; karjai nem vízszintes, hanem lecsüngő állapotban, lábai egymás fölé szegezve ábrázoltatnak; a testét befödő öltöny helyébe pedig az egyszerű *ágyéktakaró* lépett. Az arckifejezést illetőleg azonban a középkori művészek soha sem sülyedtek a mai előállítás egyoldalúságáig, mely az Isten fiát vérrel befecskendezett, egészen eltorzított, pusztán *embéri* alakban szokta ábrázolni; ők művészi vésőjök varázsával az emberi szenvedések fölött megmérhetlen magasságban uralkodó nyugalmas isteni természetet is képesek voltak beleönteni, belelehelni az élettelen anyagba, miáltal Jézus dualisticus természetét a legművészeibb módon mutatták be.

81. Mi a szentség ház?

Az őskeresztény és román basilikákban az Oltáriszentséget a sátoros-oltár közepéről lefüggő — többnyire galamb alakú — ércedényke foglalta magában (v. ö. 80. kérd.), mely illetén helyzetében a hívőktől folyton látható volt; később azonban ez edényt egy e célra készült fali fülkében rejtették el. Ily fülkék már a román korszakban előfordulnak, melyekről azonban nincs megbízható adatunk, valjon az Oltáriszentség vagy talán a szentelt olajok megőrzése végett készítették-e? Annyi mégis bizonyos, hogy az átmeneti izlés korszakában (pl. a steinbachi (Thüringia) egyházban) az ily fülke fogadta magába az Oltáriszentséget is és ez okból szentség ház nak, n. *Sakramentshaus* l. *turris, tabernaculum* f. és a. *tabernacle*, nevezve mindig az oltár evangelium - oldalán található. Kezdetben mint falba mélyített fülke jelenik meg, melyet architectonicus díszítményekkel láttak el. Egy ily alkatu szentség ház at állít elénk 119. ábránk (a gráci Lech nevű templomból), melyen rajt van az építési évszám (1499) is; bemélyedt része vasrácsozattal van ellátva, ezen keresztül az Oltáriszentség tartóját lehetett látni. Ilyen fordul elő nálunk Ill ésházán (Pozsonym.), P r u k b a n, V á r k o n y b a n, G a c s á l y o n (Szatmárm.), N a g y - M a g y a r o n (Pozsonym.), M i s z t ó t - f a l u n (Szatmárm.), stb. Azonban a kifejlett csúcsíves műépítészet nem elégedett meg az ily fülkeszerű szentség ház akkal, hanem helyökbe a XV. század kezdetétől vagy a falból tetemesen kiszökő, vagy pedig teljesen önálló — igen díszes kő-, fa- vagy ércből készült — tornyokat létesített, melyek néha a templom padozatától annak legmagasabbán álló ívezetéig is fölnyúltak. Ezeknél rendszeren a második

119. ábra.

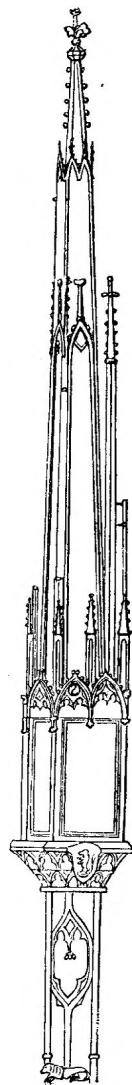
emelet fülkeszerűleg volt szerkesztve és vasrácsozatu ajtóval el-
látva.

Németországban legszebb az ulmi főegyházé, mely 1469-ben épült, 28 m. 45. cm. (90') magas; díszesek még a Kraft Ádám által 1496—1500-ig készített 20 m. 23 cm. (64') magas szentségház a nürnbergi sz. Lőrinc-templomban; továbbá a regensburgi és königgrätzi domoké stb. Hazánkban legkitűnőbb a kassai székesegyházé, mely közel 19 m. (60') magas, górszemű kőből készült igen remek toronyszerű építmény, a XV. század második feléből.¹⁾ Igen díszes továbbá a bártfai plebánia-templom 11 m. 45. cm. (36½') magas, vas ajtócskával ellátott kő szentségháza, mely a XV. század végéveiben készült²⁾; ezenkívül a lőcsei sz. Jakab-egyház 10 m. 11 cm. (32') magas késő-csúcsíves stílus szentségháza, mely egy rövid, tömör hatoldalú oszlopon áll.³⁾ Végül megemlítjük még itt a kis-szebenit, mely 7 m. 11 cm. (22' 6") magas és a templom északi falából szökik ki, 1484. évszámmal;⁴⁾ a nagyszőlősit, egyház-gelleyit, segesvárit és meschenit (Erdély), melynek egyuttal rajzát is (120. á.) közöljük.

E különálló szentségházak különben a tridenti zsinat óta nem igen vannak használatban, miután ekkor a tabernaculum helyéül az oltár jelöltetett ki; sőt már a különálló szentségházak alkalmazása mellett is előfordult egyes helyeken az oltárokon ily alkotmány; így pl. a brandenburgi domban egy XV. századbeli szép 2 m. 53 cm. (14') magas, fából készült példány található, mely az oltáron állott.

32. Mi a piscina?

A miséző pap — mint tudjuk — még ma is megmossa kezét felajánlás után, sőt az ünnepélyes főpapi misék alkalmával még ma is dívik az ősrégi szokás, amennyiben felajánlás előtt és communio után is előfordul a kézmosás, melyet a régi időkben a pap egy e célra

120. ábra.

¹⁾ Bővebben lásd: *Dr. Henszlmann Imre*, Kassa városának ó német stílusú templomai. Pest. 1846, 23—25. l., ugyanitt adja díszes rajzát is.

²⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Comission, XI. évf. 1866. CXIX. I. képpel.

³⁾ U. o. V. évf. 1860. 292. I. IX. tábl.

⁴⁾ U. o. XVII. évf. 1872. II. I. 2. ábra.

készült helyen végzett el. Innét van, hogy a középkori templomokban az oltár lecke-oldalán egy kis ablakszerű fülkét találunk alkalmazva, mely a szentségház egyszerűbb alakjaihoz hasonlóan néha architectonicus díszítményekkel van ékítve. Ezen kis fülke közepén egy rendesen félgömbalaku mélyedés található, mely egy csövön keresztül vezet el a pap kézmosásánál használt vizet: ez a *piscina*, n. és l. *Piscina* f. *piscine* a. *piscina*, *fenestella*, melyet néha nem magában a templomban, hanem a sekrestyében találunk. Hazai piscináink közül különös említést érdemel a lőcsői sz. Jakab-egyházé, mely a templom északi falában található 3 m. 48 cm. (11') magas, igen díszesen ékített fülke.

Újabb templomainkban a piscinát az oltár mögötti falban alkalmazták.

Megemlítjük még itt azon ablakszerű fülkéket, melyek az oltár déli oldalán vannak a sz. misénél használandó edények számára készítve. Napjainkban ezek helyett az oltár jobb oldalán egy kis *asztalka* van, n. *Credenz*, *Credentisch* l. *credentia* f. *crédence* a. *credence*, *ambry*.

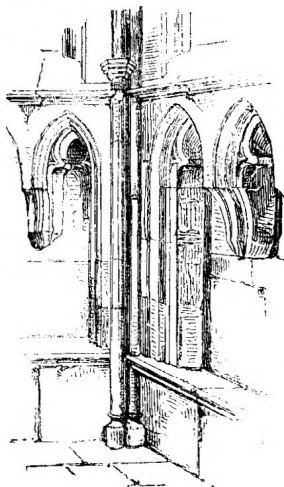
Végül hasonló fülkék voltak használatban a sz. olajok (*oleum cathecumenorum* és *chrisma*) föntartására is, még pedig rendesen úgy alkotva, hogy mindkét olaj külön, egyetlen ívezet alá helyezett kettős fülkében őriztetett, mint ezt nálunk a szent-mihályfai (Pozsonym.) templom főoltára jobb oldalán láthatjuk.

Ezen fülkék latin nevek után *scriniumoknak* neveztetnek. Nyoma van még nálunk, a fentebb említett helyen kívül Egyház-Gellyén és Püspökín.

83. Mit kell az ülőkéről megjegyeznünk?

Az őskeresztény basilikákban — mint már fenebb (v. ö. 18. kérd.) említettük — a miséző püspök márvány kathedrája az apsis közepén egészen a fal mellett állott, a papság ülőhelyei pedig az apsisfal mentében félkörben állottak úgy, hogy a presbyterek a középén ülő püspöktől jobbra és balra foglaltak helyet. A román és csúcsíves korszakban már egészen más helyen találhatók a szolgálattevő papok ülőhelyei. Ugyanis az oltártól nem messze, a szentély északi falában (sőt néha a déliben is) rendesen hármasszerű fülkére lehet találni, melyek közül a középső gyakran magasabb; ezen ült a liturgicus szolgálat bizonyos nyúgpontjai alatt a szolgálattevő pap (*pontificans*), tőle jobbra a szerpap (*diaconus*), balra pedig az alszerpap (*subdiaconus*). Az ily berendezésű papi ülőhelyeket hármasszerű ülőkének, n. *Dreisitz* l. *sedilia*, nevezzük. Gyakran igen díszesek szoktak lenni. Így pl. a coesfeldi sz. Lambert- és a borkeni (Westphália) plebánia-egyházban ékes díszfödéllel vannak

ellátva. Hazánkban előfordulnak Csőtörtőkön, Egyház-Gellyén, Somorján, Szent-Mihályfán (Pozsonym.), Kis-Szebenben, Sopronban stb. — Az itt adott (121.) ábra a soproni sz. Mihály-templomból van véve. Megjegyzendő, hogy néha a hármas ülőkék helyett ötösöket (*Fünfsitze*) is találhatni; azonban ma már mindkét fajta kiment a szokásból s helyettök székeket használnak.

121. ábra.

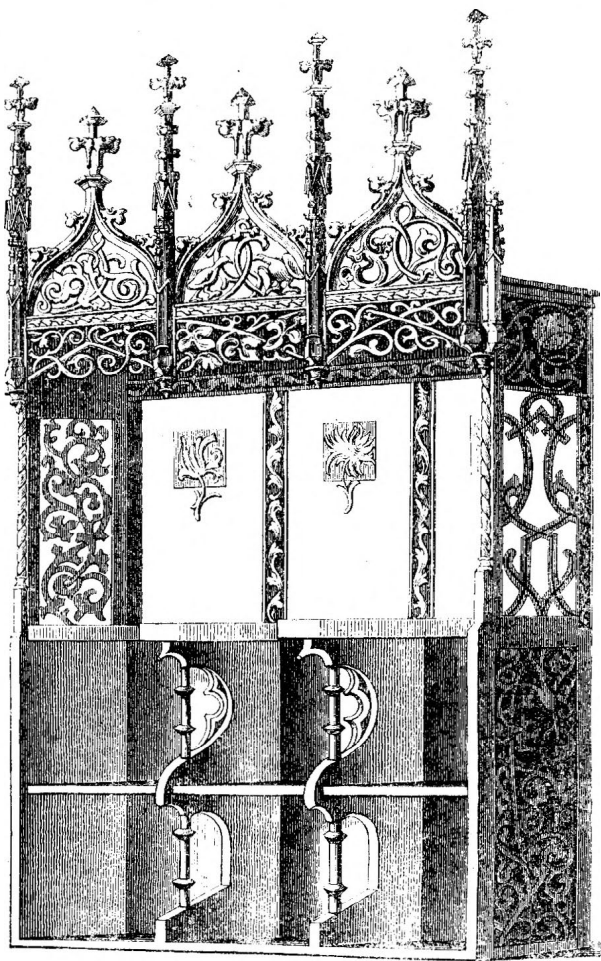
84. Vannak-e fön még szentélyszékek?

A papság — mint tudjuk — a zsolozsmák éneklésére már az egyház első századaitól kezdve összejő a templomban s e célból számára ugyanott az ülőhelyek egész sorozata lön felállítva. Miután pedig a papság a szentélyben foglalt helyet: szükségképen itt kellett fölállítani ezen széksort képező ülőhelyeket is, melyeket ez okból szentélyszékeknek n. *Chorgestühl*, *Chorstühle* l. *stalli*, *stalla* f. *stalles* a. *stalls*, szoktak nevezni.

A déli oldalon levőket (*chorus abbatís, latus praepositi*) az apát vagy prépost foglalá el a papság egyik felével; az északit pedig (*chorus prioris, latus decani*) a perjel vagy dékán a papság másik felével. A szentélyszékek minden egyes sora lépcsőnkint emelkedik egymás fölé;, az egyes ülőhelyek szerkezete igen célszerű, amennyiben könyvtámon és térdeplőn kívül ülőpaddal is bírnak, melyet — ha az illető pap állni akar — fel lehet hajtani; ezenfelül kettős u. m. alsó és felső kartámmal vannak ellátva, hogy a pap karjainak mind ülő, mind álló helyzetében támpontul szolgáljanak. Végül az elaggott és gyöngébb testalkatu egyének iránti tekintetből, kik a hosszabb ideig tartó állást bajosan viselhetnék el, az ülőpad alatt egy kis gyámdeszakát, n. és l. *Misericordia* f. *misericorde*, *patience* a. *miserere*, alkalmaztak, melyre némileg támaszkodhattak. Ezen szentélyszékek gyakran csodaszép és jelentőségteljes faragványai kiváló figyelmet érdemelnek. A középkori művészet eszmekörének kifejezésére itt igen tág tér nyílt. E szentélyszékeken találjuk az ó- és ujszövetségből merített párhuzamos (*paralell*) képcyclosok mellett a keresztény symbolika dús alkalmazását, mely néha — mint pl. a gyámdeszakákon — a papság hibáit ostorozó satyrikus és comicus képletekben nyilvánult. A legutolsó széksor hátfala (*dorsalia*) gyakran díszmennyezetszerűleg emelkedik és egyes ünnepélyek

alkalmával gazdag képköröket ábrázoló szőnyegekkel vonatott be. Mondanunk sem kell talán, hogy a szentélyszékek a templom többi részleteihez hasonlóan, szigorúan az illető korszak műizlésében készültek.

Azon kérdésre, valjon számos hasonló műemlék maradt-e reánk? válaszunk a következő. A románkorszakból a külföldön is alig néhány, mint pl. a ratzenburgi, spalatói és xanteni egyházakban; nálunk pedig egyetlen egy sem maradt fön; a csúses styl korszakából azonban külföldön is több és sokkal díszesebb példány van még fön, minők az ulmi, constanzi, oberweseli, augsburgi, stuttgarti, maulbronnei, stb. egyházakban találhatók. Hazánkban nevezetesen a lőcsei szentélyszékek (122. á.), melyek a XV. század végéből származnak; továbbá a hártfai, kissebenedi, kassai és eperjesi egyházakéi, melyek azonban már a XVI. századból valók s díszítményeiken a renaissance befolyása eléggé észrevehető.

122. ábra.

35. Mit kell a szószék eredete-, anyaga- és díszítményeiről megjegyeznünk?

Az ősrégi egyházban a szószék jog egyedül a püspököket illette meg és ezek csak kivételképen adtak engedélyt egyes áldozároknak az

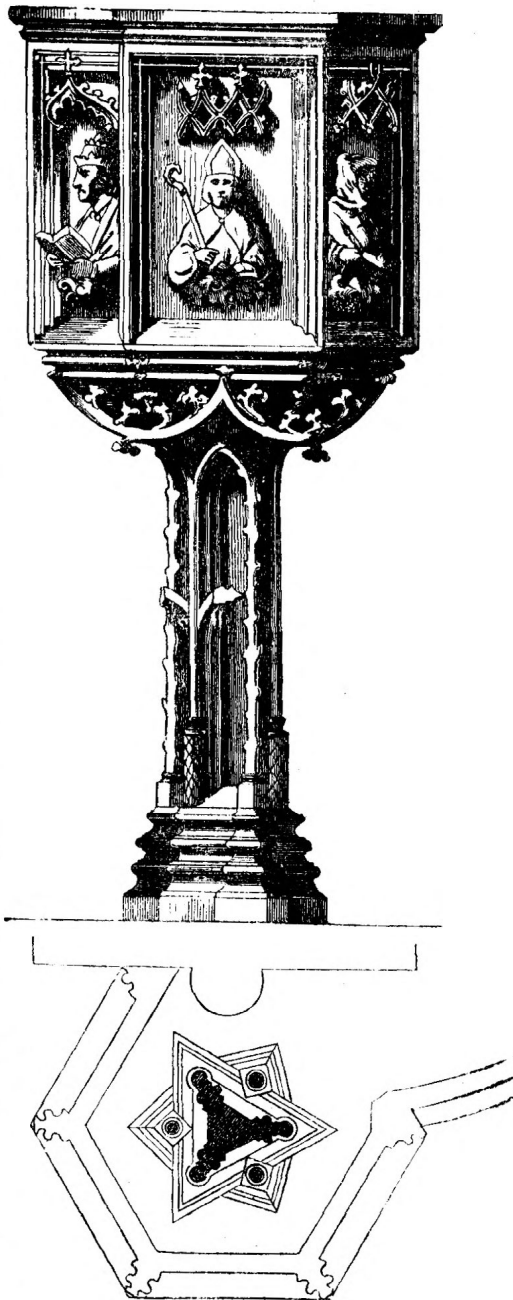
Isten igéjének hirdetésére. Ez okból kezdetben nem találunk a keresztény egyházakban szószéket, miután az egyházközség püspöke az apsis közepén álló kathedrájából ülve szónokolt. Később — miután a hívek a püspököt távol eső székéről tisztán nem érthették meg — a püspöki kathedra tova mozdítható táborig széké (Faltstuhl) alakult, melyet rendszeren az oltár-lépcsőn állítottak föl. Azonban már az V. században Aranyzáju sz. János és sz. Ágoston állandó szószéket használtak, mely a görög *ἀμφιβιβαν* (= föllépni) igétől ambó, f. *ambon* n. és a. *Ambo*, nevet nyert. Ez közel a templom hajójához többnyire kőből épült hossznegyszög (trapez) alaku emelvényből állott, középső részén egy köralaku vagy sokszögű előszökéssel bírt, honnét a fölolvadások történtek. Két felől (jobbrol és balrol) lépcsők vezettek, melyek egyikén a pap fölment (*gradus ascensionis*), másikán pedig ténykedése végeztével lejött (*gradus descensionis*). Az ambón rendszeren sas alaku olvasópole v. könyvtámasz, n. *Leseputt*, *Adlerputt* l. *aquila*, *lectorium* f. *lutrin*, *aigle* a. *lectern*, állott, melynek kiterjesztett szárnyaira helyezték a könyvet. Maga az ambó — mint már említők — többnyire kőből és pedig márványból épült; előfordulnak azonban fából készületek is, melyeket alakdús aranyozott ezüst lemezekkel — sőt néha elefántesonttal — vontak be. Legrégibb ambók Olaszországban vannak, így pl. a ravennai domé a VI. századból való. Gyönyörű szép ambó van az aacheni domban, mely II. Henrik császár ajándéka.

A XIII. században az ambót összekötötték a szentélyrekesztővel, melyről már fönebb (v. ö. 61. kérd.) bővebben értekeztünk. A szentélyrekesztővel egybekötött ambóból származott a tulajdonképeni szószék, n. *Kanzel* l. *suggestus* f. *chaire* a. *pulpit*, mely német nevét azon rácsozattól (*cancelli*) nyerte, mely a templom szentélyét a hossz-hajótól mai nap is elválasztja. Ugyanis a legrégebb szószékek az ambó helyén állottak s alakra nézve is nagyban hasonlítottak ehhez; később azonban a díszesen képezett szentélyrekesztő helyét az egyszerű rácsozat foglalta el, melynek egyik — többnyire az északi — végében állt a szószék. A kolduló szerzetesek, kik különösen a szónoklatnak szentelték idejüket, egészen a templomhajó közepére vitték a szószéket, hogy a papot mindenki elég világosan megérthesse.

Sajátságos, hogy a XV. század előtti időből alig maradt reánk valamit érő díszesebb emlékszerű szószék, ami tagadhatlanul azon körülménynek tudható be, hogy a meg nem határozott időben tartott szónoklatokra elégségesnek találták az u. n. tovamozdítható szószékeket, melyek egyrészt sokkal egyszerűbb alkotásuak voltak, másrészt pedig csakis a sz. beszéd alkalmával állították föl a templom közepén. A XV. század reformatiója, mely a szószékekről hirdeté tanait, e tekintetben némi

változást hozott létre. Állandó szószékeket készítettek s így a XV. századból számos késő-csúcsives izlésű emlék maradt reánk. A csúcsives styl a szószéket sokszögűleg alakítá, föléje pedig rendszeren egy díszes, stylszerűlegékített tetőt helyezett, melyet talá-lóan hangvetőnek, n. *Schalldeckel* f. *abat-voix* a. *sounding-board, type*, szoktak nevezni, mivel a szónok hangját a physikai törvények szerént erősíti.

Igen díszes késő-csúcsives stylű szószékek vannak a bécsi sz. István-, a strassburgi, freiburgi (Breisgauban), baseli és merseburgi domokban. Az itt bemutatott (123. á.) szószék a kuttenbergi (Csehország) egyházét ábrázolja. Amint látjuk a hatszögű szószék egy háromszögű oszlopon áll. — Hazánkban e tekintetben alig van mit fölemlitenünk. Ami a tatár, török és saját pusztításaink után fönmaradt, nem több, mint a körmöcbányai és szebeni egyházaké. Az előbbi késő-csúcsives át nem tört mérművel diszített 95 c.n. (3') magasságu me-zőnyökből képezett sokszög, mely a templom diadalivének északi oldalából szökik ki; az utóbbi pedig már használaton kívül, a templom mellett fölállított muzeumban látható.

123. ábra.

A szószékek diszitménye már a legrégibb időben vagy a négy evangelista: *Máté*, *Márk*, *Lukács* és *János*; vagy pedig ezeknek jelvényei: az *ember-alak*, *oroszlán*, *tinó* és *sas*; vagy végül a négy nagy egyháztanító: sz. *Gergely* pápa, sz. *Jeromos*, sz. *Ambrus* érsek és sz. *Agoston* püspök szobrai voltak.

Ugyanitt fölemlítjük azon, rendesen fából, ritkán ércből készült olvasó-poleokat v. könyvtámaszokat is, melyek közvetlen a földre állítva a sz. szakaszok fölolvasására szolgáltak. Sokszor igen díszes faragványokkal vannak ékítve, melyek közt a négy evangelista jelvényei rendesen előfordulnak. Azonban ezeket nem kell összezavarni azon kisebb, alacsony könyvtámaszokkal, melyek az oltárra helyezve a misekönyv megtámasztására szolgáltak. (L. alább, 92. kérd., 13. *Mise-könyv támasz*.)

36. Minők voltak a középkori keresztelő-kutak, medencék és szenteltvizektartók?

Az ősrégi egyházban a keresztség szentségének kiszolgáltatása külön épületben, az u. n. keresztelő-kápolnában (v. ö. 1. kérd.) történt, mely rendesen a főtemplom mellett állott. Tudjuk, hogy hajdan a keresztelésnél többnyire a vízbe mártás (*immersio*) divatozott s épen ez okból olyatén keresztelő-kutakra, n. *Taufbrunnen* l. *fontes baptismales* f. *fonts-baptismaux* a. *baptismal font*, volt szükség, melyek a felnőtt embereket is magokba fogadhatták.

A legelső keresztelő-kutakkal, melyek tágas — rendesen márvány-, porfir-, vagy egyszerű kőből készült — kör- vagy nyolc-szögalakúak voltak, a keresztelő-kápolnák közepén találkozunk. Ezen vízzel telt, elég mély köedényekbe rendesen három lépesőn lehetett lemenni s a benálló keresztelendőnek az illető püspök bemártás által adta fel a keresztséget. Azonban már a VI. században előfordultak a mai keresztelő-kutakhoz hasonló edények, medencék, melyekben a felnőttek nem bemártás, hanem egyszerűen leöntés (*infusio*) által kapták föl a keresztséget.

Az edény alakú keresztelő-kutak — itt-ott ércből készítve — általában a IX. századtól fogva vannak divatban; a román korszakbeliek rendesen félkör vagy négyszögletes alakúak és lépesőzetes talapzaton, erős rövid oszlopon vagy jelvies állatokon (*oroszlán*, *sárkány* stb.) nyugodnak. Diszitményül rendesen a félköríves dísz fordul elő rajtok; azonban néha egyes symbolicus vagy történeti jeleneteket is ábrázolnak dombormű-előállításokban, mint pl. Krisztus kereszteltetését a Jordánban, az apostolokat, prófétákat stb.

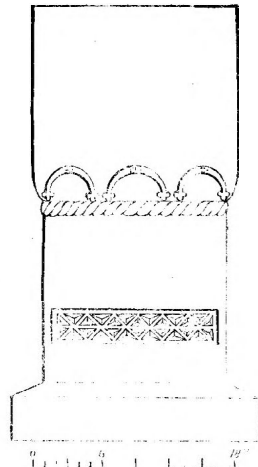
Németország román keresztelő-kutjai közt legrégibb a lüttichi, mely egy — 12 bikán nyugvó — keresztelési jelenetekkel díszített érekád.

Készítette dinanti Patros Lambert 1112-ben. Nevezetesek még a hildesheimi, osnabrücker, freckenhorsti, brandenburgi és a salzburgi.

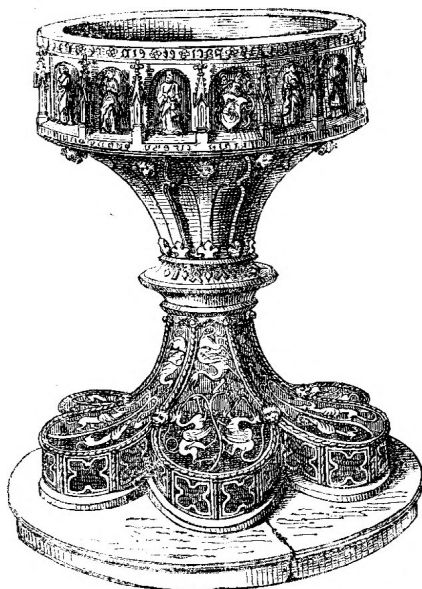
Hazai román keresztelőkutaink közül fölemlítendők a bábaszéki, mely a XII. század második feléből származik; a szamosfalvi (124. á.), mely egyszerű homokkőből van faragva s félköríves díszszel ékítve; végül a kehely alakú szászai (Zólyomm.), mely a későromán korszakból maradt fön. Azonban mindezen emlékeink sokkal egyszerűbbek, hogy sem a külföldiekkel kiállhatnák a versenyt.

A csúcsíves ízlés korszakában a keresztelőkutak a styl jellegének megfelelőleg sokkal nyulánkabb alakot nyertek. Többnyire nyolcszögű kehelyhez hasonlítanak s díszítményeiket tekintve a román korszakbeliekénél sokkal dúsabbak. Nevezetes kiegészítő részök a rendesen előforduló toronyszerű tető, mely áttört mérművekkel van ékítve. A külföldi példányok közül megemlítendő a lübecki domó, melyet

1455-ben Groven Lőrinc öntött. Maga a medence Krisztus, Mária és az apostolok domborképeivel van díszítve és három térdelő angyalon

124. ábra.

125. ábra.

nyugszik. Továbbá díszes még a wittenbergi templomó, mely 1457-ben készült. — Hazai csúcsíves stylű keresztelőkutaink között legnevezetesebb a besztecebéányai, mely valódi remekműnek mondható. Ime itt adjuk (125. á.) hű rajzát. Az egész mű harangérből készült, 1 m. 13 cm. (43'') magas, felső szélessége pedig 87 cm. (33''). A medence tizenkét oldalú; mindegyik oldalán keresztvirággal ékített toronyfiak közt apostolok (számra 9) és és címerpajzsok (számra 3) láthatók; a szobrocskák fölött a következő felirat fut körül + in * nomi(n)e * (f)ancte * et * in dī vīdūe * trīnitatis * patri(s) * et *

filii) * et * spiritus sancti * amen * qui * crediderit * et * baptizatus * fuerit
salvus * erit * ih̄s * nra * salus *; a szobrok alatt pedig ez: „o fons salutis
et facie (gratie) potas b(e)n(e)dic(t)ione fort(it)itudo fragilium pie fitem(t)ium
re(de)mitti ista aqua vita(m) peccator(um).¹⁾ Készítettési évszáma (1475)
a keresztelő-kut nyakán levő gombon (*nodus*, v. ö. 92. kérd.,
6. *Kelyhek*) látható. A medence talapzata hatlevelű rózsá-alakkal bír,
melynek mezői képzelményes sárkányokkal vannak díszítve. -- Ezen
kívül igen szép példány a bártfai kehely alaku keresztelő-kut, mely
1480—1520 körül öntetett. Felirata: Johannes baptizavit in aqua nos autem
baptizamus in nomine Domini amen. Hűlf Gott Maria berrf (?) amen
Egyik oldalán Ádám és Éva, Gyümölcsoltó Boldogasszony, Krisztus,
sz. Péter és sz. Pál domborképei; másik oldalán pedig sz. Katalin és
sz. György alakjai láthatók. — Megemlítendő a lőcsői sz. Jakab-
templom kehely alaku, harangérből öntött keresztelő-kutja. Magassága
1 m. (9' 2"), felső körülete 79 cm. (2' 6"); gyengéd levelkékből füzött
guirlanddal van ékítve, mely alatt egy széles szalag fut körül s ezen
Krisztus a kereszten, mellette szűz Máriával és sz. Jánossal;
sz. Péter és sz. Pál apostolok mellképei és egyes királyok kis mell-
szobrai fordulnak elő felváltva; két fülénél pedig sz. Péter és sz. Pál
szokott jelvényeikkel s mellettök az u. n. mondatszalagon, n.
Spruchband f. *banderole*, *pancarte* a. *label*, *scroll*, *banderolle*, maiusculákkal
írt neveikkel.

Említésre méltó még a kézsmárki bronzból öntött keresztelő-
kut sz. Péter és sz. Pál féldomborművű mellképeivel és ezen maius-
cula-felirattal: ANNO DOMINI MILESIMO. C.C.C.LXXII (= 1472);
lábazatát a négy evangelista jelvénye és Kézsmárk város címere díszíti;
a teplai (bronz) köröskörül 3 cm. (1") nagyságu maiuscula felirat-
tal; a kis-szebeni (Sárosm.) homokkőből, polychrom festékek (*vörös*,
kék, *zöld*, *sárga* és *fekete*) nyomaival; a segesvári zárda-templom
XIV. századbéli bronz keresztelő-kutja és a privigyei főtemplomé,
mely utóbbi gazdag mérmű-díszítményei miatt figyelemre méltó. — A
selmecbányai keresztelő-kuton a csúcsives styl és renaissance
vegyülete szemlélhető, miért is a középkori enmü emlékek határkövéül
tekintendő.

Érdekes, hazai műtörténetünkre nézve pedig megbecsülhetlen jelen-
ség, a keresztelő-kutainkon gyakorta előforduló évszám és a magyar
címer, mint ezt részben (az évszámot) főnebb a besztercebányai és
kézsmárki példányokon; részben pedig (az évszámot és címert) a hé-

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1867. XII. évf. III. lap, diszes
nagy képpel.

dervári, városlódi és keszthelyi (töredék) műdarabokon szemlélhetjük.¹⁾

A középkori keresztelő-kutak rendszeren művészi bronz vagy vas rácsozattal voltak körülveve. Sajátságos a nürnbergi sz. Sebald-egyházban levő serleg alakú keresztelő-kut, mely a víz fölmelegítésére tüzelő készüléttel van kapcsolatban. Ipolyi szerint nálunk ennek némi nyoma a várkonyi templomban van.²⁾

Most áttérhetünk az u. n. keresztelő-medencék vagy tálak, n. *Taufbecken*, *Taufschüssel*n, tárgyalására. Ezek a keresztvíz fölfogására szolgáltak és kizárólag a késő-középkorban jönnek elő. Hasonlítanak a napjainkban használt közönséges kör vagy tojásdad alakú tálakhoz és többnyire sárgaréz- vagy nemes ércből vannak öntve vagy verve. Fenékek jelképi vagy történeti — rendszeren a keresztség szentségére vonatkozó — jelenettel van díszítve; körületeikön pedig sajátosan rövidített feliratokkal találkozunk, melyek sok fejtörést okoztak és okoznak még most is az archaeologusoknak. Legnevezetesebb nálunk a rigicai (Bácsm.), mely sárgarézből készült, fenékén a bold. Szűz képe látható, külső körirata: *Ich: Bart: Al: Zeit: Geluck*; belső körirata olvashatlan. Megemlítenédök még: az ó-szőnyi ref. egyházé (sárgaréz) az angyali üdvözllet ábrázolásával s „REKORDE“... felirattal; a m. nemzeti muzeumé, mely a rigicaihoz hasonlít, azonban írás nines rajta; továbbá a maskovai (Nógrádm.) evang. egyházé sz. György képével s a következő felirattal: *Recorde nr. de. ngrscal.*; a pozsonyi evang. gyülekezeté, melyen József és Kábel jön elő, valamint a *Recor. de* felirat; ezenfelül van még a m. nemzeti muzeumban négy, melyek közül kettőn az ismeretes bibliai jelenet (első szüleink a paradicsomban) látható, azonban az egyik felirat nélkül, a másik német felirattal; a másik kettő virágokkal van ékítve és mindegyike feliratos, az egyik: *Ich. Bart. Geluck. Alzeit*, a másikon *Got. sei. mit. uns.*³⁾

Végül még pár szóval megemlékezünk a szenteltvíztartókról, n. *Weihwasserbecken* l. *aspersorium*, *benedictorium*, *crater lustralis* f. *bénitier* a. *stup*, *benetier*, *holy-water stone*. Ezek hajdanta tökéletesen megegyeztek a keresztelő-kutakkal, úgy hogy a műrégészek sokszor alig képesek meghatározni, vajjon az illető templom egykori keresztelő-kutja szolgál-e most szentelt-víztartóul, vagy pedig egykori szentelt-

¹⁾ Bővebben *Ipolyi* „Régi magyar kereszt-kutak és Magyarország címerének monumentalis használata“ című értekezésében, Kisebb Munkái, I. k. 455—468. l.

²⁾ U. o. 468. l.

³⁾ Behatóan tárgyalja ezeket *Romer* „A középkori keresztelő-medencék“ című értekezésében, Arch. közlemények, III. k. (új folyam I. k.) 129—138. l. (15 fametszettel).

viztartója keresztelő-kutul? ¹⁾ — A szenteltviztartók az ősrégi keresztény basilikáknál az előcsarnokban voltak felállítva; később azonban, a román és csúcsíves izlés korszakaiban rendesen gyámkő alakulag (*consolenartig*) az ajtó melletti falból kiszökve alkalmaztattak.

Hazánkban díszes példány van a várkonyi egyházban.

37. Mit kell megjegyeznünk a középkori templomokban található síremlékekről?

Hajdanta a keresztények templomaiban kizárólag csak a szentek testeit volt szabad eltakarítani. Azonban a hivek mély vallásos ihletettsége azon óhajban nyilvánult, vajha hamvaik a vértanúk és szentek testeihez, ereklyéihez közel azon egyházban nyugodhatnának, melyben szívők oly sokszor áhitatra gyűladt. És csakugyan a román stíl korszakától kezdve lassankint nyertek egyesek engedélyt a templomban temetkezhetni. Ezek között természetesen azok voltak az elsők, kik általán az egyház, de különösen az illető templom körül érdemeket szereztek, mint a püspökök, apátok, fejedelmek, de különösen az alapítók (*fundatores*), kik — ha valahol templomot vagy kápolnát építettek — ezen bőkezűségök folytán jogot nyertek az általok emelt épületben való temetkezésre. Így pl. a külföldön, Nagy Károly az általa emelt aacheni domban temettetett el; II. Konrád a speieri és Arszlánszivu Henrik a braunschweigi domot ezen reményben építtették. Hazánk is gazdag hasonló példákban. Sz. István az általa alapított, roppant fényvel ékített és gazdagon megajándékozott világhírű székesfejérvári basilikában, Péter a pécsi, sz. László a nagyváradi, II. Endre a tihanyi templomokban nyugsznak.

A templomokban való temetkezés engedélye által az Isten házai új dísz, új ékességet nyertek. Használatba jöttek a síremlékek, n. *Grabdenkmäler*, *Grabmäler* l. *epitaphia* f. *monuments funéraires* a. *monuments*, melyek a koronkint dívott temetkezési módok szerint alakjuk, anyaguk, kivitelök és elhelyezésükre nézve változásnak voltak alávetve.

A középkori legrégibb temetkezési mód egészen elűt az őskeresztény szokástól, mely szerint a halottakat nagyszerű domborművekkel ékített díszkoporsókba (*sarcophagokba*) zárták. A középkori temetkezések általán sokkal egyszerűbb módon történtek. Fölbontották a templom padozatát s abba egy hossznegyszög sírhelyet ástak s a hullát, melyet előbb fakoporsóba zártak, egyszerű, minden díszítés nélküli márványlapokból képezett koporsóba tették bele s ezt azután egy szintén díszí-

¹⁾ *Ipolyi*, Csallóköz műemlékei; Arch. közlemények, I. k.

tés nélküli kölappal fedték be.¹⁾ Azonban hogy mégis nyoma legyen annak, hogy ki hol nyugszik: a templom padozatával egyszínvonalba feliratok s domborművekkel ékített kő- vagy érclapokat helyeztek, melyeket sírlapnak, n. *Grabplatte* l. *lapis funeralis auricalcius* f. *plaque tumulaire* a. *monumental brass*, nevezünk. Ilyen temetkezési mód dívott pl. a székesfehérvári basilikában az árpád-korszaki királyok alatt, mint ezt III. Béla királyunk és nejének 1848-ban felfedezett sírjai, legújabbán pedig az 1874-iki ásatások alkalmával talált négy árpád-korszakbelinek véleményezett sír bizonyíták; csak hogy — fájdalom — a bizonyára fejedelmileg díszes sírlapok nem voltak többé; ezeket ha meg nem semmisíté a török és német: bizonyára elpusztítá az évszázadokon keresztül hozzá nem értő magyar. Ennyit általánosságban. Nézzük most, minő alakban és minő ékítményekkel jönnek elő a sírlapok? . . . A legrégebb sírlapok rendesen szélesebbek voltak a holttest feje, s keskenyebbek annak lábai fölött; azonban később a szabályos hossz-négyzet alak jött szokásba s ez az egész középkoron át fön is maradt. Ami az előforduló ékítményeket s azok neveit illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a legrégebb példányoknál az illető elhunyt alakját többnyire bemélyített körvonalokkal, mint a francia nevezi *en creux* s nem domborműben látjuk megörökítve; szintígy áll a dolog a felíratra nézve is, mely rendesen az elhunyt nevét, rangját és halálozási évét, napját szokta tartalmazni a „*requiescat in pace*“ vagy más hasonló függeléssel. Természetes, hogy az így bevésett figura nem igen hasonlított az elhunyt alakjához. Ez okból idő folytán elkezdtek a dombormű-előállításokat hozni divatba, melyek mindinkább hasonlítottak az elhunyt ábrázatjához; míg végül a csúcsíves styl korszakában meglepő művésziességgel kezelve a sírlapok készítése a műszobrászat egyik legkiválóbb ágává lön. Megjegyzendő, hogy a sírlapok feliratai, melyek rendesen az egész emléklapot körülfutják s a fejnél kereszt-alakkal kezdődnek, körülbelül a XIV. század közepéig *maiusculákból*, ezentúl pedig *minusculákból* állanak.

Egy ilyen, igen díszes sírlapot mutatunk be 126. ábránkban, melyen — miként a föliratból kitetszik — Überägker György (seckau püspök † 1477-ben) látható teljes főpapi díszben, jobbájában a pásztorbottal, baljában pedig a könyv mellett felirattal ellátott mondatszalgót tartva. Egyáltalán ami az alak előállítását illeti, a középkori szobrászok nagy gondot fordítottak az öltözékre, mely az illető elhunyt rangjának mindig

¹⁾ Megjegyzendő, hogy itt figyelmen kívül hagyjuk a pusztai fakoporsókban történt temetkezéseket, melyeknek számos példájára akadtak a székesfehérvári ásatások alkalmával is 1862-ben. V. ö. *Henszlmann*, A székesfehérvári ásatások eredménye. Pest, 1864. 182. l.

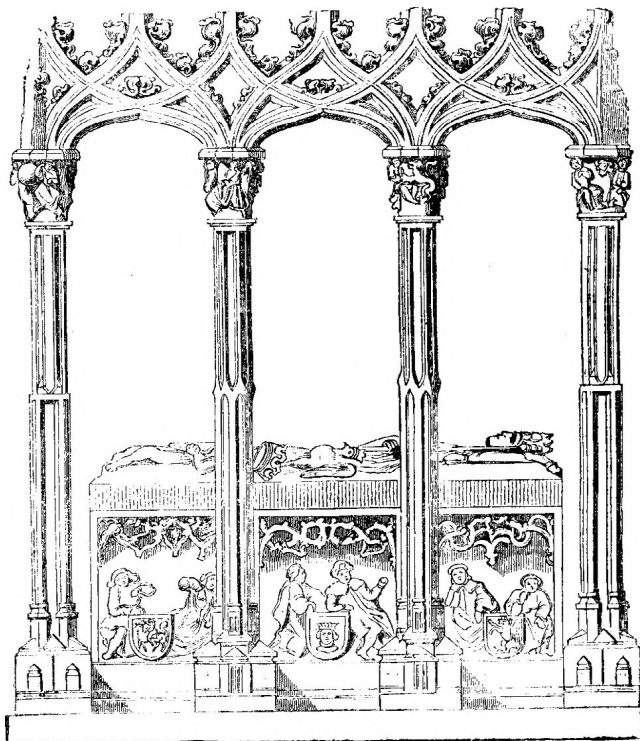
megfelelt. A zászlós világi urakat, lovagokat rendesen egészen vértezett, lemezes páncélöltöny födi; fejök rendesen a vánkosra kibontott lobogón

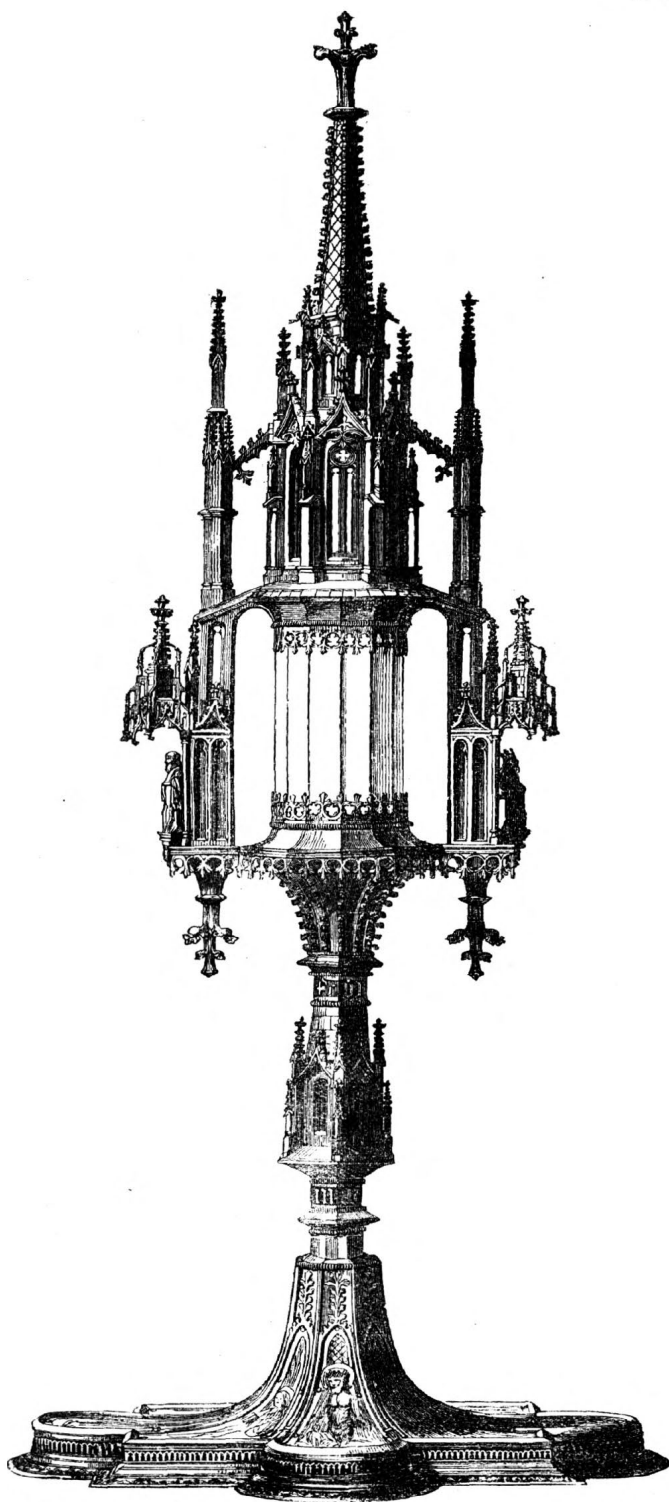
126. ábra.

nyugszik, oldaluk mellett hosszú kard vagy lándzsa van; lábaik alatt a hősiességet, vitézséget jelző oroszlán látható. Ha az elhunyt nő volt, lábai alatt a hűség jelvényeül obet látunk ábrázolva. Megjegyzendő, hogy az illető elhunytak címerpajzsai sírköveiken rendszeren elő szoktak fordulni.

Azonban a sírlapok nemcsak a padlatban alkalmaztattak, hanem néha emléktábla, n. és l. *Epitaphium* f. *építaphé* a. *építaphé*, gyanánt a templom falába is be lőnek rakva. Ilyen emléktáblák nagy számmal vannak a würzburgi, mainzi és bambergi domokban. Végül megemlítjük a síremlékek egy harmadik nemét is, mely már alkatánál fogva is valamennyi közt legdíszesebb és legpraktikusabb. Ez az u. n. ravatal, n. és l. *Tumba* f. *tombe* a. *tomb*, *altar-tomb*, mely a templom padlata fölött áll; rendszeren hosszénégyszög alakú, oldalain az uralkodó izlésnek megfelelő ívezetekkel díszített emelvény, tetején az elhunyt alakjával ékített sírlappal. A csücsives styl enemű legdíszesebb példányai jobbra mind, gazdag ívezetek- és mérművekből szerkesztett díszfödél alatt állanak, mint ezt az ide mellékelt (127. á.) példányon láthatjuk. Igen

127. ábra

137. ábra, a klosterneuburgi egyház mutató-ereklyetartója.

szép műdarabok vannak a bambergi, braunschweigi, baseli, kölni és breslauer domokban.

Hazai középkori síremlékeinket tekintve valóban kevés az, mit e nemben az idő vas fogva megkímélt. Ha valahol, úgy bizonyára a székesfehérvári világhírű basilikában voltak a legszebb síremlékek, ott, hol legtöbb királyunk temetkezett. Ezt bizonyítják történetíróink és chronistáink. Így pl. sz. *István* király fehér márvány koporsójáról beszél Hartvik ¹⁾; chronistáink pedig *Nagy Lajos* vörös márvány ravataláról tisztelem említést, melyet Kis Károly koronáztatása alkalmával az özvegy királyné és Mária király ráborulva könyűikkel áztattak. Azonban mindezen emlékeink elpusztultak; de mégis maradt fön annyi, miből középkori enemi szobrászatunkat illetőleg némi következtetéseket vonhatunk. Lássuk röviden ezeket. — Bemélyített vonalokból (*en creux*) képezett alakkal bíró sírlapot eddigelé csak egyet ismerünk hazánkban s ez Erdélyben, a szamos-ujvár-németi templomban látható. A dombormű előállításokkal ékített síremlékek közül a XIII. századból egyetlen egy példányt ismerünk, egy lovagét, mely a nagybányai templom toronyfalában tartatott fön az utókor számára; a XIV. századból már többet, minők *Demeter* pécsi püspök vagy püspöki helynöké, ki teljes főpapi díszben van előállítva, a pécsi székesegyházban; továbbá egy ismeretlen vitézé (hosszú palástban, karddal és háromszögű vértel) Besztercén (Erdély); két győri *prépost* sírköve az ottani székesegyházban, melyek egyikén a név is olvasható *Salamon Bereck* 1364-ből, mindkettő bő karingben, párnán nyugodva, mellökön összetett kezekkel van ábrázolva; 1355-ből *Gottfrid*, 1389-ből *Olnodi Czudar Imre* és 1399-ből *Márton* vagy *Maternus* püspökök (mindegyik teljes díszben) a gyulafehérvári egyházban. A panuonhalmi monostoregyházban a többi közt két igen jól conservált síremlék van: *Sigfrid* és *Olnodi Czudar László* apátoké; az utóbbi a teljes főpapi díszruhába öltöztetett alak sokkal erőteljesebb kifejezésű. E századból bírnak egy egyszerűbb sírlapot is, mely a löcsei sz. Jakab-templom északi hajójához épített sz. György-kápolnában

128. ábra.

¹⁾ *Schwanaltner*, *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I. k. 425. l.

van. Hossza 2 m. 11 cm. (6' 8"), szélessége 1 m. 34 cm. (4' 3"); következő felirattal (128. á.) anno. dñi mīll'. c.c.cxcii in octava corporis xpi obiit. georgius plebachus (?) fu(n)ctor huj(us) capelle orate pro (eo). A XV. századból már egész sorozatát bírjuk a síremlékeknek, azonban a hely szűke miatt csak néhány nevezetesebbet említünk föl. Ilyenek: a *Hunyadiak* ravatalai a gyulafejérvári székesegyházban, gazdag domborművekkel ékítve, csak az a kár, hogy kellő gondozás hiányában igen megrongált állapotban; a páratlan szépségű s technikájú sz. *györgyi* és *bazini* György grófé a sz. györgyi egyházban (1467-ből); *Zápolya Imre* és *István* nádoroké (1486 és 1499-ből) a szepesváraljai székesegyházban stb.¹⁾ Ezeken felül számos töredék maradt még reánk, melyek műtörténetünkre — mint megbecsülhetlen hulladékok — több oldalról fényt vetnek. Így pl. a székesfejérvári püspöki lak felső kertjében egy igen díszes, mondhatni művészi ügyességgel faragott, vörös márványrészlet van a várbástya falába építve, mely bizonyára a hajdani basilikából került oda. Ez egy női alak alsó, térdtől lábig terjedő része; a lábak egy ritka gyengédséggel vésett oroszlánon nyugosznak. Ugyanitt hasonló anyagból készített, mérművekkel ékített részletek is láthatók, melyek úgy látszik e ravatal alaku síremlék oldalai voltak. Ugyancsak Székesfejérvárott a hajdani basilika hosszajójában az 1874-iki ásatások alkalmával díszesen faragott fehér márvány-töredékekre akadtak azon sír közelében, melyet *Albert* királyénak vélemeztek.

De nemesak kőből, hanem *érből* — különösen bronzból és sárgaréz-ből — is készítettek síremlékeket. Igen díszes hasonló román korszaki emlékek vannak a merseburgi és magdeburgi, a csúsesíves styl korszakából pedig a verdeni, stralsundi, lübecki, bambergi és erfurti domokban. Hazánkban ilyen példányokat eddigelé nem ismerünk.

38. Minők a középkori harangok és toronyórák?

A harang, n. *Glocke* l. *signum*, *campana*, *nola* f. *cloche* a. *bell*, feltalálójául a hagyomány nolai Paulin püspököt († 431.) említi, ki állítólag először, körülbelül 400-ban használt volna ily műszert a hivek egybegyűjtésére. Azonban ezen hagyomány hiteles adatok hiányában történeti bizonyosságra eddigelé nem vergődhetett. Lehet, hogy Paulin volt az első, ki a harangot a hivek egybegyűjtésére használta; de azt kétségsbe kell vonnunk, hogy ő találta volna fel; mert már a régi romaiak ismerték a csengetyűket és esörgetyűket — mint ezt a m.

¹⁾ Bővebben *Ipolyi* „Magyarország középkori szobrászati emlékei“ című értekezésében, Kisebb Munkái I. k. 181–196. l.

nemzeti muzeumban levő példányok is bizonyítják, — melyekből azután idővel a harang fejlődött ki.

A legrégibb harangok anyagukat és alakjokat tekintve igen kezdetlegesek voltak. Vaslemezből, a mai nyáj-kolompokhoz hasonló alakban készültek; bronzból csak később öntettek. Ily vaslemezből készült harang (*vasa productilia*) a kölni sz. Cella-templomból maradt fön, mely jelenleg az ottani muzeumban őriztetik. Nálunk ilyen példányt még nem sikerült fölfödni. — A román korszakbeli harangok alakjukra nézve igen kevésbé különböznek a félgömbtől s jellemző vastagon alakított körszéllal vannak ellátva; míg a csúcsíves styl korszakában már sokkal arányosabban és díszesebben készültek s kiöblösített alkatuk-, maiuscula vagy minuscula felirataik- és — sokszor gazdag — földombor-ékítményeikről igen könnyen fölismerhetők. — A feliratok részben vallásos, részben történeti tartalmuak. Leggyakrabban ezen mondat: „*O rex gloriae Christe veni cum pace*“ vagy pedig a harang feladatát jelző eme felirat: „*Vivos voco, mortuos plango, fulgura frango*“ olvasható rajtok. Megjegyzendő, hogy régente nem készítettek súlyos harangokat. Így pl. Nagy Károly a világhírű aacheni donnak csak 4 mázsás harangot ajándékozott; de a hildesheimi egyház a XI. században már egy 100 mázsás haranggal bírt. A tulajdonképi óriás példányok először a XV. századból fordulnak elő. Így az erfurtdomé a németországi középkori harangok legnagyobbika (250 mázsát nyom) 1417-ben öntetett. Az öntött példányok (*vasa fusilia*) Németországban először a XIII. század közepe táján jönnek elő; de legrégibb a würzburgi sz. Buchardi-egyház Katalin-harangja, mely 1249-ben készítettett. Vannak ezenkívül egyes, eddigelé meg nem határozott koru példányok is, melyek esetén kinézésöknél fogva jóval előbb készülhettek.

Hazánk eddig ismeretes középkori harangjai közül a hajnikai (Zólyomm.) a legrégibb, mely 1313-ból származik. Ugyancsak a XIV. századból Zólyom megyében van még két példány, az egyik a bábaszéki 1358-ból, a másik a zólyomi várkapolnác, de ez utóbbi felirat nélkül. A székesfejérvári székesegyház tornyában szintén van egy nevezetes példány ily felirattal: *Ambrus. Sebastianus de Dalmata Praeceptor Alb.* 1380.

A XV. századbeliek közül fölemlíjtük a sz.-györgyi (Pozsonym.) egyház 70 mázsás harangját, melyen sz. György és egy feszület van ábrázolva, felirata ez: † aucti * nos * nam * te * filius * nichil * negans * honorat * in honore * sancti * iery * iofa * fom * margr * iohes * civis * wienne comparavit * me * a * dni * m^occcc^o. Az ugyane templomban levő kisebbik harang még érdekesebb, felirata: ano. dni. m.cccc.lx. her. Sigmund. dy czeit pharrer. czv. fand. geringen. hilf. got. — Ugyanczen századból valók: a

nagy-megyéri (Komáromm.) minuscula felirattal; a sz.-antali Kohári-féle kápolna kis harangja, melyen ezen sorok olvashatók: Regina o celi o letare o affelvia o quia o quem o meruisti o (elmaradt: portare affelvia) ora o pro nobis (nobis helyett) o deum o a o m o c c c c l x x . nevezetes, hogy e példányon a szokásos * vagy § alaku választékok helyett egy kis harang alak van alkalmazva. — Szép még a tornai (XV. századbéli), melyen a körülfutó lombozatos díszítményen kívül az evangelisták jelvényei láthatók és e felirat olvasható: † o rex glorie veni cum pace § magister § augustinus § dei † — Megemlítjük még azon két harangot, mely a kis-szebeni plebánia-templom déli oldala mellett, egészen különálló haranglábon függ; az egyik maiuscula felirata a következő: IN HONORE SANCTI IOHANNIS. BAPTISTE + O + REX -- GLORIE + VENI + CVM + PACE. A.D.M.CCCCLXXI; a másiké pedig: IN + HONORE + VIRGINIS + MARIE + DE. ELEMOSINA. PAVPERVM. A.D.M. 1440. — Figyelemre méltó még az 1491-ből származó nagy-vészveresi (poloniai, Gömörm.) harang eme felirattal: est factum in 3 honore 3 dei 3 omnipotentis 3 et 3 sancti 3 nicolai 3 anno 3 domini 1491.

A XVI. századbéliek közül főlemlítjük a privigyei főtemplomét, melyen ezen minuscula felirat olvasható: sanctus iohannes marcus lucas matheus sancta maria gracia plena dominus tecum ora pro nobis filium tuum 1504; — továbbá a kassai Orbán-torony 100 mázsás nagy harangját, mely 1557-ben, és az ottani dom északi tornyában levő legnagyobb harangot, mely 1558-ban öntetett.

A harangokról szólván, jónak látjuk figyelmeztetni mindazokat, kiknek alkalmuk van régibb és újabb templomok tornyait átvizsgálni, hogy — jöllehet hazánk egyik fáradhatlan műrégésze, Dr. Romer Flóris nagyrészt átkutatta őket — még most is lappanghat néhány ismeretlen példány. A harangok feliratáról legcélszerűbb *pucskolatokat* készíteni, ami igen egyszerűen történik. Előveszünk egy ív vastagabb minőségű itatós papirost s megnedvesítve ráfektetjük a felíratra s közép keménységű ruhakefével óvatosan — hogy át ne szakadjon — addig veregetjük, míg a betűk és egyéb alakzatok a papíron teljesen elő nem tűnnek; ha ez meg van, rajta hagyjuk míg megszárad s készen van a hű másolat. E másolási mód főleg azon esetre ajánlatos, ha valamely régi harangot átöntetnek, hogy így legalább hű másolatban bírjuk azon műemlékeinket, melyeken néha műtörténetünkre nézve megbecsülhetlen adatok vannak, amennyiben néha előfordul rajtok az illető harangöntő neve, a készítettési évszám stb.

Ide, a harangokhoz tartozik még az u. n. harangzene, n. *Glockenspiel* f. *carillon* a. *chime*, melynek rendeltetése a sz. mise ne-

vezetesebb részeinek jelzése volt. Ez számos csengetyűkkel ellátott kerék, melyet zsinór segítségével lehet mozgásba hozni. Nevét onnét nyerte, hogy a csengetyűk a hanglejtő (*scala*) fokozatai szerint levén összeválogatva, csengetés alkalmával bizonyos harmonia jött létre. Igen szép ily harangzenét bír a fuldai apátsági templom; hazánk műrégészete nem képes fölmutatni egyetlen példányt sem.

Az óra, n. *Uhr* l. *horologium* f. *horloge* a. *clock* (mint ütő műszer), alkalmazása a középkorban legelőször a XII. században fordul elő és pedig a templomok szentélyében és tornyain. Az órátábla (*Zifferblatt*) a XVI. századig rendszeren 24 órára volt osztva, melyet *nagy* vagy *egész* órának neveztek el. Sokszor igen díszes és művészi felfogást tanúsító gépezetekkel voltak az órák összekötve; apró kis alakok jelentek meg a nap bizonyos óráiban, mint pl. a nürnbergi Mária-egyház órájának ütésekor a hét választó fejedelem alakjai vonultak el a császár előtt stb. Az órák ezen nemét, de főleg azon előállítást, mely Franciaországban divott, midőn t. i. egy, az órával kapcsolatban levő álló alak kalapáccsesal veri ki az órákat a harangon, a francia *jaquemart*-nak nevezi. Ilyenek vannak a lüttichi domon, a dijoni Notre-Dame-egyházon és sz. Márk templomán Velencében. Hazánkban ilyenek, sőt közönséges középkori órák sem léteznek többé.

89. Találhatók-e még templomainkban középkori orgonák?

Az orgona n. *Orgel* l. *organum pneumaticum* f. *orgues* a. *organ*, ismeretes volt már a középkor elején. Így pl. Nagy Károly építtetett egyet az aacheni dom számára, s úgy látszik ez volt az első eset, midőn az egyébként világi célokra készült orgona a templomban is használtatott. A X. századtól kedve már mindenfelé bírtak a székes- és kolostoregyházak orgonákkal; sőt a XIII. századtól fogva a nagyobb templomok két orgonával voltak ellátva, melyek közül az egyik kisebb volt és egyedül csak a pap énekének kíséretére szolgált, s ez okból a szentélyrekesztőn volt elhelyezve; a másik pedig a nyugati bejárat fölött, a középhajó végében állott. Azonban fájdalom, a középkori orgonák közül ma már a külföld is alig képes egyet-kettőt fölmutatni. Ilyenek a dortmundi Mária-egyházé a XV. századból, a strassburgi domé, a bécsei sz. István- és lübecki sz. Jakab-templomoké. Hazánk e tekintetben még maradványokat sem mutathat föl.

Megjegyzendő, hogy a csúcsíves styl korszakában az *orgonaházak* ajtai díszes festményekkel voltak ékítve.

C. EGYHÁZI SZEREK.

90. Miként készültek a középkori egyházi szerek?

A középkori egyházi szerek, mint a sz. edények s egyéb ércből tárgyak készítése az u. n. ötvösművészet, n. *Goldschmiedekunst* f. *orfèvrerie*, körébe tartozott. Azonban igen hibásan fognók fel a dolgot, ha az ötvösművészet anyagául a mai nap dívó aranyat és ezüstöt hinnők. Nem csupán aranyból és ezüsből, hanem bronz- és vasból is dolgoztak a középkori ötvösök. Az előállítási mód kétféle volt; vagy úgy kovácsolták ki a tárgyakat vagy pedig öntötték. Innét az ötvösművészetnek kettős ága: a kovácsolás (*Treiberei*) és öntömművészet (*Gießerei*).

A román styl korszakában eleinte ezen művészet is teljesen az egyháziak kezében volt. A szerzetesek kezeiből kerültek ki a legszabbb, legművészebben kidolgozott ötvösművek, melyeket a kora-román korszakban byzanti előpéldányok után készítettek, s épen ez okból bizonyos merevség ömlik el rajtuk. Később azonban a világiak kezébe jutván a művészet, családról családra szállt s innét, a családi körben unokáról unokára hagyományozott ügyességéből magyarázhatjuk meg azon kiváló műrecek létrejöttét, melyeken a mai kor csak bámulni tud, de olyat létrehozni nem.

Hazai ötvösműveinkre egyáltalán megjegyzendő, hogy a reformatio előtti korban (a XV. század közepéig) sokkal nagyobb egyszerűséggel készültek a tárgyak mint később, midőn az egyes segédművészetek, mint pl. a vésömművészet, n. *Gravirkunst* f. *gravure* a. *engraving*, művészi kifejlődésök magasabb fokán állottak.

91. A művészet minő ágai szolgáltak az ötvösművek ékítésére?

A most említett vésömművészetén kívül, melynek segélyével az ércműveken bemélyített vonalakkól álló diszítványokat és alakokat művészi ügyességgel hoztak létre, még három, az u. n. *kisebb művészet* körébe tartozó ékítési mód szolgált az ötvösművek diszítésére. Ezek elseje a s o d r o n y m ű,

n. *Filigran* l. *filigramum* f. *filigrane* a. *filigree*, azaz arany- vagy ezüstszálakból álló finom, helyenként egymáshoz forrasztott fonadék, melyből gyengéd arabeskek,¹⁾ virágoskák, vagy pedig egyes alakok készültek. Azon helyeken, hol a sodronyszálak (*fila*) össze vannak forrasztva, kisebb emelkedések (*grana*) képződnek. A sodronymű *legizlésebb* kiállításban — mint ezt külföldi tekintélyek is elismerik és vallják — csak is a magyarhoni műkincseken fordul elő.²⁾ Azonban távol van tőlünk a gondolat, e művészetet a magyar ötvösöknek tulajdonítani, miután jól tudjuk, hogy ez az olaszok kezei közt forgott leginkább s mint különös iparág náluk még mai nap is föntartotta magát; csupán annyit tulajdonítunk e tekintetben a magyar ötvösművészetnek, hogy e tekintetben művészi kezelése által elsőséget vívott ki magának s egyuttal képes volt annak egy válfaját létre hozni, melyről e pont végén leendő szó. A második ékítési mód az u. n. niello (= *fekete*) n. és a. *Niello*, l. *nigellum* f. *nielle*, mely nem egyéb, mint ezüst-, réz-ólom-, szén- és kénből álló vegyület, melylyel az *ezüst* művek mélyített diszitményeit beeresztették. Nevét az olasz *niello*-tól (= fekete) vette. — A harmadik mód a legnevezetesebb, mely már a régi keleti népeknél dívott és Byzanceban egész a középkorig föntartotta magát. Ez a z o m á n c, n. és f. *Email* l. *smaltum* a. *enamel*, égetett fémszinekkal (*Metallfarben*) vegyített üvegfolyadék, melyet forrasztás útján alkalmaztak az arany-, ezüst- vagy rézlapra.

A XI. századtól kezdve az egész középkoron keresztül mindenütt, de főleg Limoges-ban (Franciaország) foglalkoztak e művészettel, honnét azután el is nevezték *opus de Limogia*-, *opus lemovicinum*-nak, vagy — mint a francia nevezi — *émaux de Limoges*-nak. Többféle nemét különböztetjük meg. 1.) A vésett alju z o m á n c, f. *email champlevé*, melyet főleg rézlemezre alkalmaztak még pedig úgy, hogy számára mélyedéseket készítettek s a közbe eső részt megaranyozva domborúan hagyták. A zománc ezen nemét *nyugati* művészetnek is szokták nevezni, miután leginkább nyugaton dívott. Legnevezetesebb példánnyunk a klosterneuburgi (Bécs mellett) 45 bronz táblából álló oltár, mely Verduni Miklóstól (1181-ből) származik. — 2.) Az áttetsző z o m á n c, f. *email translucide*, melynek előállítására úgy történik, hogy magára az érelemezre az alakot gyengéd féldomborműben alkalmazzák s azután bevonják átlátszó zománc-szinekkal. — 3.) A rekeszes

¹⁾ Az arabeskek, n. *Arabesken* f. és a. *arabesques*, növényországból kölcsönzött diszitmények; nevöket az araboktól nyerték, kik igen kedvelték az e fajta ékítményeket.

²⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1861. VI. évf. 46. l.

z o m á n c f. *émail cloisonné*, mely e díszítési mód legrégibb válfaja s többnyire arany alapra alkalmaztatik. Előállításánál az alakzatok minden egyes színe külön finom, vékony aranylemezzel rekesztetik el, s a lemezeket azután szép egyenletesen lecsiszolják, nehogy a zománc fölött kiálljanak. A zománc e legszebb, legkeresettebb neme különösen Byzanceban divott s innét *keleti zománcnak* is neveztetik. — 4.) A festett z o m á n c, n. *Maler-Email* f. *émail peint*, mely nem más, mint zománc-színekből álló festmény. Ez először a XV. század közepe táján fordul elő. — 5.) Sajátságos neme a zománckezelésnek az u. n. s o d r o n y m ű - z o m á n c, n. *Filigranirter durchsichtiger Email*, mely „magyar és erdélyi zománc“ név alatt jön elő a régibb és újabb műtörténetben. Technikáját tekintve nem egyéb mint a *sodronymű* és a *rekeszes zománc* olyatén összekapcsolása, hogy a rekeszek nem vékony lemezekből, hanem *sodronymű*-ből készültek s így nem is volt szükség ezek lecsiszolására, minek következtében a zománc-kérgen felül kidomborodó sodronyszálak is a mű ornamentatiójához tartoznak. Ime, ezen ékítési mód már a magyar ötvösművészet — mondhatni csaknem kizárólagos — sajátja, miután Magyarországot kivéve, egyebütt csak néhány ritka példányban fordul elő. Legrégibb műemlékünk, mely ilykép van ékítve, a győri székes-egyházban őriztetik. Ez sz. László királyunk XIV. század végéveiből származó ereklyetartó mellszobra, melyen az egész ruházat ily sodronymű-zománcból van képezve. Ily módon ékített gyönyörű kelyheink vannak Esztergamban, Pozsonyban, Kassán, Zágrábban és Szepességen.

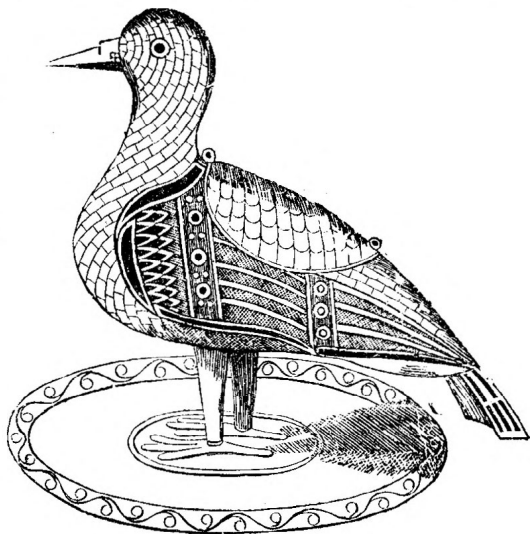
Megjegyzendő, hogy a magyar-erdélyi zománc ezen alakjában csak a XVI. századig virágzott; a későbbi, főleg pedig a mai előállítási mód egészen elüt tőle: a sodronymű nem áll ki többé a zománc-kéreg fölött, maga a zománc anyaga többé nem átlátszó, hanem homályos. De ezen hiányos és kevésbbé izléses alakjában már nem is jön elő az egyházi műtárgyakon, hanem a polgári ékszereken, u. m. a boglárokon, öveken, csatokon stb.¹⁾

92. Melyek a nevezetesebb egyházi szerek?

1. Áldoztató edények. A *ciborium* név alatt nemcsak az oltár sátorát (v. ö. 80. kérd.) értették a régiek, hanem azon edényt is, melyben a legszentebb Oltáriszentség őriztetett. Ezen edény alakjára nézve már a román korszakban különböző volt. Majd *szelence* (l. alább) majd *torony* nevezet alatt fordul elő a régi történeti emlékekben; később

¹⁾ Böven tárgyalja *Ipolyi* „Műipartörténeti tanulmányok“ című értekezésében. Budapesti szemle, 1874. X. szám. 225—239. l.

galamb alakulag készítve a görög περισσπερόν-tól (= galamb) *peristerium*-nak neveztetett el. Egy ilyen galamb alakú edényt 129. ábránk állít elénk, mely az amiens-i domban őrzött díszes XII. századbeli példány másolata. Többnyire rézből készültek s gazdagon voltak zománcozva; hátukon a szárnyak közt egy nyílás volt, mely fedőcskével takartatott el, ide tették azután be a Szentséget tartalmazó arany vagy ezüst szelencét. Az egész készülék zsinóron, vagy láncon a sátoros oltár tetejéről függött alá; ha pedig az oltár nem volt sátoros, úgy magán az oltáron helyeztetett el. Németországban mind-

129. ábra.

össze négy galamb alakú példány ismeretes: a salzburgi, erfurti, göttweichi és a sigmaringai; hazánkban az archaeologusoknak még eddig egyetlen ily műemléket sem sikerült fölföldözniök.

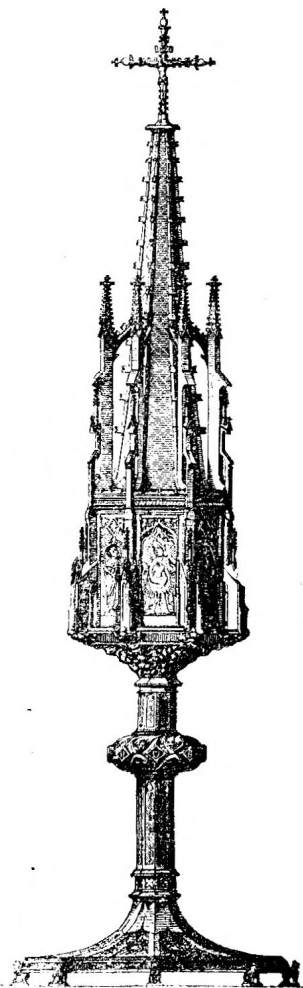
A csúcsives styl korszakában az áldoztató edények megtartották sugar, torony alakjokat és e styl fejlődése szerint gazdag építészeti díszrészletekkel lettek ellátva. 130. ábránk a 63 cm. (2') magas obermillingeni (Rees mellett) áldoztató kelyhet mutatja be, mely meglepő szép arányai és kivitele által kellemes benyomással van a szemlélőre. Hasonlóképp díszes példányok fordulnak elő a dortmundi, dülmeni (Wespthaliában) zinnai és a klosterneuburgi egyházakban. Ez utóbbi zománcozott alakjai miatt nevezetes. Hasonló, bár egyszerűbb példányunk van a lőcsei és a halászi (Mosonm.) plebánia-templomban aranyozott rézből.¹⁾

2. Békecsók-táblák. Az ősegyház legszebb szertartásainak egyike az u. n. *békecsók* adása volt, melylyel a hívők sz. áldozás előtt nemenként, azaz a férfiak egymást és a tőlök szorosan elkülönzött nők is egymást üdvözölték. E szokás a XII. századig dívott, midőn helyette egy táblácskát nyújtott a pap a hívőknek csókolás végett, melyen vagy kereszt vagy Krisztus képe volt ábrázolva. E tábla *békecsók*-

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, XIX. évf. 1874. 109. l. képpel. Archaeol. értesítő 1872. VII. k. 63. l.

táblának, n. *Kusstüfelchen* l. *osculatorium* f. *instrument de paix* a. *paxboard*, neveztetett el. Anyagát tekintve, elefántesont-, márvány- vagy fából, sőt néha nemes ércből is készült; alakjára nézve rendszeren hossznegyszögű volt. Hazánk egy gyönyörű XII. századbeli példánnyal bír, mely az esztergami főegyház kincstárában őriztetik. Az egész 35 cm. (13") hosszú, 25½ cm. (9½") széles és 3 cm. (1") vastag tölgydeszka, mely aranyozott ezüst-lemezzel van bevonva. Közepén kereszt alakot mutat, mely körül Constantin császár és anyja Ilona, nemkülönben Krisztus szenvedéstörténetéből vannak egyes jelenetek szép zománc-művezetettel előállítva s görög feliratokkal ékítve. A tábla keret-szalagján hajdan nyolc kép volt, kettő azonban leveszvéen, jelenleg hat látható rajta, köztök Krisztus, a bold. Szűz, sz. Vazul és sz. Demeter képei.¹⁾

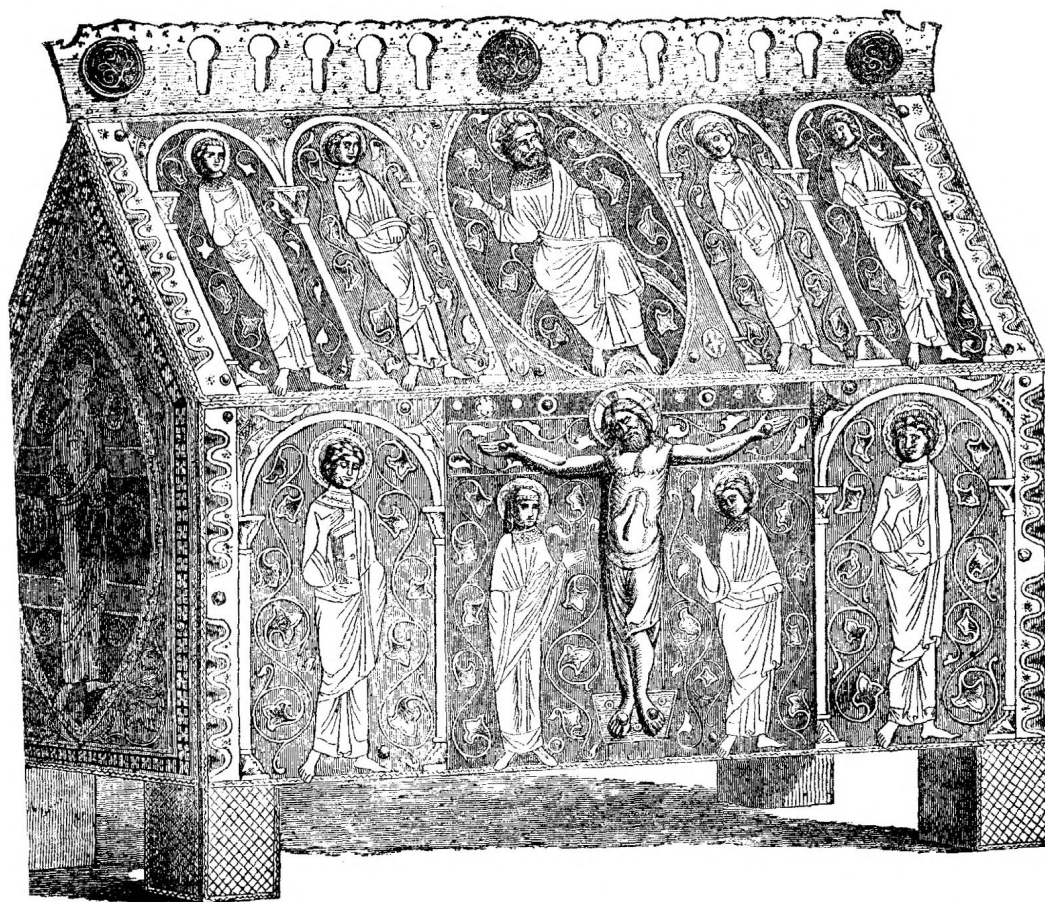
3. Ereklyetartók. A kath. egyház őskorával egyidejű ereklyetisztelet a közepkorban a szentek földi maradványainak illő befogadására szánt eszközök különböző neveit hozta létre. Ezek az ereklyetartók²⁾, n. és l. *Reliquiarium* f. *reliquaire* a. *reliquary*, melyekkel művészi kiállításukra nézve az egyház többi díszeszközei, műtárgyai és edényei semmikép sem versenyezhetnek. Ennek oka abban rejlik, hogy az istenítisztelet egyéb edényeinél maga a cél határozta meg az alakot, ugyanez ellenezte néha a túlságos ékítést stb.: az ereklyetartóknál ellenben a művész sokoldalú alakítási ügyességének hasznát véve, műve létesítésénél szabadabban mozoghatott. Innét van az ereklyetartók sokféle alakja, melyek közül — munkánk szűkebb keretére szorítkozva — csak a leggyakoribbakat hozzuk föl. Ilyenek: a) A *kereszték*, melyek közepén

130. ábra.

¹⁾ Magyar Sion II. k. 50—75. l. képpel.

²⁾ Böven értekezik rólok *Ipolyi* „Magyar ereklyék“ című értekezésében, Arch. közlemények III. k. (új folyam I. k.) 65—125. l.; továbbá „Középkori magyar ötvös-művek“ címmel, Kisebb Munkái, I. k., 261—404. l.

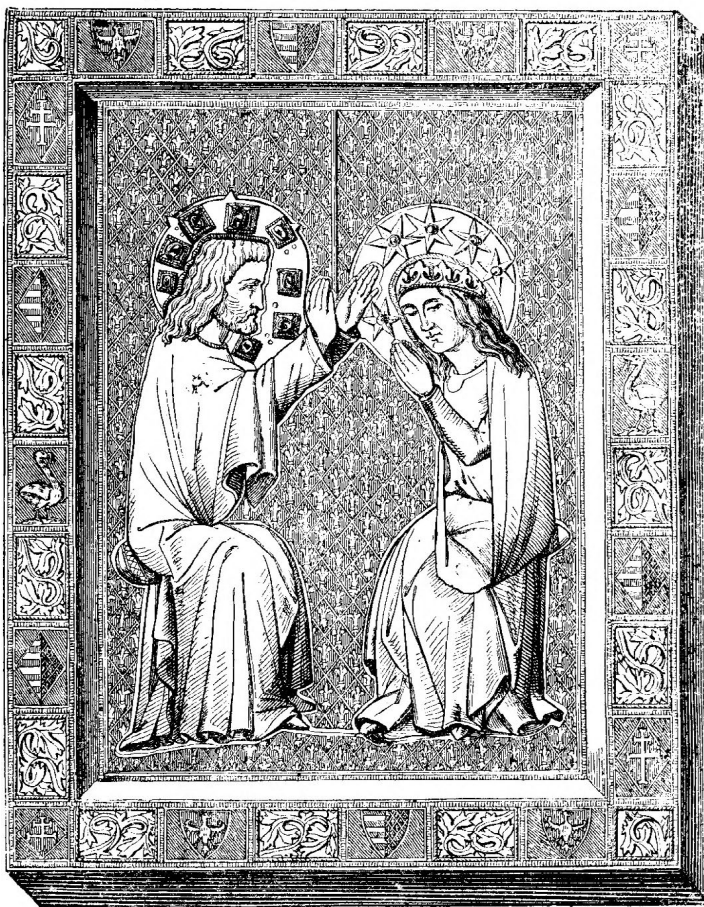
131. ábra, a klosterneuburgi egyház ereklyetartó szekrénye.

rendesen az ereklye befogadására szükségelt mélyedés található. (Ezekről alább, a „keresztek“-nél leendő szó.) β) A *sze krények*, n. *Kasten* l. *capsa* f. *châsse* a. *shrine*, melyek különböző alakban, majd mint román, vagy csúcsíves stílusú egyházak, domok, majd mint ládák, szelencék jönnek elő. Többnyire fából készültek, azután arany-, ezüst- vagy rézlapokkal fedettek be, melyeket dombormű alakokkal, gazdag zománcsal, drágakövekkel és sodronyművel ékítették. Egy ilyen fa ereklyetartót állít elénk 131. ábránk, mely a gazdagon zománcozott, rézlemezekkel bevont klosterneuburginak a képmása. Ezen sze krények gyakran elefántesont faragványokkal vannak díszítve; ilyen példány a m. n. e. m. z. e. t. i. m. u. z. e. u. m. b. a. n. is őriztetik, melyen az apostolokon kívül egyes magyarországi szentek álló alakjai láthatók. Igen díszes példányok vannak az aacheni, osnabrücki, herfordi, hildesheimi, regensburgi, salzburgi stb. templomokban. — γ) A *táblák*, *tabulae reliquiarum*, többnyire négyszög-, vagy kör-alakban elefántesontból vagy nemes ércből készültek s az illető *donator* címereivel díszítették. Egy ilyen, igen díszes ereklyetáblát 132. ábránk állít elénk, mely a Nagy Lajos magyar király által az aacheni domnak ajándékozott eredetiről van levéve. Nem kevésbé díszes románkori (X—XI. századi) elefántesont ereklyetábla van a z á g r á b i székesegyházban, melyen Krisztus életéből van nyolc nevezetesebb mozzanat előállítva.¹⁾ Ezen ereklyetáblákból származhattak az u. n. *ereklye-oltárok*, n. *Reliquienaltar* f. *autel des reliques*, melyek kisebb csúcsíves oltárokat ábrázolva, ereklyék befogadására szolgáltak. Egy ily nagybecsű, de fájdalom hazánkból idegen kezekre jutott példány, IV. Béla királyunk leányának, sz. Margitnak ereklye-oltára, mely színezüstből készült s ötszárnyu (*pentaptychon*) csúcsíves oltárkát ábrázol. Az egész mű legfinomabb zománcképekkel és ezüst szobrocskákkal van ékítve.²⁾ — δ) Azon *edények*, melyek arany-, ezüst- vagy kristályból, különféle alakban, majd mint kelyhek, majd mint csészék stb. szoktak előfordulni. Egy ily ereklye-edényünk van — a késő-csúcsíves korból — az e s z t e r g a m i főegyház kincstárában. Ez (133. á.) két egymásra helyezett, háromszögű idomokra köszörült kristály csészéből áll; szárát egy pásztor-alak képezi, tetején pedig nyílt bokréta díszel. — ϵ) Azonban mégis a legsajátságosabb és legnevezetesebb ereklyetartók azok voltak, melyek a *test főbb részeit* ábrázolták, amennyiben ezek rendszeren az *megfelelő testrész* nőmi maradványát foglalták magokban.

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central - Commission, 1863. 231—239. I. VIII. táb.

²⁾ Leirta Romer „Sz. Margit házi oltára“ cím alatt. Arch. közlemények VII. új folyam V.) k. 19—42. l., képpel.

Így pl. a *fejek* vagy *mellszobrok*, n. *Büste* l. *caput*, *pectorale*, *herma* f. *buste* a. *tust*, a koponya-, ajk- vagy mellestontokból foglaltak egy részcscskét magokban. Igen nevezetes, a maga nemében egyedüli, hasonló műkincsünk a győri székesegyházban őrzött sz. László mellszobra, mely vert ezüstből, dús sodronymű-zománccal a XIV. század végéveiben

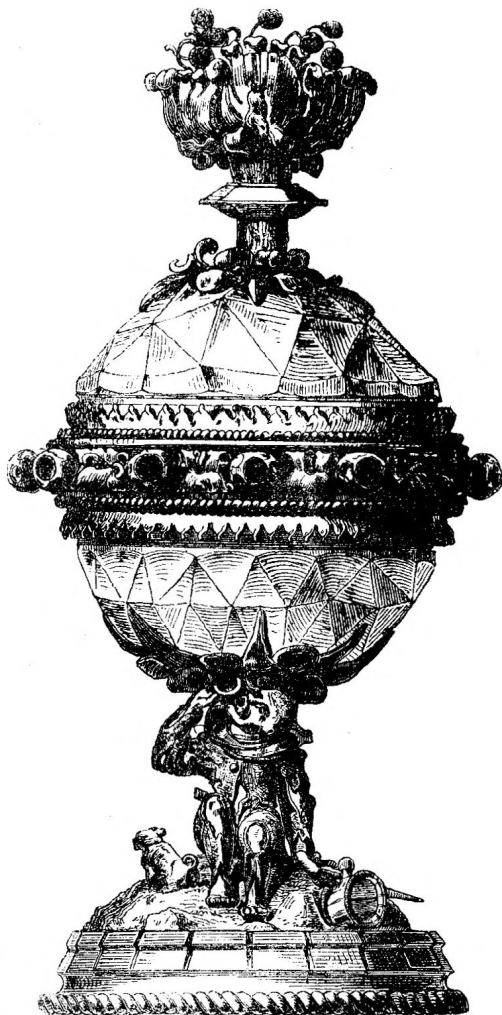

132. ábra.

készült. (V. ö. 91. kérd.) — Ugyanilyen, a XIV. század végéről származó réz mellszobor látható a m. nemzeti muzeumban, melynek fejről azonban hiányzik a felső rész; hihetőleg ebben volt az ereklye befoglalva s az vele együtt elveszett. Ezen maradványokból következtethetünk azon műemlékekre is, melyek ma már nem léteznek.

Mert lehetetlen föltennünk, hogy pl. sz. István királyunk koponya-részelete, mely most a székesfejérvári templomban renaissance-idomu ezüst mellszoborba foglalva őriztetik, hajdanta díszes, a sz. királyhoz fűződő nemzeti kegyeletnek megfelelő ereklyetartóval ne bírt volna.

Mint történeti emlékeink említik, sz. István gazdag mívezetű, drágakövekkel ékített mellszobra két helyen létezett, t. i. a székesfejérvári és a zágrábi székesegyházban, azonban mind a kettő megsemmisült. Ide mellékeltem (134.) ábránk a melki káptalan ereklyetartójáról van véve, mely aranyozott rézből készült s nyílt koronával ékített női főt mutat. E műemlék a XII. századból származik, 32 cm. (1') magas és 16 cm. (6") széles; kivitele igen kezdetleges. — Megemlítjük továbbá a *kar- vagy kéz-alaku* ereklyetartókat, melyekbe az illető szent kéz- vagy karsontjából helyeztek egy részecskét. Ezek szintén arany-, ezüst- vagy legalább drágakövekkel kirakott rézből készültek. Ilyen pl. Nagy Károlyé az aacheni domban, melyet rajzban ide mellékelünk. (135. á.) — Hogy hazánk is több hasonló ereklyetartóval bírt, bizonyítják történeti adataink. Így pl. sz. István királyunké

133. ábra.

a sz. jogi apátság templomában, sz. Lászlóé a nagyváradi egyházban, alamizsnás sz. Jánosé a budai kir. várkápolnában, sz. Ágotáé az aradi székesegyházban őriztetett. — Végül ide tartoznak ζ) a *mutató-ereklyetartók*, n. *Reliquien-Monstranzen*, melyek a csúcsíves styl

korszakában jöttek divatba. Ezek a szentségmutatóhoz (l. alább, 19. sz.) hasonlóan, gazdag tagozatu részletekkel ékített toronyépítmények voltak, melyek közepét az ereklyét magában rejtő kristály-henger foglalta el. Ilyen, azonban igen egyszerű, az aacheni mutató-ereklyetartó (136. á.), melyet Nagy Lajos királyunk ajándékozott a domnak; innét van az ereklyetartó tetején az apostoli kettős kereszt s talapzatán a magyar címer. Hajdan István, László és Imre szentjeinkereklyéit tartalmazta, azonban ezek elveszvé, jelenleg másé van benne. — Még egy hasonló, maga nemében remek példányt van alkalmunk bemutatni (137. á.), mely Klosterneuburgban őriztetik; meglepő egyszerűsége és kifogástalanul helyes arányai e mű becsét nagyban emelik.

4. Füstölők. A régi egyházban kétféle füstölő, n. *Rauchfass* l. *thuribulum*, *turribulum*, *thymiamaterium* f. *acero-faire*, *encensoir* a. *thurible* volt használatban. Az egyik — sokkal nagyobb alkatu — az oltár előtt függött, a másik — kisebb — lóbálásra alkalmas láncsal ellátva a szolgálattevő egyházi személyek kezei közt forgott. Az előbbeni mai tűz-sepenyökhöz

hasonlított; ilyen őriztetik pl. a bajor nemzeti muzeumban¹⁾; az utóbbinak alakja a korszakok stylje szerint változott. — A románkorszaki füstölők két egymásra helyezett, többnyire érc- vagy sárgarézből készült félgömbből álltak, melyek közül a

134. ábra.

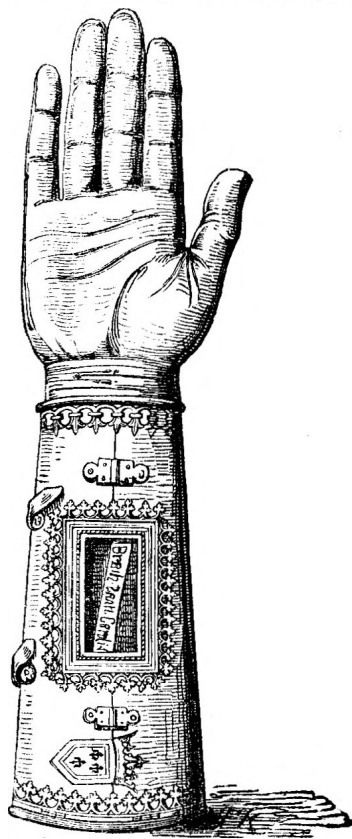
¹⁾ Arch. értesítő, II. k. 73. l.

a fölsőt a styl fejlődésével román alaku toronykával, egyes alakokkal, sőt dombormű-előállításokkal is ékítették. Díszes példányok láthatók a freisingi muzeum-, a kölni dom- és a münsteri sz. Móric-egyházban. — A csúcsives stylű füstölők fődiszítmányaül a mérmű szolgált. A késő-csúcsives korszakban a füstölő teteje karesú toronynyá nőtte ki magát, melyet azután egyszerűbben vagy dúsabban ékítettek. Egy ily késő-csúcsives — de egyszerűbb — füstölőt 138. ábránk állít elénk, mely a völckermarkti (Karinthia) templomból van véve. Díszes példányok vannak a kölni, paderborni, orsoyi, seitenstetteni stb. egyházakban. — Hazánkban egyáltalán kevés füstölő maradt fön. A legrégibb a privigyei főtemplomban látható, ezüstmű készült átmeneti stylű; csúcsivesek: a tótfalusi (Szepesm.), az érsekújvári plebánia-templomé (ezüstmű) XV. századbeli dús alakításu torony-tetővel, a pozsonyi sz. ferencrendüeké (szintén ezüstmű) s a muzeumé sárgarézbeli, egyszerű alakítással a XV. század közepéről.

Ugyanitt fölemlítjük a tömjén-tartókat is, n. *Weihrauchschiffchen* l. *navicula* f. *navette* a. *ship*, *navette*, melyek rendesen hajócska alakjában készültek; fölnyitható tetejük s a hozzá tartozó kanálka néha díszes ékítményekkel van borítva.

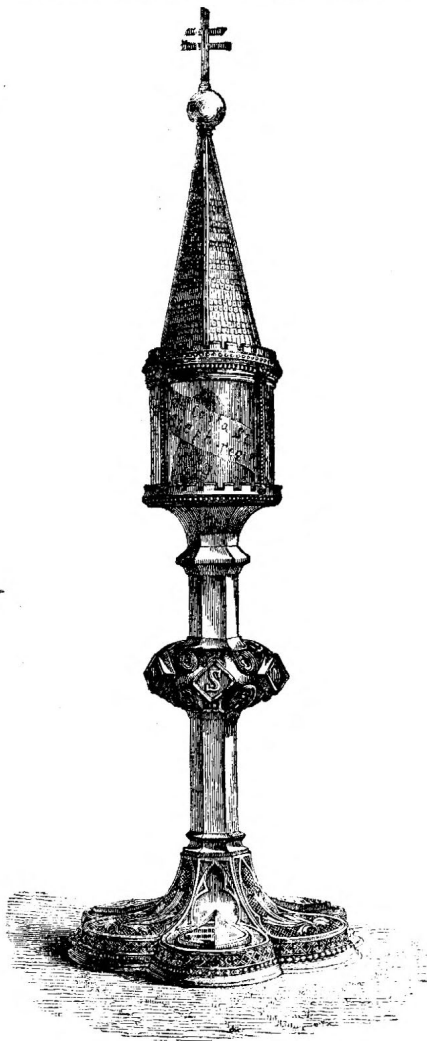
Ezen egyházi szerek főleg a protestans templomokban maradtak fön; ennek oka nem a határtalan kegyeletben, hanem abban rejlik, hogy e hitfelekezeteknél kiment a füstölési szertartás a szokásból s így a hozzá szükséges szerek a lomtárakba kerültek; a katholikusoknál pedig folytonos használat által elköptak, megsemmisültek.

5. Gyertyatartók. A gyertyák (*candelae*) használata a kereszténység első századaiból értelmezendő, azon korból, midőn az új vallás csak a földalatti üregekben, sötét katakombákban elrejtőzve ünnepelhetette meg istenitiszteleetének titkait. Később, az egyháznak nyújtott szabadság idejében az égő gyertyákat az üldözés korszakának

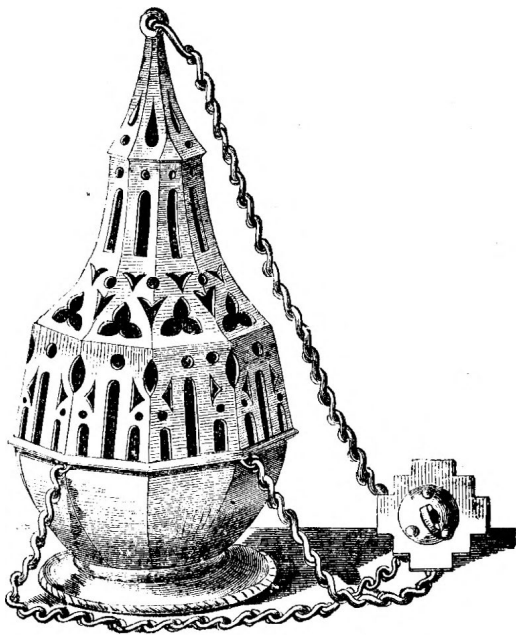
135. ábra.

emlékeül használták; míg végül szigoruan meg lőn parancsolva, hogy csakis gyertyák világa mellett lehet sz. miseáldozatot bemutatni. A gyertyák használatával kapcsolatban természetesen gyertyatartókra is, n. *Leuchter* l. *candelabra* f. *chandeliers* a. *candlesticks*, volt szükség, melyek — főleg a középkorban — igen díszesek szoktak lenni. Alakjukra nézve három osztályba sorozhatók. I. Az álló gyertyatartók, n. *Stand-leuchter* f. *candélabres*, *chaudeliens*, melyek közt legnevezetesebbek a jobbára bronzból készült u. n. óriás gyertyatartók. Ezek 2—3 méter (5—9') magasak, sőt néha a jeruzsálemi templom candelabrumának מְנוֹרָה (olv. menora) mintájára hét karral voltak ellátva. Szép példányok vannak a braunschweigi, paderborni és klosterneuburgi egyházakban; azonban mindezeket pompára és értékre nézve a milánói domé felülmúlja. Hazánk egyetlen példányt sem képes fölmutatni. — Ide tartozik azon háromszögű gyertyatartó is, n. *Teneberleuchter* l. *herza*, *hercia ad tenebras*, *occa* f. és a. *herse*, mely nagyhéten át a déleesti isteniszolgálatnál van használatban; felső része háromszögű alakban végződik, melynek csúcsán az Üdvözítőt jelképező fehér, két oldalt pedig az apostolokat jelentő 6—6 sárga viaszgyertya szokott égni. Igen szép román korszakbeli példány van a hildesheimi és merseburgi, csúcsives *stylück* pedig a münsteri és havelbergi domokban. Hazánk is bír néhányat, melyek közül főlemlítjük a kézmárki, bártfai és kis-szebeni plebánia-templomokét. Ugyanide számítható a bártfai, kovácsolt vasból készült álló gyertyatartó 48 kisebb és egy nagyobb gyertya számára, mely a XVI. szá-

136. ábra.

zad elejéről való.¹⁾ — Végül ide tartoznak az oltár-gyertyatartók, n. *Altarleuchter*, melyek a nagyobbyszerű candelaberekből fejlődtek ki s mintegy a XII. század elejétől fogva vannak használatban. A román korszakban rendesen alacsonyak s három részből állanak, ezek: a *láb*, *szár* és *csésze*. A láb alakja sárkányok- és egyéb szörnnyállatoktól van kölcsönözve; a karesú szár pikkely-, szalag- vagy növénydiszítménynyel van ékítve s a rajta előforduló gomb többnyire a rovátkos almához hasonlít; a csésze jobbára virágkehely vagy tölcser alakú és néha három füllel van ellátva, melyeket a száron fölfelé mászó gyíkok képeznek. Szép példányok fordulnak elő a kölni, müncheni, münsteri és freisingi muzeumokban. Nálunk a nemzeti muzeumban két románkorbeli gyertyatartó-részlet őriztetik; az egyik a XII. század elejéről való díszes *gyertyatartó-láb*, a másik ugyane század közepéről származik és levéldiszítménynyel van ékítve; végül van még egy az átmeneti korszakból is. — Az itt bemutatott román gyertyatartók elseje (139. á., a párizsi Cluny-muzeumból) gazdag zománc-diszítmányaival híres; másika pedig (140. á.) a fritzlari domban őrzött eredetit ábrázolja, mely levéldíszszel van ellátva.

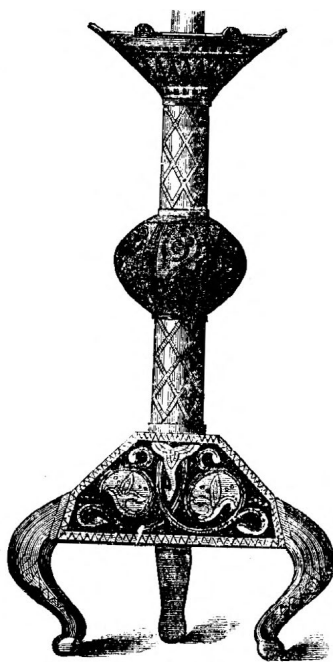

138. ábra.

A csúcsives stýlűek, magasabbak és száruk többszörösen gyűrűzött, mint ezt az ide mellékelt 141. ábrán tapasztaljuk, mely az aacheni egyház kincstárában található eredetinek hű képmása. E gyertyatartó számos más értékes műdarabbal együtt Nagy Lajos magyar király adománya, mint ez a hatlevelű rózsához hasonlító talpazaton alkalmazott magyar- és anjou-címerekből is eléggé kitűnik. II. A függő gyertyatartók, n. *Hängeleuchter*, melyekhez mindenek előtt az

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1870. XV. évf. 78. I. 71. ábra.

u. n. koronák, l. és a. *coronae f. chandeliers-perdants, phares, lustres, couronnes*, tartoznak. Ezek koronaszerű, többnyire nemes ércből készült abroncsból állanak, mely a mennyei Jeruzsálemre (*Jerusalem coelestis*)¹⁾ emlékeztetőleg számos kisebb-nagyobb toronykával és korona-ággal van ellátva (ez utóbbiakra a gyertyák tűzhetők föl) és sokszor szent írásból vett feliratok, a 12 apostol s egyes szentek szobrai is díszítik. Legjelesebb példányaink a román korszakból valók; így pl. a 6 m. 32 cm. (20') átmérőjű hildesheimi korona, mely Anzelin püspök idejéből (1044—1054) származik, 72 gyertya számára, 12 nagyobb s ugyanannyi kisebb toronnyal, apostolok és próféták szobraival van ellátva: az aacheni, rótt szakálu Frigyes ajándéka, 48 gyertya számára. A csúcsives styl korszakából reánk maradt példányok a styl jellegének megfelelőleg sokkal szabadabbban, a mennyei Jeruzsálemre való tekintet nélkül, a mai csillárokhoz hasonlóan vannak kezelve, mint ezt a münsteri, frödenbergi, vreden, dortmundi és lübecki egyházak hasonló műemlékei tapasztaljuk. Hazánk templomaiban ilyen középkori koronák ma már sehol sem fordulnak elő; egykori létezésüket a régi okmányok és leltárok bizonyítják. — Ide tartoznak az u. n. fali gyertyatartók, n. *Wandleuchter f. plaques, bras a. sconces* is, melyeket a templom falának azon pontjaira helyeztek, hol a szentelt olajjal való megkenés történt. A külföldi példányok közt megemlítendők a fürstenfeldi, kölni és dortmundi egyházakéi; nálunk igen díszes a bártfai plebánia-templom vasból készült XV. századbeli faligyertyatartója.²⁾

139. ábra.

III. A hordozható gyertyatartók, n. *Tragleuchter*, melyeket az istenitisztelek, körmenetek és egyéb szertartások alkalmával a kisebb rendű papsághoz tartozó u. n. *gyertyások (accolythi)* szoktak kezeikben tartani. Egyébiránt ezek kinézésükre nézve az oltári gyertyatartókhoz hasonlítanak.

¹⁾ Apocalypsis, 21. fejezet.

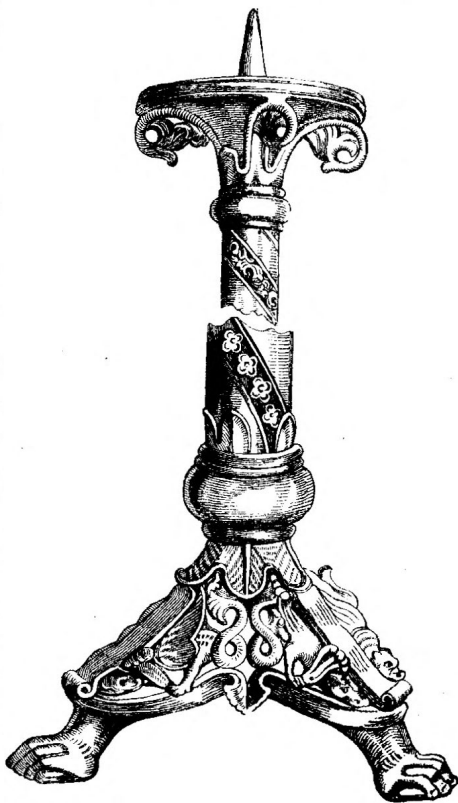
²⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1870. XV. évf. 79. l. 74. ábra.

142. ábra, a wilteni (Tirol) egyház XIII. századbeli ministerialis kelyhe.

6. Kelyhek. A katolikus egyházi cultus legkiválóbb edénye a kehely, n. *Kelch* l. *calix* f. *calice* a. *chalice*, mely a sz. miseáldozat alkalmával Krisztus sz. vérének befogadására szolgál. A kereszténység első századaiban fából vagy üvegből készült kelyheket használtak; azonban már a diocletian-féle üldözés idejében (a III. században) — sz. Ágoston tanuságaként — voltak arany és ezüst kelyhek is. Később, midőn a keresztények Constantin császár vallásszabadsági engedélye folytán nyilvános templomokat emeltek: az egyházi cultus növekvő fénye csakis a nemes ércből készülteteket tűrte meg.

Minden kehely négy részből: *láb-, szár-, gomb- és kupából* áll. Rendeltetésüket tekintve meg kell különböztetnünk a misekelyheket (*Messkelche*), melyeket az áldozár a sz. ténykedés végzésénél használt, az u. n. ministerialis kelyhektől (*Ministerialkelche*), melyekből a hívőknek az Ur vérét szolgáltatják ki. Ez utóbbiak könnyebb kezelhetés céljából két füllel voltak ellátva. Egy ily igen díszes XII. századbéli ministerialis kelyhet bír a wilteni (Tirol) egyház, melynek rajzát itt (142. á.) adjuk; súlya nagyobb 4 kilogrammnál (7 font) és az egész mű szép niello-képekkel van ékítve. Ugyanitt megemlítjük a laicusok áldoztatásánál a középkorban előforduló szivornyát, n. *Kelch-*

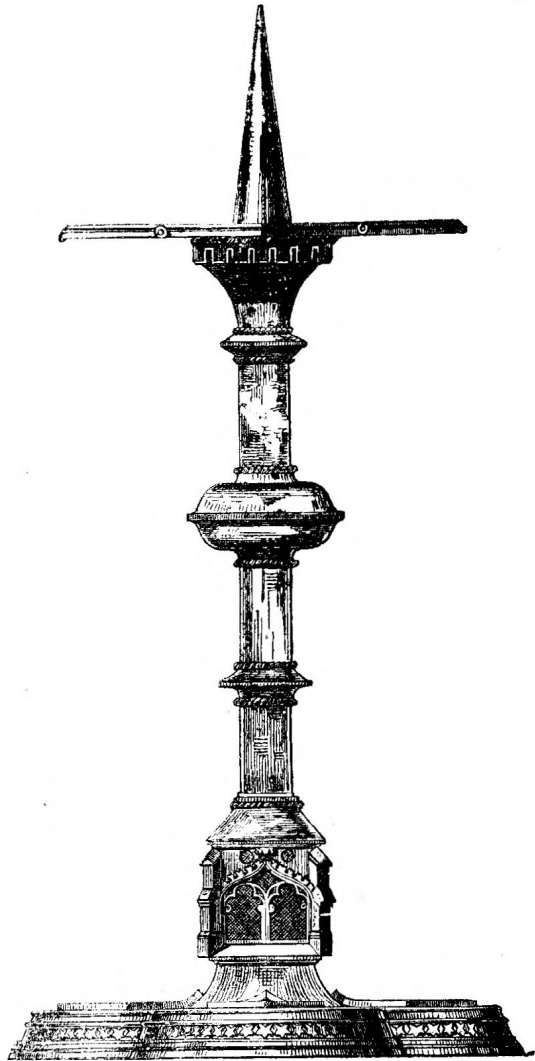
140. ábra.

röhrchen l. *calamus*, *fistula* f. *chalumeau*, mely nemes ércből vagy elefántcsontból készült, fogantyúval ellátott *nádszál* alaku csövecske volt. Ezen szivornya alkalmazása — melyen keresztül a hívők Krisztus vérét vették magokhoz — a *kehelyből ivás* által származható undort némileg csökkenté. Ilyen szivornyák a salzburgi és wilteni egyházakban még ma is láthatók.

Visszatérvén a kelyhekre, megemlítjük a köznapi kelyheket (*calices feriales*), melyek díszre és értékre nézve egyszerűbbek voltak

az ünnepi kelyheknél, n. *Pontificalkelche* l. *calices pontificales*, mely utóbbiakat drága kövek-, zománcos képek-, díszes feliratok- és sodronymű-alakzatokkal szokták ékíteni. Az egyszerűbb kelyhekhez tartoztak még az u. n. sírkelyhek (*Grabkelche*), és az utazó kelyhek (*Reisekelche*); az előbbieket a főpapok sírjába a hulla mellé temették, az utóbbiakat pedig — melyek szétbontható szerkezettel bírtak — mint nevök is mutatja, utazások alkalmával használták.

Ezen elnevezések előleges ismerete után áttérhetünk a kelyhek korszakok szerénti leírására. A román korszakbeli kelyheknél a láb, n. *Fuss* l. *pes* f. *ped* a. *fool*, a szár, n. *Schaft* f. *tige*, *pivot* a. *shaft*, és a gomb, n. *Knauf* l. *pomum* f. *pommeau*, *noeud* a. *handle* gömbölyűek; a kupa n. *Becher* l. *cuppa* f. *coup*, a. *cup*, pedig félgömb alakkal bír. Diszítványeiket illetőleg megjegyzendő, hogy az arabeskeken kívül egyéb alig található rajtok; legfőlebb a láb- és gombon alkalmazták néha az evangelisták jelvényeit. Németország eddig ismert kelyhei közt a kremsmünsteri kolostoregyházban őriztetik a legrégibb, melylyel Tassilo

141. ábra.

herceg az általa 777-ben alapított kolostort ajándékozta meg, s innét Tassilo-kehelynek is neveztetik. E 26 cm. (10") magas rézkelchely egész alakja igen kezdetleges, mondhatni esetlen; niello-képekből álló diszítványai barbár nyersséget árulnak el. — A XII. és XIII. századból

szép példányok vannak a hildesheimi sz. Gotthard-, berlini sz. Miklós-, werbeni sz. János-templomokban és a baseli muzeumban. Hazánk műemlékei közt eddigelé egyetlen román kelyhet sem sikerült felföldözni.

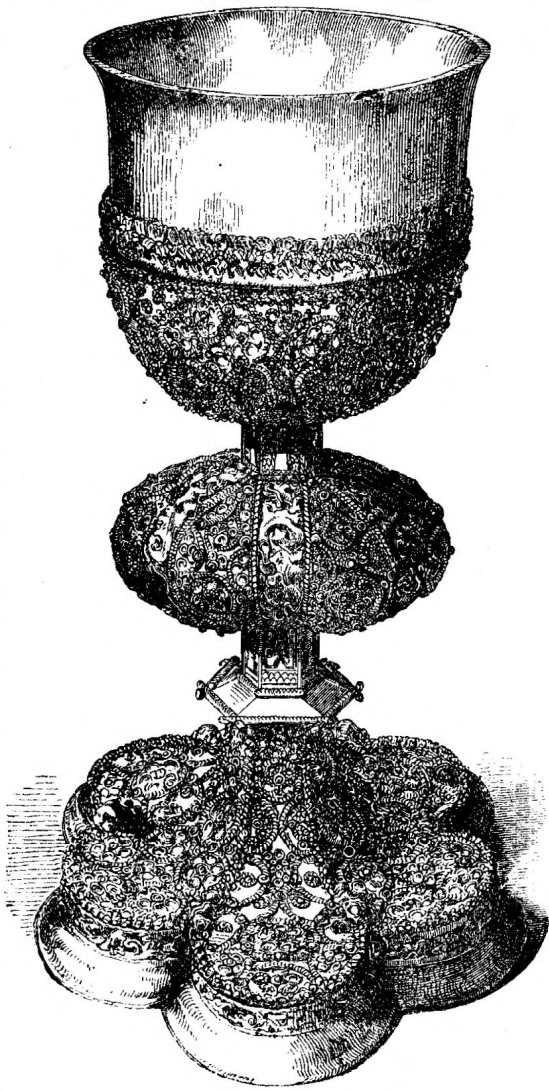
A csúcsives styl szembeötlő változást idézett elő a középkori kelyhek alakításánál. A *láb* néha félkörök összetételéből eredő rózsa- (144. á.), gyakranszög-, vagy csillag-alaku; a *szár* hasábos (*prismatisch*), a *gomb* rendszeren hat forga alaku pajzsocskából (*rotuli*) áll, melyeken vagy Jézus (ifjús), vagy a bold. Szűz († maria) vagy pedig a *donator* neve olvasható; a *kupa* eleinte tölcser-, később — a styl hanyatlása beálltával — kúp-alaku. Dísztárgyakat a kehely kupáját kivéve rendszeren minden részén találunk, néha a kupa alsó fele is ékítve van. A csúcsives stylű kelyheknél képes-előállításokkal ritkán, többnyire

143. ábra.

zománcsal és sodronyművel és drágakövekkel találkozunk. Díszes példányokkal bírnak a hildesheimi dom, a klosterneuburgi, az osna-brücki sz. János- és weilderstadti egyházak. Az itt bemutatott (143. á.) kehely a klosterneuburgi egyházból van véve; talpa hatlevelű rózsa, szára hatszögű, a levéldíszítményes gombból 6 rózsa áll ki; az egész sodronymű-zománcsal van ékítve, eredetére nézve a XV. századból —

tehát a késő-csúcsives styl korszakából — való. Hazánk szintén több igen jeles hasonló műdarabot képes fölmutatni. Így pl. az esztergami vízi-városi plebánia - egyház Széchy Dénes-féle kelyhe, mely a főnebb adott klosterneuburgihoz nagyban hasonlít, sodronymű-zománcának ritka finomsága miatt híres ¹⁾; egyszerűségök által a nagydisznódi (Heltau, Erdélyben) és michelsdorfi XIV. századbeli kelyhek tűnnek ki, melyek felirataikon kívül egyéb díszítménnyel nem bírnak. Megemlítenők a bártfai plebánia-egyház régi kelyhei, melyek közül az egyik 1483-ban, a másik 1511-ben készült; továbbá díszesek a hámori (Hammersdorf) vurpodi (Burgberg Erdélyben) szombathelyi (Szepesm.), a nemzeti múzeumi XV., a kőszegi és pozsonyi XVI. századbeli példányok. Ez utóbbi helyen különösen nevezetes azon 25 cm. (9" 3'') magas szemkápráztató ezüst kehely, melyen az apostolok zománcozott alakjai láthatók.²⁾

144. ábra.

Ugyanitt, mint a magyar sodronymű-ékítés legdúsabb példányát bemutatjuk az esztergami főegyház kincstárában őrzött kelyhet (144. á.),

¹⁾ Magyar Sion, I. k. 461—464. l. képpel.

²⁾ Romer Fl., A pozsonyi káptalan újabb talált egyházi ékszerei, 1—6. l.

melynek szárán a gomb alatt megfordított helyzetben e név olvasható: mathie, a gomb felett pedig e szó: literati. Vajjon ki volt e *Mathias literatus*? nem tudjuk. A kehely arányaira nézve meg kell jegyeznünk, hogy a gomb túlterjedt alakja az egyébként izléses mű becsét csökkenti. Értékes, műtörténeti szempontból megbecsülhetlen példányok találhatók még a szepesváraljai, toporci (Szepesm.) hajniki, felsőbárai templomokban, melyek bővebb leírást és ismertetést érdemelnének.

145. ábra.

Hátra vannak még az átmeneti izlésben készült kelyhek. Ezek mind arányaikat, mind alaki kivitelöket tekintve jóval fölülmulják az eddig tárgyaltakat. Jellemző nálok a román typussal alakított láb és szár; míg a szögletes gomb és tölsér alakú, diszítés nélküli kupa már a csúcsives izlésre emlékeztet. Hazánkban két ilyen példányt ismerünk. Az egyik, melynek rajzát itt adjuk (145. á.), a budai sz. ferencrendüeké. E kehely lába négy, medaillonba foglalt, Krisztus szenvedéstörténetéből

vett előállítással van diszítve; a gombból kiszökő forgák (*rotuli*) négy-levelű lóher alakúak, melyeknek közepén kereszt és *Mária* nevének maiuscula kezdőbetűje látható. A másik ezüst kehely a bön yi ref. egyház tulajdona, súlya 42 decigramm ($23\frac{3}{4}$ lat), magassága 18 cm. (6" 10"); hozzá hasonló őriztetik a regensburgi dom kincstárában; gombján 6 hengerded dudor van, melyeken a sötétkét nielloból egy ezüst egyenkaru kereszt és a Megváltó maiusculákkal irt neve (JOESUS) emelkedik ki; talpazatán négy lilium és négy medaillonban az evangelisták fejei láthatók.¹⁾

A csúcsives stílusú kelyhekre nézve meg kell jegyeznünk, hogy a nagyon is kiszökő forgák, különösen pedig a válogatott diszítmények és mérművek által egész tornyokká képezett gombok, a kezelést nagyon megnehezítik, miért is — ha túlságosan van a kelyhek ezen része ékítve — izléseseknek, díszeseknek semmikép sem mondhatók.

7. Kehely-tányérok. Valamint a kelyhek közt láttunk olyanokat melyeket a sz. miseáldozatnál maga a pap használt s olyanokat, melyekből a jelenlevő hívők áldoztak: szintígy a kehely-tányérnak is, n. *Patene* l. *patena* f. *patène* a. *paten*, volt oly neme, melyről a nép vette magához az Úr testét. Amazok kisebb, kör alakú, csekélyebb mélyedésű arany- vagy ezüst-lapocskák voltak, melyek egyúttal a kehely földőjéül szolgáltak; emezek pedig nagyobb, szintén kör alakú de jelen-tékenyebben mélyített edények voltak, melyek néha 42—52 decigrammot (24—30 lat) is nyomtak s könnyebb kezelhetés kedvéért két felől füllel voltak ellátva. E kehely-tányérok a román korszakban kívül-belül díszes zománc- vagy egyszerű vésetű előállításokkal — néha drága kövekkel is — szoktak földve lenni, melyek közt az isten báránya (*Agnus Dei*) és Krisztus mint világbíró a nyitott életkönyvvel kezében (*Iudex cum libro vitae*) a leggyakoribbak. A csúcsives korszakbeliek jobbára diszítmenynélküliek. Szép példányok vannak a wilteni, salzburgi és werdeni egyházakban. Itt a kloster-neuburgi szabályozott kanonokrend kincstárában őrzött XIV. századbeli

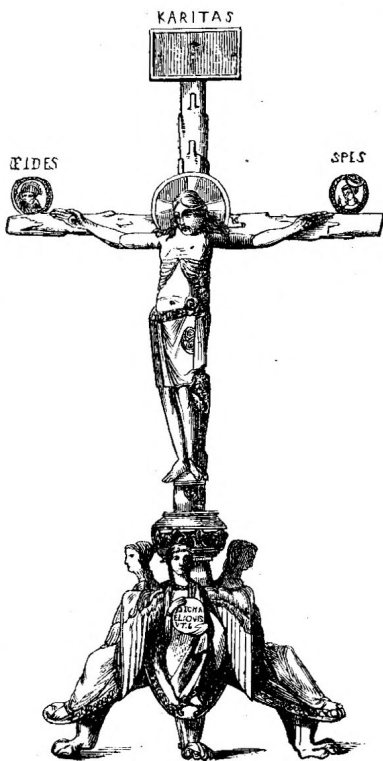

146. ábra.

¹⁾ Győri tört. és régészeti füzetek, I. k. 334—338. l., képpel.

aranyozott ezüstből készült kehely-tányér mélyedését mutatjuk be (146. á.) melyen Krisztus ülő alakja látható jobbát áldásra emelve, baljában az élet könyvével (*liber vitae*); mellette egy szerzetes térdel, kezei közt egy mondatszalagot tartva, melyen e maiuscula felírás olvasható: *Stephanus de Syerndorf*; körirata pedig: † ASPICE * PECCATOR * TUUS * HIC * RESIDET * MISERATOR * A tányér külső peremén — mely ábrákon nincs közölve — ezen felirat van: *Stephanus ut detur requies, quisque precetur coelestis cena, cum sumitur ista patena*. Nálunk igen díszes XVI. századbéli példányt bír a pozsonyi káptalan kincstára; átmérője 18 cm. (7" 1") s Üdvöztőnk mint *Ecce homo* fordul elő rajta.¹⁾

8. Keresztek. Az Üdvöztő alakjával ékített keresztet, n. *Kreuz* l. *crux* f. *croix* a. *cross*, mint a kereszténység symbolumát a hívők mindenkor nagy tiszteletben tartották. — A kereszt négyféle alakban fordul elő, u. m. 1.) az **X**-alaku vagyis sz. András-kereszt, n. *Andreaskreuz* l. *crux decussata*, *Andreana* f. *croix de St.-Andrée*, *sautoir* a. *cross of St. Andrew, of St. Patrick, saltire*; 2.) a **T**-alaku, egyiptomi vagy sz. Antal-kereszt, n. *Antoniuskreuz* l. *signum Tau*, *crux commisa* f. *croix de St.-Antoine* a. *egyptian cross, tace*; 3.) a latorvagy villa-kereszt, n. *Schächer*-, *Gabelkreuz* l. *furca, littera Pythagorica* f. *perle* a. *furchee-cross*, melynek alakja hasonlít az **Y** betűhez; 4.) a közönséges kereszt, n. *Das gewöhnliche Kreuz* l. *crux immissa*, *crux capitata*, mely ismét kétféle, t. i. a.) a latin, vagy szenvedési kereszt, n. *Passionskreuz* l. *crux latina* f. *croix longue, latine* a. *latin cross, cross of the Passion*, melynek alsó szára valamivel hosszabb a többinél: †; b.) az egyenkaru, vagy görög-kereszt, n. *Das grichische Kreuz* l. *crux graeca* f. *croix grecque* a. *greek cross*, melynek mind a négy karja egyenlő hosszú: +. — Ezek közül a latin

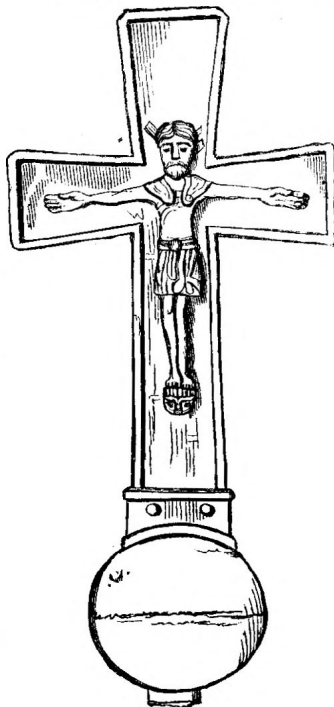

147. ábra.

¹⁾ *Romer Fl.*, A pozsonyi káptalan újabban talált egyházi ékszerei. 6. l.

kereszt előfordul mint a postoli vagy kettős kereszt, n. *Patriarchenkreuz* f. *croix double*, *croix archiépiscopale* a. *double cross patriarchal cross*, melynek felső keresztkarja rövidebb szokott lenni az alsónál: $\frac{\text{+}}{\text{+}}$. — E kereszt sz. István óta a magyar királyok, a XV—XVI. századtól kezdve pedig a bíbornokok és érsekek jelvénye. Szintén a latin keresztből van alkotva a hármass vagy pápai kereszt is, n. *päpstliches Kreuz* l. *crux papalis* f. *croix papale* a. *triple cross*, melyet a kereszténység látható feje, a romai pápa vitet maga előtt. A kereszt használatának igen tág tere nyílt az egyház épületein, butorzatain, sz. edényein, öltözékein stb. —

A kereszténység első századaiban rendszeren pusztá keresztet alkalmaztak, azonban kivételképen már ekkor is előfordultak olyanok, melyek a megfeszített Üdvözítő alakjával voltak ékítve, az u. n. feszületek, n. *Crucifix* l. *crucifixus* f. *crucifixe* a. *crucifix*. — Az előállítási módokról már fönebb (v. ö. 80. kérd.) értekeztünk. — A feszületekkel ékített keresztet rendeltetésüket tekintve, különböző alakúak voltak. Így az *oltárkereszt*ek talpazattal voltak ellátva, mint ezt az ide mellékelt (147.) ábrán láthatjuk, mely a párizsi Soltykoff-féle gyűjteményben található XII. századi bronz példányról van levéve. Ezen — miként látjuk — Krisztus eszményi fölfogással, *élve* van előállítva. — Előfordultak olyan oltárkereszt is, melyek a talpazat helyett nyélre alkalmazható véggel bírtak. Egy ilyen

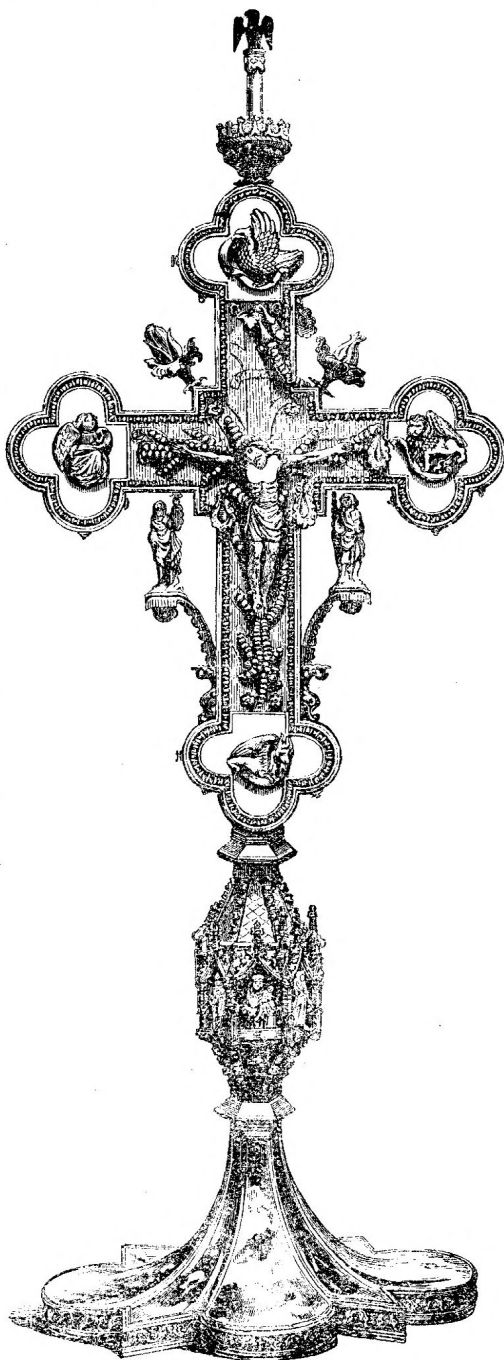
148. abra.

románkori példány van a nemzeti múzeumban (148. á.); ilyent találtak továbbá Szerecsenyben (Györm.) dúsan aranyozott vörösrézből, mely a XI. században készült.¹⁾ — A csúcsíves styl korszakából két nevezetesebb példányt említünk föl, melyek közül az egyik a nagy-disznódi (Helltan, Erdélyben) evangélikus egyházközségé (149. á.). Ez dúsan aranyozott ezüsből készült vert mű, súlya körülbelül 3 kilogramm (5 font 10 lat és 1 nehezék), magassága 65 cm. (24½");

¹⁾ *Ebenhöck I'*, Románkori oltárkereszt; Archaeol. közlemények, VIII. k. 108—113. l., képpel.

igen díszes zománcozással, s a kereszt lóherlevél alakban végződő karjain az evangelisták jelvényeivel. A Felfeszített alakja pontos bonctani tanulmányról tesz tanúságot, az arckifejezés méltóságteljes, inkább az engesztelő szelidség, mint a fájdalom kinyomatával bír s az egész alak gyöngyökkel és vert ezüst levelekkel van körülvéve. Nevezetes, hogy az Üdvözítő jobb és bal oldalán egy-egy alak, t. i. a bold. Szűz és sz. János apostol szobra látható. E XV. századbeli példány hátsó részén a kereszteteklye számára kisebb mérvű mélyedést alkalmaztak. — A másik, mely még előbb a XIV. század végéiben készült, az i g l ó i, szintén ezüst, 40 cm. magas, a keresztkarok végein az evangelisták jelvényeivel s egyszersmind *maiuscula*-feliratu neveikkel.

Az oltárkereszteken kívül felemlítjük az *ereklyetartó mellkereszteket*, melyeket — jóllehet néha az oltárkeresztekben is előfordultak ereklyék — különösen e célra készítették. — Szerkezetökre nézve megjegyzendő, hogy kétfelé nyithatók s az ereklyék egész belsejüket elfoglalták. Egy ily szétnyitható, aranyozott bronzból készült ereklyetartó keresztet találtak az 1874-iki ásatások

149. ábra.

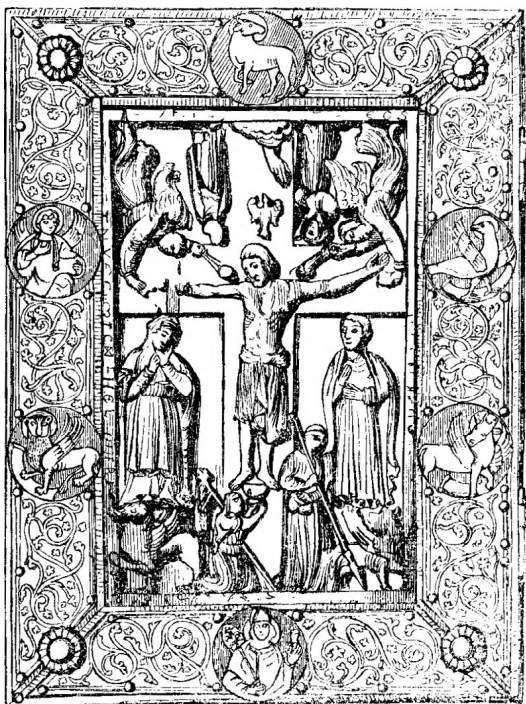
alkalmával a székesfejérvári hajdani basilika padozata alatt lelt árpádkori sírok egyikében.¹⁾

Előfordulnak még az u. n. *hordozható* vagy *körmeneti* keresztek is, melyek e célból rudra lettek tűzve. Ilyent pl. a m. nemzeti múzeum is bír, mely Veszprémből küldetett be.

Végül fölemlítjük azon nagyobbserű, sokszor meglepő kivitelű hatalmas *fakereszteket*, melyek a templomokban függesztettek föl. Hatalmas példány van a lőcsei sz. Jakab-templomban, mellette a bold. Szűz és sz. János apostol szobraival. Ezen gyengéd arányai által híres műemlék a XV. század végéről maradt reánk. A *diadalkeresztekről* már főnebb (80. kérd.) szólottunk.

9. Kézmelegítők. A

XIV. századtól kezdve mintegy két századon keresztül, az egyházi egyének téli időben functióik közben egy áttört érc-almát használtak kezeik fölmelegítésére, melyet *kézmelegítőnek*, n. *Wärm-
apfel* l. *pomum calefactorium* f. *pomme à chauffer
mains*, neveztek el. Tetejét rendszeren föl lehetett nyitni s bele melegítő anyagul vagy forró vizet, vagy meleg vasgolyót helyeztek. Egy ilyen XIV. századbeli kézmelegítő van a halberstadti domban; továbbá nálunk egy a nemzeti múzeumban, mely a XVI. század vég-
éveiben készült.²⁾

150. ábra.

10. Könyvtáblák. Az egyházi művészet kiterjeszté figyelmét a liturgikus könyvek tábláira is. A *könyvtáblák*, n. *Deckel* l. *postes* f. *ais* a. *boards*, hajdan többnyire ezüstből, aranyból vagy pedig elefántcsontból készültek s gazdag dombormű-éktésekkel oltak borítva.

¹⁾ Czobor B., A székesfejérvári ásatások; Új magyar Sion, V. k. 794. l.

²⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1867, XII. évf. 98. l., képpel (25. ábra.)

(V. ö. 150. á.) Később találkozunk fatáblákkal is, melyeket drága szövetekkel: bársonnyal és nehéz selyemmel vontak be. Ez utóbbiakat, nehogy a drága szövet használat közben megkopják, érc-szögekkel, n. *Metallbuckel* f. *boullons*, *clous* a. *bosses*, verték ki, melyekből később azon díszes — többnyire bronzból öntött — sarkok fejlődtek, melyek a könyvtábláknak műtörténeti nevezetességet vívtak ki. Ugyanitt megemlíthetők ama díszes csatok is, n. *Clausuren* f. *fermoirs* a. *buckles*, melyekkel e gazdag ékítményű könyveket bezárni lehetett.

Külföldön még több igen régi példány van fön. Így a halberstadti dom kincstárában egy antik-romai elefántesont könyvtábla (*diptychon consulare*) van, mely jelenleg egy énekeskönyv külsejét ékíti; a sz. galleni zárdában több példány a IX. és X. századból stb. Nemzeti múzeumunk szintén bír néhány nem kevésbbé nevezetes elefántesontáblával, melyek közt különösen nevezetes az, melyen a Krisztus sírját látogató sz. asszonyok vannak ábrázolva; eredetére nézve a XI. századból való s hihetőleg valami régi evangeliomos könyv (*evangelistarium*) díszrészlete volt.¹⁾ Páratlan szépségű műemlékünk a világhírű győri XV. századbeli *antiphonale*, melynek bronzból öntött stylszerű sarkai az evangelisták jelvényeit állítják elénk. — Megemlítendő továbbá azon kutyahörbe kötött könyvek táblái, melyeken dombornyomatu képes előállítások, feliratok és díszrészletek találhatók. Számos ilyen példány van nevezetesebb könyvtárainkban, mint pl. a nemzeti múzeumi, pannonhalmi, budapesti egyetemi, esztergami és kalocsai érseki gyűjteményekben; az a kár, hogy több helyütt eddigelé figyelemben nem részesültek.

Tárgyrokonságnál fogva megemlítjük végül az u. n. kicsided festményeket, n. *Miniaturen* l. *miniaturae* f. és a. *miniatures*, melyek a középkori kézirat-könyvek első betűit (n. *Initialen* l. *litterae initiales* f. *lettres initiales* a. *prises*, *initials*) ékíték. E festmények nevüket a piros festőanyagtól (*minium*) vették, melylyel a kéziratok kezdőbetűit és az egyházi könyvek *rubrikáit* festették. Igen szép példányok vannak a nemzeti múzeumi, esztergami, kalocsai könyvtárakban és Ipolyi püspök gyűjteményében. A középkori miniature-k kiváló sajátsága a színek élénksége, mely századokon át változatlan maradt.

11. Mellkeresztek és gyűrűk. A főpapok egyik jellemző ékszerét a mellkereszt, n. *Brustkreuz* l. *cruz pectoralis*, *formalium* f. *croix pectorale* a. *pectoral cross*, képezi. Ezen ékszer a középkorban rendszeren

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1867, XII. évf. 117. l. képpel, (1. ábra.)

aranyból, stylszerűleg készült és Krisztus keresztjéből zárt magában egy kis részecskét. Ami e keresztek alkalmazását illeti, mint nevők is mutatja, láncon vagy szalagon a főpap nyakából mellére csüngtek alá, hol sokszor igen díszes hozzátartozó kapocsal (*Agraffe*) erősítették meg, mely egyuttal a főpap külső öltönyét is egybekapcsolá.

A főpapok másik díszét a gyűrű, n. *Ring* l. *annulus* f. *anneau*. *ague* a. *ring*, képezi, mely a legrégebb időkől fogva hivataluk jelvényei közé tartozik s azon szoros viszonyt jelképezi, mely köztök és az illető egyházmegye, prépostság vagy apátság közt — melynek élére állítottak — létrejött.

Ezen főpapi gyűrűk rendesen szinaranyból készültek és drágakövekkel lettek kirakva. A köbe való vésést III. Ince pápa szigoruan eltiltotta. Eleinte a *mutató*, később a negyedik vagy *gyűrűs* ujjon (mindig a jobb kézen) kezdték hordani.

12. Miskannák.¹⁾ A középkori *misekannák*, n. *Messpollen* l. *amac*, *amulac*, *ampullae* f. *buirettes* a. *cruets*, nagyobb részt aranyból, ezüstből vagy kristályból az antik *amphorákhoz* hasonló alakban készültek. Rendesen párosan jönnek elő; az egyikben a sz. miséhez szükséges bor, a másikban pedig a víz tartatik. Az ércből készültek tetején — nehogy feleseréltessenek — a tartalmazott anyag első betűje olvasható; így a bor számára szánt V(inum), a vizet tartalmazó A(qua) betűvel van ellátva. A csúcsives styl korszakában a miskannák is sokszögű testtel bírnak s rendesen üvegből készültek: a láb, fül és tető ellenben nemes ércből. A román korszakból nevezetesek a velencei kristály- és onyxkannák.

Hazai hasonló műemlékeink rendesen zománcozva fordulnak elő. Ilyen azon XIII. századbeli példány, mely — fájdalom — két részre szakítva két egyén birtokában van.²⁾ Nemzeti múzeumunk bírja azon két darab aranyozott ezüstből készült miskannát, melyek hajdan a nagyváradi püspöki egyházé voltak, azonban ezek már a késő-csúcsives (XVI. század) korszakból valók.³⁾ — Ide tartoznak a bronz kézmosó-kannák (*aquamanilia*), melyek a román korszakban többnyire állat-, u. m. oroszlány-, sárkány-, griff- stb. alakkal bírtak.

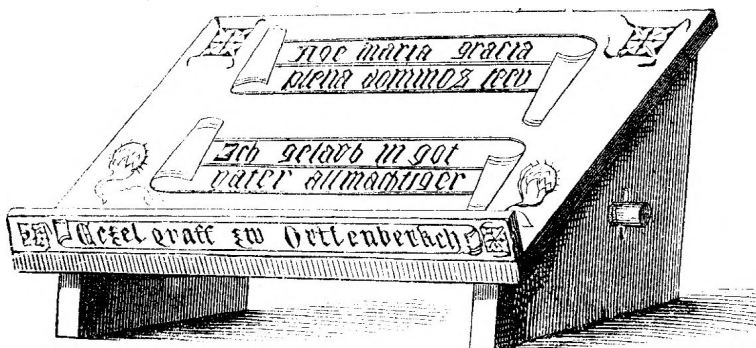
13. Miskönyv-támasz. Az oltáron levő *misekönyv-támasz* (*Messpult*) — mint neve is mutatja — azon célra szolgált, hogy a miskönyvet reá helyezték. Ezek többnyire fából készült, alacsonyabb

¹⁾ Böven értekezik rólok *Bock F.* „Über die christlichen Mässkänchen“ című értekezésében, Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1864. IX. évf. 1–39. l.

²⁾ *Romer*, Győri tört. és régészeti füzetek, IV. k. 169. l., képpel.

³⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1867. XII. évf., 112. l., képpel (42. ábra.)

díszes polcok, felső lapjuk rézsutos fekvéssel, hogy a szolgálattevő pap minél kényelmesebben olvashasson a rajtok nyugvó könyvből. Sokszor domborképekkel és feliratokkal vannak borítva. Több ily díszes középkori misekönyv-támasz van a müncheni muzeum ban, melyek közül egyet (151. á.) be is mutatunk. Rézsutos felső lapján két mondatszalag van

151. ábra.

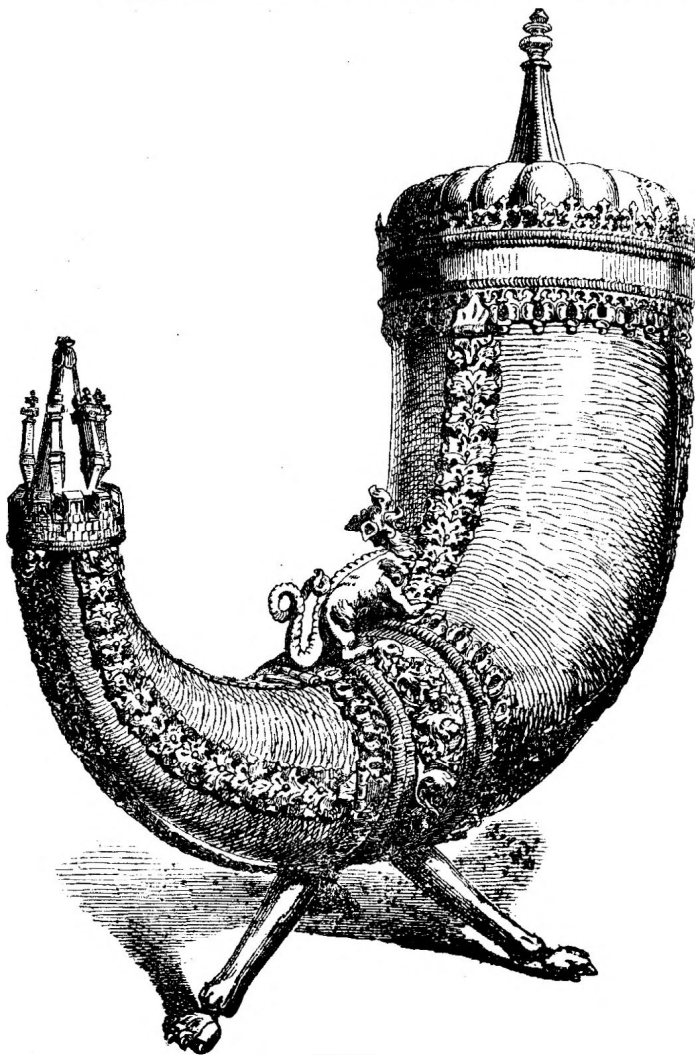
egymás fölött alkalmazva, melyek közül a felsőn az *angyali üdvözlés*, az alsón az *apostoli hitvallás* első szavai olvashatók. — Napjainkban puffadt — inkább nyugágyakra alkalmas — vánkosokat használnak e sokkal díszesebb és egyszerűbb könyvtámaszok helyett.

14. Olajedények. A szentelt olajok megőrzésére külön edények, az u. n. olajedények, n. *Chrismatorien* l. *chrismatoria*, jöttek divatba melyek alakjuk- és anyagukra nézve különbözök voltak. Leggyakoribbak a házikó alakúak, melyek belül három részre osztva a sz. olajokkal (*chrisma*, *oleum catechumenorum* és *infirmorum*) telt üvegecskéket foglalták magokban. Kívül sokszor az olajfák hegyén imádkozó Krisztust ábrázoló dombor-előállításokkal szoktak ékítve lenni.

Hazánk a középkori olajedények különös nemét bírja az u. n. kenet-kürtökben, melyek a tudós világ előtt kiváló figyelemben részesültek. Három ilyen példány van az esztergami főegyház kincstárában, melyek közül a legnagyobbik 95 cm. (3') magas; ez egyszerűsmind a legdíszesebb. A második hasonlít hozzá, csak hogy nem oly ékes; 152. ábránk a harmadik, legkisebb s legegyszerűbb példányt mutatja be. A három gyíklábon álló kürt födelét 14 bűb képezi, hátán pedig egy fölfelé törekvő sárkány látható. Mind a három kenet-kürt a XV. századból származik.¹⁾

¹⁾ Magyar Sion, I. k. 868—877. l., képekkel.

A bérnálás, egyházi rend és utolsó-kenet szentségének *kiszolgáltatásánál* használt edények a csúcsives styl korszakában kehely alakuak voltak, melyek tornyos fedéllel — úgy látszik a sz. olajjal való megkenésre vonatkozólag (*Esto ei Domine turris fortitudinis a facie inimici*

152. ábra.

stb.) — bírtak. Egy ily ritka díszes XV. századbéli edény van Wartburgban; nálunk Olasziban (Szepesm.) látható egy 43 cm. magas kehely alaku olajedény, melynek hármaz egymáshoz függesztett lóherlevél alaku szelencéjén (*capsae, pixides*) közös, toronyfival ékített tető emelkedik; anyaga dúsan aranyozott réz, ered a XV. századból.

15. Oltár-elők. Az V. századtól kezdve az oltárasztal homlokzatának ékítéseül díszes táblákat szoktak használni, melyeket oltár-előknek, n. *Antependium* l. *antependium*, *tabula* f. *frontel*, *devant d'autel*, *table de dessous d'autel*, *contre-retable* a. *antependium*, *fróntal*, nevez a ker. műarchaeologia. Ezek többnyire fából készült, nemes érczel bevont, vagy egészen tömör ércetáblák, melyeket gazdag csoportozatu dombormű-előállítások- és feliratokkal láttak el. Az eddig ismert oltár-elők közt legrégebb a milanoi sz. Ambrus-egyház főoltáráé, mely a IX. század első felében készült. Ez az oltár mind a négy oldalát körülveszi és Krisztus élettörténetéből vázol számra nézve 24 jelenetet dombormű-előállításban, melyeket sodronymű- és drágakövekkel ékített keretek foglalnak be. — Igen értékes még azon oltár-elő, melyet hajdan II. Henrik császár adományozott a baseli domnak, (jelenleg a párizsi Cluny-féle múzeumban őriztetik); díszes arkádívei alatt középett Krisztus a világ-gömbbel, mellette Gabriel, Raphael, Mihály arkangyalok és sz. Benedek álló alakjai láthatók.

Hazai műarchaeológiánk az enemü emlékeket csak a régi egyházi leltárakból (*inventaria*) ismeri; nem tudunk egyetlen példányt sem, melyet itt fölhozhatnánk; egyébként lehet, hogy még lappangnak. — Az oltár-elők egy másik nemét a hímezett műdarabok képezik, melyekről alább (v. ö. 96. kérd., 12. sz.) leend szó.

16. Pásztorbotok.¹⁾ A püspökök, prépostok és apátok által mai nap is használt u. n. pásztorbot, n. *Bischofsstab* l. *pedum* f. *crosse* a. *crozier*, eredetileg támaszul szolgált. Liturgiai szempontból azon hatalmat jelenti, melylyel a püspökök saját hiveik fölött isteni rendeletnél fogva bírnak; symbolice pedig figyelmezteti magát a püspököt azon apostoli buzgalomra, melylyel az evangéliumi jó pásztor (*Krisztus*) példájára, hívóinek lelki gondját viselni tartozik. — A legrégebb pásztorbotok alakjokra nézve tetemesen elütnek a most használtaktól; azok egészen egyenes, felső végükön könnyebb megtámaszkodhatós végett kettős szarv alakban (┐) végződő botok; némileg hasonlítanak a görög szertartásuaknál maig használt püspökpáléákhoz. Később a pásztorbotok felső vége kevésbé tetemes görbületbe megy át, úgy hogy ezen alakjukban egy hosszú f betűt (153. á.) ábrázolnak; még később a jobban kifejlődött görbület ékítményeket vesz fel, melyek vagy az állat-, vagy a növényországból

¹⁾ Szakavatottan értekezik rólok *Wolfskron A. L.* „Der Bischofsstab, dessen liturgisch-symbolische Bedeutung und allmähliche Entwicklung seiner Gestalt“ című dolgozatában. Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1857. II. k., 256—262. l.

— sőt néhány ritkább esetben a védszentek élettörténetéből is — szoktak kölcsönözve lenni. Egy ily állatból képezett görbületű pásztorbot van a lemergi főegyházban bronzból, melynek képét itt (154. á.) adjuk. Növénydísz-részletekkel különösen a csúcsíves styl korszakában (155. á.) képezték a görbületet. A középkori pásztorbotokon a XIV. századtól kezdve néha egy *érec-szoríték* (*Metallzwinge*) is van alkalmazva, melyhez az *izzadsági kendő*, n. *Schweisstuch* l. *sudarium* szokott erősítve lenni. Nem ok nélkül volt ez. Ugyanis régi időben csak a felszentelt püspökök foghatták meg közvetlenül kezeikkel a pásztorbotot; az apátok és prépostok — mint egyszerű presbyterek — csak a kendő közvetítésével használhatták.

154. ábra.

153. ábra.

Innét vannak egyes egyházmegyékben azon selyemből készült velumok, melyek a segédkező pastoralisták nyakából függenek, úgyszintén a fehér keztyük is, melyekkel kezeiken nyulhatnak csak a szolgálattevő papok a pásztorbothoz. Néha a pásztorbotokon díszes maiusculák- vagy minusculákkal a püspök hármas

hivatáskörét kifejező eme vers szokott vésve lenni: „*Attrahe per primum, medio rege, punge per ultimum*“, azaz a bot görbült része arra inti, hogy az egyházból eltévedteket, vagy azon kívülieket szerezze meg az igaz hitnek; az egyenes szár figyelmezteti, hogy a gondjai alatt levőket az igaz uton vezérelje; a végén levő szögecske pedig emlékezteti, hogy a szentek egységére érdemtelen, javíthatlan gonoszokat az egyház kebeléből zárja ki.

Anyagukat tekintve, a legrégebb példányok elefántesontból, a későbbiek nemes ércből vagy bronzból, néha fából is készültek; ez utóbbiakat azután nemes érclemezekkel vonták be.

Régi T alakú pásztorbotok Németországban még itt-ott előjönnek. Így pl. a denzi apátsági egyházban őriztetik egy a XI. századból. — Görbülettel már több jó elő a kora-román korszakból is.

Megemlítendők a göttweihi és altenburgi (Ausztriában) kolostorokban létező X—XI. századbéli példányok; továbbá a klosterneuburgi sza-

bályozott kanonokrend kincstárában levő igen díszes XII. századbeli elefántesont páztorbot, melynek kör alakú görbületén „*Ave Maria gratia plena*“ felirat olvasható.¹⁾

Hazánk szintén képes néhány középkori páztorbotot felmutatni, melyek közt nevezetes a szépváraljai, mely a XVI. századból ered.

17. Pecsétnyomók. A középkori vésőművészet különösen figyelemre méltó ereklýéi a pecsétnyomók és pecsétek n. *Siegelstempel, Siegelstöcke* l. *typi, typaria, sigilla* f. *sceaux, cachets* a. *seals, seal-matrices*, melyek a műtörténethez sok tekintetben gazdag adatokat szolgáltatnak. Miután e mű keretébe csak az egyházi műemlékek tartoznak: a világiak pecskéit mellözve, a főpapok-, káptalanok- és konventekéire szorítkozunk.²⁾ A főpapok pecskéi rendesen *monoró* (*oralis*) alakúak mint ezt az ide mellékelt (156.) ábrán észleljük, mely a nemzeti múzeumban őrzött eredetiről van levéve. E 4 cm. 4 mm. hosszú s nem egészen 3 cm. széles pecsét Péter pécsi püspöké (1307—1315), ki teljes főpapi ornatusában a pecsét mezőjén látható; maiuscula felirata keresztrel kezdődve gyöngysor vonalak közt balról jobbra foly: †S.(SIGILLVM)PETRI.EPISCOPI.QVIQV.EENSIS(QUINQUEECCLESIESIS.) — A főpapok pecsétjeire nézve általános szabályul az itt közlött példány fogadható el, ámbár előfordulnak egyes *kör alakúak* (*sigilla orbicularia*) is, mint pl. *Wancha esztergami* érseké (1242—1252), *Dóczy Orbán* egri püspöké (1486—1292) stb., ezek mezőit az illető főpap nemesi címere tölti ki. Egyébként a monoró alaku pecskéteken is elő szokott fordulni a nemesi címerpajzs, csak hogy ez rendesen a pecsét alsó részén van alkalmazva. A díszesebb főpapi pecskétek egész templomszerű épületrészt mutatnak, mely rendesen több — gyakorta három — fülkére van osztva, ezekben az illető egyházmegye védszentjei foglalnak helyet, kik előtt egyházi díszben a pecsét tulajdonos főpap térdelve szokott ábrázolva lenni

155. ábra.

156. ábra.

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1860, V. évf., 273. l., képpel.

²⁾ L. Czobor Béla „Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecskéinek jegyzéke“ című művét, melyben az eddigelé rajzban megjelent egyházi pecskétek bibliographiája 52—86. lapokon foglaltatik.

Ilyen pl. *Héderváry János* győri püspök 1397. évi okmányról közölt ritka épségű, pompás, monoró alakú pecsége, melynek mezőjében hármass beosztású építmény látszik; a középsőben a bold. Szűz álló alakja van, karján a kisdéd Jézussal, tőle balra sz. György és sz. István király, egymás fölött; jobbra sz. József és sz. László király hasonló helyzetben; legalul a püspök teljes díszében öltözötten térdel, mellette mindkét oldalt függirányos pólyákkal ékített nemesi pajzs. A pecsét hossza $8\frac{1}{2}$ cm., szélessége 4 cm. 7. mm. Körirata: „*.s' : dny : iohis de : hēd ridhwar. ēpi ēcē. iavres.*“¹⁾

A káptalanok és konventek pecségei, jelentőségüket tekintve kétfélék, t. i. *nagyobbak* (*sigilla maiora*) és *kisebbszerű* (*sigilla minora*); az előbbieket fontosabb okmányokon, az utóbbiak kisebbszerű iratokon fordulnak elő. Alakjuk vagy kör vagy monoró, mint ezt itt nyújtott (157, 158, 159.) ábráink bizonyítják. A pecsét mezőjét rendszeren a káptalan vagy konvent védszentje foglalja el, melynek előállítás módja a keresztény műarchaeologia egyik nevezetes ágának, a sz. képtannak (*ikonologia*) bő anyagot szolgáltat. A feliratra nézve, mely rendszeren maiusculákból áll, ugyanazt kell megjegyeznünk, mit főnebb a főpapok pecségeiről mondtunk.

157. ábránk az esztergami székeskáptalan kör alakú nagyobb pecsétét (*sigillum maius*) állítja elénk. Átmérője $5\frac{1}{2}$ cm., a mező felső részén ívezeteken nyugvó egyházépítmény látszik, mely valószínűleg az esztergami főegyházat jelképezi; alatta balról (címer-tanilag) a teljes díszben álló esztergami érsek a jobb oldalon álló, szintén díszöltönyös magyar király fejére helyezi a sz. koronát, mely jelenet nyilván az esztergami érsek koronázási jogát iparkodik kifejezni. Körirata keresztrel kezdődve gyöngysor vonalak közt

157. ábra.

balról jobbra foly: † S. MAIVS: CAPITVLI STCONIEN: ECCLIE, azaz *Sigillum maius capituli Strigoniensis Ecclesiae*; az érsek és király alakja mellett rövidített neveik olvashatók: *Archiepiscopus Strigoniensis* és *Rex Hungariae*. E pecsét a XII. századból, tehát a

¹⁾ Magyar Sion, I. k. 68. l., rajzzal.

román korszakból való, mint ezt a rajta előforduló maiusculák és félkörívek is mutatják. E pecsét legelőször egy 1141-ben kelt okmányon fordul elő.

Ugyanezen káptalan kisebb pecsétét (sigillum minus) 158. ábránk adja. E szintén kör alakú pecsét átmérője 4 cm. 3 mm.; mezőjét az esztergami főmegye védszentjének, sz. *Adalbert* püspöknek mellképe díszíti; felirata: „† S. MINVS. C(AP)ITVLI. STRIGONIENSIS“ már nem gyöngysor, hanem egyszerű pálcadudoru vonalak közé van foglalva. Ily kör alakúak pl. a győri és egri, monoró-alakúak a pécsi és zágrábi káptalanok pecsétjei.

158. ábra.

159. ábránk a hajdani sz. jogi konvent egyik pecsétjét állítja elénk. Hossza 5 cm. 2 mm., szélessége 3 cm.; a mezőben egy áldásra emelt koronás kar van, mely főpapi pásztorbotot tart, a korona fölött két egymás fölé alkalmazott hatágu

159. ábra.

csillag; felirata: * SIGILLV CONVENTVS ECLIE: S' STNNI: CREGIS. DE: SENTIOG azaz: *Sigillum conventus Ecclesiae Sancti Stephani Regis de Szentjog* szintén pálcadudoru vonalak közt olvasható. E pecsét bizonyítja, hogy létezett egy konvent, hol sz. István király jobbjára őriztetett, melynek emléke az „Abbatia B. M. V. de S. Dextera S. Stephani regis Hungariae seu szent Jobb“ címben maig fön van. — Valamint a káptalanok úgy a konventek pecsétjei közt is előfordul néhány kör alakú példány; ilyenek pl. a székesfejérvári kereszteseké, a jászói és leleszi konventeké.¹⁾

A pecsétnyomók, *anyagukat* tekintve többnyire sárga- és vörösrézből, néha ezüstből készültek. A pecsétetek anyaga

¹⁾ A káptalanok és konventek pecsétjeiről irt *Jerney* ily cím alatt: „A magyar“ országi káptalanok és konventek mint hielmes és hiteles helyek története“. Magyar történeti tár, II. k.; továbbá *Ipolyi* „Beiträge zur mitttelalterlichen Siegelkunde Ungarns“ című dolgozatában, Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1857, II. k., 245–250, 266–270, 291–301. l.

rendesen fehér vagy sárga viasz, mely színes selyemzsinórról függve hátsó részén gömbölyített fészkek alaku, miért is a pecsét *fészkenek* nevezetik, melybe azután néha piros alapra történt a nyomás.

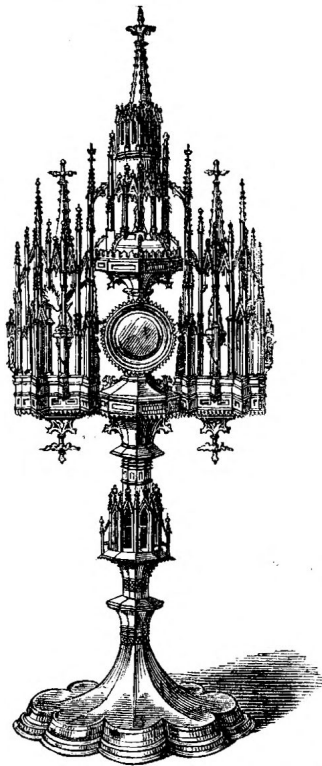
A nemzeti muzeum több ily középkori egyházi pecsétnyomóval bír, melyek közt *Anno hunn-avar* (IX. századbeli) püspöké volna a legrégibb. Ez pajzs alaku, kőbe vésett, primitív példány; a pecsétnyomó mezőjében egy alig felismerhető emberi alak térdképe látható; körirata: ANNONI EPS DE VETVAR. A román korszakbeliek közé tartozik *Antimius pécsi* püspök (1141—1161 körül) vörösréz pecsétnyomója, mely szintén igen kezdetleges vésetű. Megemlíjtük még díszes kivitele miatt a *sabolcsi apát* sárgaréz pecsétnyomóját, melynek szönyeges hátterű mezőjében emeletes építmény látható; a felsőben ker. sz. János álló alakja, kezében az „Isten bárányával“, az alsóban a térdelő apát, kezében pásztorbotjával; körirata: * S. ABBATIS: EÖCE * S * IOHIS: BPTE: DE ZABOCH, azaz: *Sigillum Abbatis Ecclesiae Sancti Johannis de Zabolch* pálcadudoru vonalak közt foly. Ugyanitt őriztetik *Amade győri* püspök (1254—1263) ólom pecsétnyomója is, mely szintén ügyes kivitelű.

Míg külföldön — pl. a brittisch és german muzeumok — gazdag pecsétgyűjteménnyel dicsekedhetnek: nálunk e műemlékek figyelmen kívül hagyatva és szerte-szórva, alig találunk komolyabb tanulmányozóra.

18. Szenteltvíztartók. A szenteltvíztartó név alatt, n. *Weihkessel* l. *aspersorium*, *vas lustricum* f. *bénitier portatif* a. *holy-water vessel*, itt azon kisebb, fogantyúval ellátott edénykéket értjük, melyek a pap kézi használatára szolgálnak. Ezek többnyire 13—21 cm. (5—8") magas, 13—16 cm. (5—6") átmérőjű, ércből öntött stilszerű edények, melyekből a pap a népet az u. n. hintő, n. *Weihwedel* l. *aspersorium* f. *aspersoir*, *goupillon* a. *asperges*, *holy-water sprinkle*, segélyével szentelt vízzel szokta meghinteni. A legrégibb korban elefántcsontból készültek, egy ilyen még ma is látható az aacheni domban és a mainzi sz. István-egyházban; később ércből, dombormű-előállítással alakítottak. Hazánkban a lőcsei plebánia-templomban van egy horganyból készült példány, melynek eredete — külalakját tekintve — a XIII. századra tehető.

19. Szentségmutatók. Az imádandó Oltáriszentség olyatén befogadására, hogy azt a nép tisztán láthassa, az u. n. szentségmutató, n. *Monstranz* l. *monstrantia*, *expositorium*, *ostensorium* f. *monstrance*, *ostensoir* a. *expository*, *monstrance*, jött létre. Ezek alkatukra nézve megegyeznek az *ereklye-mutatókkal*, melyekről fönebb (3. sz. alatt) bővebben értekeztünk, csak hogy a sz. test befogadására kis *félhold* alaku aranyból vagy aranyozott ezüstből készült csiptető (l. *lunula* f. *lunule* a. *lunette*) van alkalmazva, mely a henger vagy sokszög alaku kristály-

vagy üveg-házacskába (n. *Gehäuse f. custode*) lőn elhelyezve. Azonban néha e házacska nem henger, nem sokszög alakú, hanem gömbölyű, mint ezt az ide mellékelt (160.) ábrán láthatjuk, mely hazánk egyik legremekebb műkincséről, a pozsonyi dom szentségmutatójáról van levéve. E 111 cm. (3' 6") magas, 7 kilogramm és 30 decigramm (13 font) szinezüst példány 1517-ben készült. Nyolclevelű-rózsa alakú talpazatán Krisztus élettörténetéből van nyolc jelenet ábrázolva; szára szintén nyolc-szögű s a gomb — szokás szerint — fölöslegesen van díszítve; a tárnak-, ívtárnak-, toronyfiak- és díszmennyezetekből dúsan alakított felső rész szobrocskák-kal van ékítve.¹⁾ — Megemlítendő még a német-jahrendorfi (hajdan a pozsonyi clarissáké volt) mely valamivel kisebb (1 méter, azaz 38" magas), azonban a rajta előforduló sodronyműnél fogva ritkítja párját; a privigyei és bajmóci, melyek mindegyike nagyságára nézve megegyez a pozsonyival, de alakszépségre s kivitelre nézve tőle jóval távol állanak; csinosak a felkai, felső-lapsoni a XV. századból, az iglói (Szepesm.) 1520-ból, az érsekújvári és ruszbachi szentségmutatók. Külföldön több szép példány látható a kölni, freisingi és brixeni domokban. Azon körülmény mely szerint a XIV. század előtti időből nem mutathatunk föl egyetlen ilyen alkatu szentségmutatót sem, arra utal, hogy a legelső példányok az urnapi körmenet behozatala után (1264), tehát a XIII. század második felében készültek.

160. ábra.

20. Szentségtartó szelencék. A XIV. század előtt az Oltári-szentséget a *peristeriumban* (v. ö. 92. kérd. 1. sz.) vagy külön e célra alkotott szelencében, n. *Pyxis* l. *pyxis*, *artophorium* f. *pyxide*, *custode* a. *breap-box*, *pyx*, tartották. E szelencék elefántcsontból, nemes-érből vagy kristályból készültek és gyakorta dombormű-faragványokkal vagy zománcal lettek ékítve. A nemzeti muzeumban egy ily

¹⁾ Böven leirta Weiss, Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1856, I. évf., rajza a XI. táblán.

szentségtartó szelence oldalkörülete (*Peripherie*) őriztetik, mely díszes zománc- és egyenkaru kereszttekből álló ékítménye miatt figyelemre méltó; valószínűleg a XIII. század kezdetéről maradt reánk.¹⁾

21. Tálak. A kath. cultus egyes szertartásainál kisebb-nagyobb tálakra, n. *Becken* l. *ciphus bacchinon*, *bacca* f. *basin*, *bassin* a. *bason*, *bowl*, is van szükség, melyek részint fából és kőből, részint pedig ércből, többnyire kör vagy hosszúdad alakban készültek s nem ritkán díszítményekkel vannak ellátva. A keresztvíz felfogására szolgáló tálakról már fönebb (v. ö. 86. kérd.) tettünk említést. Ide tartoznak az u. n. kézmosó-tálak. n. *Waschbecken* l. *ciphus* f. *basin à laver* a. *bason*, melyek néha párosával (*gemelliones*), még pedig olykép összekötve fordulnak elő, hogy a felsőből *szűrőn* (*Giesstülle*, *biberon*) az alsóba folyhat a kézmosásnál használt víz. — Megemlítendők végül az áldozati tálak, n. *Opferbecken* f. *basin des offrandes*, melyek — mint nevök is mutatja — a hívők nyújtotta alamizsna egybegyűjtésére szolgáltak.

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, 1867. XII. évf. 98. l. képpel. (24. ábra.)

D. EGYHÁZI ÖLTÖNYÖK.

93. Mit kell a középkori egyházi szövésszetről megjegyeznünk?

A középkori egyházi szövésszet (*Weberei*) anyagát a len, selyem, arany és ezüst fonalak képezék, melyekből az egyházi szövetek különböző nemei az egyes korszakok szerint változó alakzatokkal ékítve származtak. — A középkori egyházi szövésszetnek három korszakát különböztetjük meg. Az *első korszakban*, mely a VI. századtól a XII-ig tartott, e művészet csaknem kizárólag a görögök és arabok kezében volt. E korszak tartamával egybevág a byzanti és román stílus virágzása, amiből következik, hogy a román korszaki egyházi öltözékek anyagát a görögök és arabok szolgáltatták. E korszak maradványai többnyire bíborszínűek s állatországi alakzatokkal (*oroszlánok, sasok, elefántok, szarvasok* stb.), továbbá a keleti mesekörökből kölcsönzött képzelmenyes állatokkal (*sphinxek, sárkányok, egyszarvuak* stb.) vannak ékítve, melyek inkább címertani, mint természetes módon, kimért ismételtséggel vagy párvonalossággal alkalmaztattak. Az egyes alakok kerekítésére köröket vagy más egyéb geometriai alakokat használtak, melyek rendszeren egymással összeköttetésben álltak. Növény-diszítványokkal e korszakban igen ritkán, akkor is csak a kisebb üres mezők betöltésénél találkozunk. (161. á.) Magától érthető, hogy a legrégebb, pogánykezek készítette szöveteken egyházas szellemű alakzatokat hiában keresünk. Később, mintegy a X. századtól kezdve, egyes szentirási jelenetek is előfordulnak az egyházi szöveteken, azonban ezek kezelésénél is a főnebbi merev irány észlelhető. Egy ily szövet képezi a sz. István király által hajdan a székesfejérvári basilikának ajándékozott casula (jelenleg koronázási díszpalást) bélését. Ezen (161. á.) sötét ibolyaszínű selyem szövet ékítményét összekapcsolt nagy körök képezik, melyek mindegyikében négytestű párdúc látható; a körök közt támadt mezőket izlésesen kanyarodó növénydísz tölti ki. A szövet pogány eredetét, a köröket egybekapcsoló félholdakon kívül bizonyít-

ják az alakzatok, melyek felfogásukban úgy, mint kivitelőkben a mohamedán vallás eszméinek felelnek meg. Ezek szerint a körök a világot, a négy irányba terjedő négyes testű állat pedig az ősi közös forrásból (*ousia*) eredő négy elemet jelentené. — Ugyane korból származó másik

161. ábra.

(162. á.) vörös selyemszöveten, mely a bécsi udvari könyvtárban levő IX. századbéli hártya-codex elé védlapként van téve, az ó-szövetségi sz. írásból vett „oroszlán-fojtó Sámson (*Samson constringens ora*

leonis)“ van párvonalosan előállítva; a foglalatot nem kör, hanem köríves kettős szalag képezi. E szövet kora a IX. századnál későbbi

162. ábra.

időre nem tehető. Ugyanily jelenettel ékített példány van a churi domban.

A *második korszak* a XII. századdal veszi kezdetét s tart a XIV. század végeig. Ez idő alatt a csúcsives styl külföldön teljes diadalát aratta; tehát a műizlés ruházataihoz a középkori szövészet azon korszaka nyújtja az anyagot, melyben a szövés művészete már a keresztények kezei közt virágzott. Midőn a normannok kiűzték Sziciliából az arabokat: a selyem-szövészetet, melyet eddig kizárólag csak ezek műveltek, a keresztények is elkezdették gyakorolni. A Roger király által alapított palermói selyem-műtelep termékei a híres byzanti kelmékkel is kiállták a versenyt. Ezentúl a világnak Olaszország szolgáltatta a legékesebb díszszöveteket. Ezeket igen könnyen meg lehet az első korszak termékeitől különböztetni. Ugyanis míg azok többnyire egyszerűek vagy legfőlebb kettős színűek voltak: a szóban forgó korszak sötétebb alapszínű műemlékein, világosabb színű növénydísz-részleteik mellett rendszeren az állatok aranyszálakból szőtt alakjai is előfordulnak. Azonban e szövetek jellegét illetőleg megjegyzendő, hogy a régi saracén befolyás e korszakban is uralkodó rajtok. Aranyszalagok közé foglalt képzelmenyes állatok, csillagok, félholdak, rövid arab mondatok (többnyire a *korán*-ból) és stylisált növények képezik a szövetek díszítményeit. Csak később, a korszak végevei felé lépnek előtérbe a sz. iratokból vett jelenetek. Pompás e korszakbeli műemlékek őriztetnek a bécsi udvari kincstárban, továbbá a brandenburgi, stralsundi, danzi, braunschweigi és halberstadti egyházakban.

A XV. századdal új, a *harmadik korszak* vette kezdetét, melyben a szövészet kiváló gyakorlása átment Franciaországba. Az Olaszhonból különféle okok miatt kivándorolt selyemszövet-gyártók Francia-hon déli részén, Lyon és Tours környékén ez iparágat dús eredménynyel honosították meg. Ez időtől fogva tökéletesen megszűnik a byzanti befolyás; a szövészet kizárólag egyházas szellemű, többnyire jelvies díszítményű termékein a növényvilág rendszeresen ismétlődő alakjai fordulnak elő. Ezek közt kiválólag a *granátalma* kedveltetett, mely vagy egészen kifejlett alakban, vagy pedig stylisált levelekkel körvezett zárt magtokjaival szokott előállítatni. E díszítmény dús alakzatai a szöveteknek bámulatos fényt és pompát kölcsönöznek. Nevezetes példányok láthatók a bécsi udvari kincstárban és a halberstadti domban, hol a XII. századtól egész a XVI. végeig a szövészet csaknem minden árnyalata képviselve van.

A XVI. század közepe táján végül, a szövészet is a renaissance hatalma alá került, melynek termékeit egyáltalán az eszme-szegénység és a puffadt rajzok iránti előszeretet jellemzi.

94. Minő fejlődési fokozatokon ment át a középkori egyházi híMZŐ- MŰVÉSZET?

Az egyházi szövészettel karöltve járt a híMZŐMŰVÉSZET, n. *Stickerei* l. *opus acu pictum*, *opus phrygicum*, *plumarium* f. *broderie* a. *embroidery*, mely a legrégebb időktől kezdve a nők kedvenc foglalkozása volt. Kiváló, úgyszólván irányadó befolyással volt reá a festészet, mely a híMZéshez szükséges előképeket szolgáltatta. E művészet tekintetében ismét a fényűző Byzancot látjuk a többi városok közül kimagaslani, honnét a híMZőművészet nyugatra is elterjedt. A szerzetesnők kolostoraiban ép úgy, mint az uralkodók palotáiban kiváló virágzásnak örvendett e nemes foglalkozás.

Fejlődési fokozatait tekintve az *első korszak* mintegy a X. századig tart, melyben a merev byzantinismus befolyása könnyen fölismerhető. A szemkápráztató kiállítású alakok szokott merevségökben többnyire arkádok között állanak, a talaj feliratokkal, kereszteskéekkel és félholdakkal van ékítve. Megjegyzendő, hogy az egyes részletek nem magára a szövetre, hanem egyes durvább vászondarabokra lettek hímezve, melyeket azután aranyszálakkal (*Goldfäden*) befoglalva erősítették a selyem- v. bársonyszövetre. A híMZés e módját *lemez-híMZésnek*, n. *Plattstich* f. *broderie en point-laz*, szokás nevezni.

A XI. századdal kezdetét veszi a híMZőművészet *második korszaka*, mely a XIII. század végeig tart. E korszak műdarabjain a román műizlés elemei az uralkodók. A román építészeti styl dús alakzatai, mozgékonyságig eleven alakjai, a képzelmenyes állatok és növények gazdag választéka képezik a díszrészeket. E nemből kiváló például szolgálhat a magyar nemzet egyik féltve őrzött ereklyéje, a budai várban található koronázási palást, mely sz. István nevének, *Gizellának* műve (1031-ben készült). A viola-alapszinre aranyszálakkal híMZett alakok közt középett az Üdvöztető mint a halál és pokol legyőzője a menny boltozatán ül; jobbra és balra az apostolok és szentek alakjai részint *mandorlában* — melyet angyalok tartanak — részint díszfüdelek alatt állnak. Ugyane korszakból dúsán ékített ruházatok vannak a bambergi dom kincstárában, melyek II. Henrik császár és neje, Kunigunda idejéből valók.

Jóllehet e három századon át a híMZés művészete már nyugaton is igen kifejlődött: Byzanc dicsőségét még sem voltak képesek elhomályosítani. Bizonyítja ezt azon császári dolma (*dalmatica*), mely Romában, a sz. Péter-templomban őriztetik. A selyemmel híMZett alakok

nemes, tiszta stylszerűsége, az aranyhímetű diszítmények gazdagsága e műdarabot a korszak összes művei fölé helyezik.

A XIII. század közepén föllépő csúcsives műizlés e korszak hímezein is némi változást idézett elő. Az alakokat ugyan még a román typus szerint állították elő és csak a diszítvány-részleteket képezték a csúcsives műizlés szerint: azonban a román styl csakhamar háttérbe szorult, helyet engedvén a már mindenütt lábra kapott csúcsives műizlésnek. Ugyane korszakban a hímezés egy igen különös nemével találkozunk, melyet hihetőleg azért, mert Angliában dívott legelőször, angol előállítási módnak (*opus anglicanum*) nevezték el. Ismertető jelét az alakok ama testrészeinek, melyek a ruházatból kilátszanak, sajátos előállítása képezi, mely szerint azok nem hímezve, hanem vert arany- vagy ezüstlemezről készültek. Ilyen pl. a halberstadti dom oltárfüggönye és az aacheni dom egyik palástja.

A csúcsives styl teljes kifejlődése a hízművészet harmadik korszakába esik. Azon változás, mely a XIII. század közepe táján a hímezés terén létrejött, kiszorítván a román reminiscenciákat, mindinkább elhatalmasodott. E korszakban a hímezők a XIV. század végeig már jellemzett csúcsives festészet elvei szerint működtek s annyiban tértek el az eddigi iránytól, hogy az egyszerű alapon a legválasztékosabb színvegyülettel pompázó alakzatokat hozták létre. E század művein kiválólag a növény-diszítványokat látjuk használva; a fény és pompa iránti előszeretet oly magas fokra hág, hogy többé nem elégedtek meg a ruházatok egyes nevezetesebb részeinek ilyen hímezéseivel, hanem az öltönyöket egész terjedelmökben e művészet teremtményeivel borították el. Díszes példányok őriztetnek a halberstadti, brandenburgi domokban és a drezdai muzeumban. — 1420 körül a hízművészet utolsó stadiumába lép, amennyiben Flandriában a *van Eyck* testvérek, Olaszthonban pedig a *Masaccio* által megindított új festészeti irányt kezdék követni, melyben a technikai kezelés kifejlése legmagasabb, legragyogóbb pontjára lép. Kitűnő példányul szolgál e nemből a bécsi császári kincstárban létező teljes egyházi öltözék (*ornatus*), mely joggal e korszak mesterművének tekinthető.

Hazai hízművészetünk emlékei — amint látszik — még nem lettek kellő figyelemre méltatva; csak itt-ott találunk egy-két műdarabot ismertetve. Így például nevezetesek a brassói székesegyház miseruhái, melyek hímezeik miatt a bécsi műipar-kiállításon általános feltűnést okoztak; ¹⁾ a bártfai plebánia-templom három XIV. századbeli miseruhája, melyeken a hímetett féldombor-alakok selyemből, arany-

¹⁾ Arch. értesítő, II. k. 181. l.

és ezüst-sodronyból készültek; ide számítható a t ö k ö l y e i (Pestm.) plebánia-templom 1448-ban készült palástja, melyen a Fridrik-féle betűk (A. E. I. O. U.) ²⁾ olvashatók. Megemlíthetjük végül az e s z t e r g a m i főegyház kincstárában őrizett, dús arany- és igazgyöngy-hímzete miatt nevezetes püspöksüveget, melyet azonban másrésről ropant magas, izléstelen alakja nem igen ajánl. A műértők e díszes hímzetű példány értékét harmincezer forintba teszik.

95. Melyek az egyházi öltönyök liturgicus színei?

A ma már szorosan meghatározott öt liturgicus szín — t. i. a *fehér*, *vörös*, *zöld*, *viola* és *fekete* — bizonyos időkben való használata nem volt, de nem is lehetett hajdanta szigoruan megtartva. Míg ugyanis az arabok és saracénok — tehát pogányok — kezei közt volt a szövészet: a keresztényeknek meg kellett elégedniök azon színű ruhákkal, melyeket ajándékban kaptak vagy épen vehettek. Ez okból láttuk főnebb (93. kérd.) azon pogány mintázatu szöveteket, melyek legkevesbbé sem bírtak az egyház szellemét visszatükröző diszítványokkal, hanem a pogányok eszméinek megfelelőleg, saját szükségleteikre készültek. Azonban később, midőn a szövészet a keresztények közt is lábra kapott: a liturgicus színek is tekintetbe vétettek. Kétségkívül legrégibb a *fehér* szín, mely az ártatlanság jelképe; használtatik az Ur ünnepein (kevés kivétellel), a bold. Szűz, az angyalok és azon szentek napjain, kik nem voltak egyszersmind vértanuk. Később a fehérhez a szeretet jelvénye, a *vörös* szín járult, mely pünkösd ünnepén s ennek nyolcada alatt, az apostolok és vértanuk ünnepein, végül Krisztus kinszenvedése eszközeinek tiszteletére rendelt emléknapokon használtatik. A XII. században fordul elő legelőször a harmadik és negyedik szín, t. i. a *zöld* és a *fekete*. A zöld — mint a remény színe — a vizkereszt utáni vásár- és hétköznapokon egész a hetvened vasárnapig és sz. Háromság vasárnapjától urjövétig használtatik, ha ezen napokra nem esik ünnep. A fekete vagy gyászszín nagypénteken és a holtakért tartatni szokott istenitiszteleteknél van használatban. Legkésőbb találkozunk az ötödik-, a *viola* színnel, melyet vezeklési időben (advent, nagyböjt) ölt magára a pap. Megjegyzendő végül, hogy a középkorban némely helyen a *világos* vagy másként *égszín-kék* szövetek is divatban voltak és a bold. Szűz ünnepein használtattak.

²⁾ Ezeket ekép szerette magyaráztatni a császár: *Austriae Est Imperare Orbi Universo*, azaz: Ausztria van hivatva az egész világnak parancsolni.

96. Melyek az egyházi öltönyök és egyéb ruhaneműek?

1. Dolma. A szerpapok jellemző öltönye a dolma, n. és l. *Dalmatica* f. *dalmatique* a. *dalmatic*, mely térdig érő, ujjakkal ellátott színes felső ruha. Régente a dolma fehér selyemből készült bő ujjakkal, később az ujjak szűkebbek lettek s könnyebb kezelhetés céljából alsó részökön felhasítottak. A XIII. századtól kezdve már a miseruha szövetségéből készültek, tehát színre nézve az ünnepek szerint változtak; ugyanezen időtől a dolmák elő és hátsó része két dúsán hímzett, függélyesen párhuzamos szalaggal (*aurifrisiae*, *angusti clavi*) lett ellátva; sőt alsó szélöket és az ujjak végeit is hasonló, de keskenyebb ékítménnyel körítették. Később dús gyöngyhímzettek, drágakövek és zománccos aranylemezek is fordulnak elő rajtuk.

A dolmától sokban különbözik az u. n. *tunicella*, mely a VIII. századtól kezdve az alszerpapok (*subdiaconi*) megkülönböztető öltönyévé lőn. Ez alakjára nézve sokkal rövidebb és nincs annyira díszítve, mint a szerpapoké. Két gyönyörű példány őriztetik a halberstadti domban, melyek rikító vörös selyemszöveteit dús hímzetű oroszlánok ékítik. A főpapok (püspökök, prépostok és apátok) ünnepélyes istenitisztelet alkalmával miseruhájok alá hasonló, de egyszerűbb, többnyire fehér selyemből készült dolmát vesznek magokra, mint ezt a főnebb adott 126. ábrán láthatjuk, amennyiben a dolma szegélyzete a miseruha alól kilátszik.

2. Födőlap. A kehely betakarására, nehogy a sz. cselekmény alatt valami idegen tárgy bele hulljon, az u. n. födőlap, n. *Kelchdecke* l. *palla*, használtatik. Ennek lényeges részét azon kis négyszög alakú vászon képezi, mely közvetlen a kelyhet födi; azonban a középkori keresztény művészet ezek díszítéséről sem feledkezett meg: sokszor gazdag hímzettekkel ékes felső részök a miseruha szövetségéből szókott készítve lenni.

3. Harisnyák. Ha valamely főpap ünnepélyes sz. misét mond, egyházi ténykedése alkalmából külön harisnyákat, n. *Pontificalstrümpfe* l. *tibialia*, *caligae*, vesz magára. E szokás az ősrégi keresztény korból származik; a parancs pedig, mely e szokás követését köteleességszerűvé teszi, a XI. századból veszi eredetét. Anyagukat tekintve e harisnyák vagy vászonzból vagy pedig dús aranyhímzettekkel ékített sötét viola színű selyemből készültek. Említésre méltó példányok vannak a Hohenstaufok korából a bécsi császári kincstárban; a csúcsives műízlés korszakából pedig a halberstadti domban.

4. Karöltő. A kereszténység első századaiban használatban volt

a karöltő, n. *Manipel* l. *manipulus* f. *manipule* a. *maniple*, mely egy, a balkaron függő vászonkendőből állott s a miséző pap izzadságának letörlésére szolgált. A X. századtól kezdve csupán a hajdani korra emlékeztető díszül szolgált, miért is nem vászonból, hanem a miseruha szövetségéből készül. A középkori karöltők rövidek, egybeerősített két végök némileg szélesedik és rendesen dús hímzettekkel van borítva.

5. **Kehelyabrosz.** Azon széles finom vászon, melyre a pap a kelyhet és az Úr testét helyezi, *kehelyabrosznak*, n. és l. *Corporale* f. *corporal*, neveztetik. A középkori kehelyabroszok a beljők szőtt díszítményeknél fogva valóban mintaszerűekké váltak.

6. **Keztyűk.** A régibb főpapi ruhadarabok közé számíthatók a *keztyűk*, n. *Handschuhe* l. *chirothecae*, *manicae* f. *gants de cérémonie* a. *gloves*, melyek körülbelül a X. századtól fogva igen díszesek. Anyagukat tekintve nehéz selyemből készültek s alsó részök, mely rendesen a miseing ujjá fölé hajolt, dús hímzésekkel van borítva; ezenfelül a kézfej felső részén arannyal hímzett kereszt szokott alkalmaztatni, mint ez a főnebb közölt 126. ábrán is látható. A keztyűk színe rendesen azonos a teljes főpapi öltözet (*ornatus*) színével. Készítési módjokat illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a XVI. századig selyemből metszettek ki és úgy lettek összevarva: egy darabban szövött keztyűk legelőször csak a középkor végéveiben fordulnak elő. Szép keztyű-pár őriztetik a prágai dom kincstárában, melyen zománcal ékes aranyozott ezüst díszítmények láthatók.

7. **Lepel.** A lepelnek (*velum*) következő három nemét különböztetjük meg: 1) a *kehely-lepel*, n. *Kelchvelum* l. *velum calicis*, mely nem egyéb, mint a sátoros oltár függőnyeiből összezsugorodott négyszegletű ruha, melylyel a kelyhet a sz. mise bizonyos részei alatt be szokták fődni; 2) a *váll-lepel* (*Schultertuch*) — mely az előbbinél sokkal hosszabb — rendeltetése: hogy a pap vállaira vevén, vele szentségmutatót megfogja; 3) az *oltár-lepel*, n. *Altarvelum* l. *velum altaris*, egy díszes négyszögű, állványra feszíthető szövet, melyet a szentségkítétel alkalmával mondott sz. beszéd alatt a szentségmutató elé az oltárra helyeznek. E szövetek anyaga és színe rendesen megegyez a miseruhákéval; ezenfelül ékítésűl vagy hímzett kereszt, vagy pedig az Üdvözítő rövidített neve (IHS) fordul elő rajtuk.

8. **Melldisz.** A román műizlés korszakában a főpapok egy sajátos öltönydarabbal bírtak, melyet később egészen mellőztek. Ez a *melldisz*, n. *Rationale* l. *pectorale*, *rationale*, mely alakjára nézve hasonlít az ószövetségi zsidó főpap כִּתְיֹתָא (olv. *khosen*) nevű öltönyé-

hez, ¹⁾ melyet az *ephod*-ra erősítve használtak, csakhogy a keresztény főpapnál ily pajzs hátul is csüngött. Eszerént a középkori mellűsz egy nyílással ellátott köralaku vállöltöny, melyről elől és hátul egy-egy négyszögletes szövetdarab, két párhuzamosan haladó szalagról csüng alá. Felöltése alkalmával a főpap fejét a köralaku nyíláson kidugta, miáltal az egyik négyszögű pajzs mellén, a másik hátán nyugodott. Míg az ó-szövetségi zsidó főpapoknál a pajzs 12 kövel volt ékítve, melyekbe a tizenkét zsidó nemzetség nevei voltak bevéve: addig a keresztény főpap mellűszének mindkét pajzsát erre emlékeztetőleg néha a 12 apostol hímezett alakjával szokták ékíteni. Egy ilyen példány látható az eichstädti domban. — Hazánk szintén bírt ily drága főpapi öltönyökkel. Így pl. a székesszévi hajdani világhírű basilikának sz. István király két ily mellűszet adományozott, melyek mindegyike 74 márka aranyat nyomott és drága kövekkel volt ékítve. Ezen öltönyökhöz a pápa azon kiváltságot kötötte, hogy aki azokban egyszer sz. misét mond, joggal fölkenheti s megkoronázhatja a királyt. ²⁾

9. Miseing. A pap legrégibb öltönye a miseing, n. és l. *Alba f. aube* a. *alb*, mely egészen a bokáig ér, felső részén nyílással és hosszú szűk ujjakkal van ellátva. Rendesen finom vászonból készül; azonban hajdan a püspökök számára bársonyból és selyemből is készítették miseingeket. A XI. század óta a püspöki miseingek alsó részét — különösen elől — arany-hímzettekkel látták el, sőt néha drágakövek- és gyöngyökkel is kirakták. Így származtak a *diszített* miseingek (*albae paratae, fimbriatae, frisiatae*) ellentétben az *egyszerűekkel* (*albae purae, simplices*), melyek egészen simák, teljesen ékítés nélküliek voltak. Ilyen gyöngyökkel szegélyezett miseinget látunk az alábbi (163.) ábrán, mely a XIV. századbeli admonti püspöksüvegre van hímezve; sima, dús redőzetű példányt pedig a főnebb adott (126. á.) XV. századbeli sírkövön. Igen szép középkori miseingek láthatók a goessi (Leoben mellett) templomban és a danzigi Mária-egyházban.

10. Miseruha. A liturgicus öltönyök legnevezetesebbje a miseruha, n. és l. *Casula* f. és a. *chasuble*, mely a püspököt vagy áldozárt a sz. mise áldozat bemutatásánál a segédkezőktől lényegesen megkülönbözteti. A latin *casula* név a *casa*-ból, mely sátort jelent, származott, mert a pap testét csakugyan sátorszerűleg fűdi be; *planeta*-nak is szokták nevezni (*πλανήτης*=utazó) mert a régi görögök- és rómaiak-

¹⁾ Mellűsznek nevezhetjük, mert az eredeti zsidó gyök חֶשֶׁן (*khásan*) úgyszintén az arab is (*hhaszona*=szép volt) *szépet*, *diszeset* jelent.

²⁾ Turóczi, Chron. cap. XXX. Schwandtner, Scriptores I. k. 95–96. l.

nál — kiktől az egyház átvette — utazóruhául szolgált. Ősrégi harang alakját, mely csupán felül bírt a fej számára egy nyílással, egész a XV. századig megtartotta. Nehogy azonban e bő öltöny a szolgálattevő pap kezeit a mozgással egybekötött sz. ténykedésnél gátolja: két oldalt ráncba-szedve a vállon zsinórok segélyével már jó korán meglett erősítve. A miseruhák szövetét illetőleg már főnebb (93. kérd.) értekeztünk, itt csupán tulajdonképeni díszítményeiről szólnunk. A miseruhát dús körszegélyzetén kívül elől és hátul többnyire hímzett *villa-kereszt*tel (v. ö. 92. kérd., 8. *keresztek*) szokták díszíteni, mint ezt a főnebb bemutatott (126.) ábrán szemlélhetjük; néha azonban — különösen a püspöki miseruhákon — dús hímzetű alakok, növények és állatok is előfordulnak. Erre nézve nálunk is több példa van. Így pl. a bártfai XIV. századbeli miseruhák egyikén Krisztus trónon! ül dics-fénykörrel körülvéve s jobbát áldásra

163. ábra.

en elve, alatta a bold. Szűz, mint Isten anyja (*Mater Dei*), karján a kisléd Jézussal, és a négy evangélista mondatszalaggal ellátott jelvényei láthatók; másíkan a bold. Szűz a kisléd Jézussal, jobbra és balra térdelő angyal, alább sz. Borbála s legalúl sz. Erzsébet alakja, mind díszfödél alá helyezve; a harmadik miseruhát a bold. Szűz, sz. Péter és sz. Pál apostolok alakja ékíti. A brassói és tókölvei

miseruhákat már főnebb (94. kérd.) említettük. Ide számítható a sz. István magyar király neje, Gizella által hímzett azon — elől nyitott — casula, mely hajdan a székesfejérvári basilikáé volt, jelenleg pedig koronázási palástul szolgál. A díszesen hímzett alakok közt a felirat olvasható: *Indiccionē XIV. A Stephano Rege Et Geisla Regina Casula Hec Operata Et Data Ecclesie Sancte Marie Site in civitate Albensi.* Egy másik az ausztriai ház kincstárában őriztetik, melyen a készítettési évszám is rajt van: „*Casula Hec Operata Et Data Ecclesie Sancte Marie Site In Civitate Alba: Anno Incarnationis Christi: M. XXXI: Indiccionē XIII.* A Stephano Rege Et Gisla Regina.“ Szép miseruhák őriztetnek még az esztergami főegyház kincstárában is, melyek részletes és beható ismertetést érdemelnének.

A XV. században a miseruha ősrégi alakításától eltértek, amennyiben két oldalát, melyet ezelőtt a vállakon ráncba szedtek, többé-kevésbé kivágták. Így jöttek létre azon — mai napság már botrányosan keskeny — *hegedű* idomu miseruhák, melyek a pap hátát sem fődik be.

11. Oltárabrosz. Már az őskeresztény korban meg volt parancsolva, hogy az Úr asztalát fehér gyolcs terítővel fődjék be. E rendelet ma is kötelező és a netán véletlenségből félre csöppenő sz. vér tiszteltteljes fölfogását célozza. E számra nézve jelenleg hármas terítő oltárabroszok, n. *Altartücher, Altarwelen* l. *mappae, tualea, tuellae* f. *touailles, nappes* a. *towels*, neveztetik. A legalsó lehet durvább vászon, a második finomabb, míg a felső, melyen a sz. miseáldozat végbemegy, lehetőleg finom gyolcsból készítettessék. A legfelső, az oltár oldalain lecsüngő oltárabroszt már a kora-középkorban hímzések-, gyöngyök- és drágakövekkel ékítették. Megemlítjük itt még az u. n. *vesperale*-t, melylyel sz. mise után az oltárokat letakarják. Ez rendesen színes szövet és nem ritkán dús hímzettekkel van díszítve; nevét onnét nyerte, hogy régente a *délestei istenitisztelet* (*vesperae*) alatt az oltáron maradt.

12. Oltár-elő. Már főnebb (v. ö. 92. kérd., 15. *Oltár-elők*) mondtuk, hogy az oltárasztal homlokzatát domborművekkel ékített táblával látták el, melyet *oltár-előnek* (*Antependium*) szokás nevezni. Később a költséges, nemes érből készült oltár-elők helyett hímzetteket használtak. Egy ily hímzett oltár-elő van a salzburgi főegyházban, melyen Krisztus élettörténetéből 14 jelenet van ábrázolva; kétségkívül a XIV. századból maradt reánk.¹⁾ Hazai leltáraink sok szép oltár-előről tesznek említést, melyeket azonban — fájdalom — megsemmisített az idő pusztító keze.

13. Öv. A pap miseingót övvel, n. *Gürtel* l. *zona, cingulum* f.

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, VII. k. 1862, 29—35. l. képpel.

ceinture, cordon a. girdle, szorítja testéhez. Ezen öv a középkorban mintegy a IX. századig egészen gömbölyű, kígyóbőrhöz hasonló volt, melyet drága kővekkel ékítettek és kihímeztek. Később széles szalaggá változott, melyet szintén drágakövek és jelvies hímzettek díszítettek. Ilyen a bécsi udvari kincstárban őrzött esászári koronázási öv, mely több mint 6 cm. széles. Újabb időben selyemből vagy gyapotból, közép-vastagságu zsinór alakjában készülnek s két végüket bojt díszíti.

14. Palást. Az ősrégi egyházban nyilvános körmenetek alkalmával a pap egy külön öltönyben jelent meg, mely őt az eső ellen védelmezvén latinul *pluviale*-nak (*pluvia* = eső) neveztetett el. Később azonban — mintegy a XII. századtól kezdve — sokkal drágább és díszesebb szövetekből készülvén, korántsem az eső elleni oltalomra használtatott, hanem ünnepélyes körmenetek, temetések és déleesti isteniszolgálatok (*vesperae*) végzésére; ez okból a többé nem jellemző „*pluviale*” nevet elhagyva, egyszerűen palástnak, n. *Chorkappe, Chormantel* l. *cappa* f. *chape* a. *cope*, nevezhetjük. Alakjára nézve egy bokáig érő, elől nyitott bő köntöshöz hasonlított, mely a középkorban hátul csuklyával (innét a latin „*cappa*” = csuklya név), elől pedig — miként ma is — díszes csattal volt ékítve. Később azonban a csuklya, mely a fejet óvta meg az eső ellen, egészen elmaradt s helyébe erre emlékeztetőleg egy háromszögű pajzs alaku szövet alkalmaztatott. Az újabb, izléstelen palástokon bojttal díszítve e pajzs gömbölyded alakban s hozzá még minden jelentés nélkül hátul, a pap derekán alul alkalmazva fordul elő. Mondanunk sem kell talán, hogy a középkori hímzőművészet e palástokon tág működési tért nyert.

Igen díszes példányok vannak a bécsi udvari kincstárban, az aacheni, halberstadti és xanteni domokban. — Hazai műemlékeink közt nevezetes a *cresovo i* Foynica-zárdában (Bosznia) levő Corvin Mátyás-féle palást, melynek arannyal áttört zöld selyem szövetét dicső királyunk és hazánk címere ékíti. Megemlítendő a *tökölyei* (Pestm.) plebánia kékszinű gyönyörű palástja, melyen a Fridrik-féle betükön kívül (l. 94. kérd.) a készíttetési évszám (1448) is előfordul.

Ugyanitt meg kell említenünk a műgonddal készült *csatokat*, n. *Agraffe* l. *monile* f. *agrafe* a. *morse*, melyek az elől nyitott palástot a pap mellén összetartották. Egy ily igen díszes csat van a magyar nemzeti múzeumban a hanyatló csúcsives *styl* korszakából (a XVI. század első évtizedeiből), melyen a bold. Szűz s egyéb — díszfödél alá helyezett — szentek alakjai láthatók.¹⁾ Hasonlóképpen e korból van még két példány a *pozsonyi* székesegyház birtokában.

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission XII. évf. 1867, 109—110. 1. képpel (32. ábra.)

15. Pallium. Valamint a *melldisz* (l. fönebb) úgy a *palli um* is, n. l. és f. *Pallium* a. *pall*, csak bizonyos főpapok, még pedig az érsekek megkülönböztető öltönye. Régente minden püspök viselte; e szokás a keleti egyházban maig fönmaradt. Eredetét a rómaiaktól vette, kiknél bíborból készült, arannyal hímzett díszöltöny volt. Alakjára nézve — mint ezt az esztérgami káptalan fönebb adott nagyobb pecsétén (157. á.) láthatjuk — egy köralaku háromujnyi széles szalag, mely elől és hátul ugyanoly széles alakban, körülbelül $1\frac{1}{2}$ láb hosszún lecsüng. Anyagát a sz. Ágnes napján (január 21-én) Romában szentelt báránycák fehér gyapja képezi, mely közé hajdan bíborszínű, újabban fekete görögkereszteket szőnek be. Megjegyzendő, hogy az érsekek is csak bizonyos ünnepeken (*festa pallii*) viselhetik a miseruha fölött. Hazánkban az érsekeken kívül a pécsi püspök is bír palliummal, melyet — amint látszik — még *Calanus* (1188—1218) nyert III. Ince pápától.

16. Püspöksüveg. A keresztény főpapok sajátos alaku fővege a p ü s p ö k s ü v e g, n. *Mitra*, *Inful* l. *mitra*, *infula* f. és a. *mitre*, az ószövetségi főpap מִצְנֶפֶת (olv. *micnefet*) nevű mitrájából származott. Kezdetben félgömb alaku volt, tetején gombbal ellátva; később közepén egy kis mélyedés által mintegy két részre látszott osztva lenni, míg végre a XI. századtól kezdve az ismeretes két csúcsban végződik (v. ö. 163. á.) és hátulról két lecsüngő szalaggal, n. *Binden* l. *fanones* f. *fanons* a. *wimples*, van ékítve. A XIII—XIV. századig a püspöksüvegek alacsonyok, a pap természetével arányosak voltak, mint ezt a fönebb adott 156, 157 és 158. ábrákon láthatjuk; később azonban mindinkább növe, a renaissance korban igazán izléstelen, célszerűtlen, rőfnyi hosszúkká lettek. A fönebb bemutatott (126. á.) XV. századbeli sírkövön már eléggé képviselve látjuk a püspöksüveg aránytalanságát. Anyagukat tekintve rendesen drága selyemszövetekből készültek és díszes szalagdiszítványokkal ékítették. A hímzőművészet különösen a főveg elő részén és a lecsüngő szalagokon remekelt. Jeles példányok vannak a limburgi és halberstadti domokban, továbbá a regensburgi sz. Emmeram- és a salzburgi sz. Péter-egyházakban.

Hazánkban a győri székesegyház kincstárában van egy igen érdekes példány. Az egész püspöksüveg egymáshoz fűzött gyöngysorokból áll, széleit nagyobb szemű gyöngyök és zománcozott ezüstdiszítványok képezik; pajzsát egy vörös zománcu medaillonba foglalt nemesi címer (arany hattyu egy kis ágat tart csőrében) díszíti, mellette jobbra és balra P. B. betűkkel és 1550. évszámmal ellátott mondat-szalag látható. Legnevezetesebbek a lecsüngő szalagok, melyek mindegyike, a nagyértékű drágaköveken és gyöngyökön kívül 6 kis arany-

csengetyüvel van ékítve. A nemesi címerből és feliratból kitűnt, hogy ezt *Bornemissa Pál* erdélyi püspök készítteté; e nevezetes műemlékünkét szakemberek 30 ezer forintba becsülik. ¹⁾

Az esztergami főegyház kincstárában szintén van egy igen értékes, de kevésbé izléses példány, mely dús gyöngyhímzete miatt méltán bámultatik; azonban aránytalan alkata (39 cm. magas és 27 cm. széles) igen sokat levon műértékéből. ²⁾

17. Saruk. A sz. ténykedést végző főpap, lábaira először *harisnyákat* (l. főnebb) ezekre pedig *sarukat*, n. *Sandalen* l. *sandalia*, *pedules*, *calceamenta*, *socculi* f. *sandales* a. *sandals*, szokott öltetni, mely utóbbiak a középkorban rendszeren bőrből készültek. Eredetüket a régi romaiak *saruitól* vették s ez okból a szíjfonadékok (*Riemenwerk*), melyekkel hajdan a lábhoz erősítették, a régibb középkori példányokon többé-kevésbé jelezve szoktak lenni. Gyakran dús aranyhímzetekkel vannak ellátva; egy pár ilyen — piros bőrből készült — találtatott a XII. században elhalt *Arnold* trieri érsek sírjában. Újabban a főpapok aranykeresztel ékített fehér selyem *cipőket* használnak.

18. Stóla. Az áldozár rendhatalmának jelvénye a stóla, n. és l. *Stola* f. *étole* a. *stole*, mely a VIII. századig latinul *orariumnak* is (*oratores*=szónokok) neveztetett. Eredetére nézve megjegyzendő, hogy e ruhadarab a régi romaiaknál a kitünőbb honfiak megkülönböztetésére szolgálván, annak adományozását a császárok eszközölték. Ezekről vették át a keresztények. Az első századokban egy hosszú, nyakból függő s térden alúl érő vászonszalagból állott, mely az izzadság letörlésére szolgált; jelképileg pedig Krisztus könnyű igáját s az ennek kész és hű hordása után reánk várakozó örök boldogságot (*stola immortalitatis*) jelenti. A VII. századtól kezdve csak jelvi érdeménye maradt fön, s így az egyház díszöltöneyei közé vététt, amennyiben a miseruha dús szövetéből készült. A román korszakon keresztül a stóla két — némileg kiszélesülő — végét kis görög-keresztekkel ékítették; később rojtokkal, apró csengetyűkkel és bojtokkal látták el. A középkori stólák oly hosszúk voltak, hogy a pap térden alúl érő miseruhája alól is kilátszottak. Felöltési módjára nézve meg kell jegyeznünk, hogy mindig a miseing fölött és pedig az egyszerű áldozárok mellükön keresztben, a püspökök függélyesen csüngve, a szerpapok pedig balvállukról jobb csipejükre függesztve s ott megkötve viselik. Szép példány van a tö-

¹⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Commission, XII. évf. 1867, 78 79. l.

²⁾ U. o. 80. l.

kölyei (Pestm.) plebánia-templomban, melyen a Fridrik-féle betükön kívül az évszám (1444) is olvasható.

19. Szőnyegek. Az egyházi ünnepélyek alkalmával már a középkorban nagy szerepet játszottak a szőnyegek, n. *Teppiche* l. *tapetia* f. *tapis*, *tapisseries* a. *tapestries*. Rendeltetésüket tekintve különbözök voltak. Így pl. a templom belső falainak bevonására (l. *vesta*, *vestimenta* f. *tentures*, *tapis de muraille* a. *hangings*) és a szentélyszékek hátlapjainak ékítésére (n. *Rücklaken* l. *dorsalia*) a sz. írásból vett jelenetekkel díszítettek (*tapis à personnages*) voltak használatban: a templom talajának befödésére ellenben (l. *pedalia*, *stragula* f. *tapis velus* a. *carpets*) kizárólag növény- és állatalakokkal ékített szőnyegek voltak divatban. A legrégibb, az őskeresztény korszaki példányok a saracénok kezeiből kerültek ki; a XI. századtól kezdve azonban különösen a benczerendűek laikusai (l. *opifices*, *operarii*, f. *tisserands*) foglalkoztak szőnyegkészítéssel. A szövött szőnyegeken kívül előfordul a középkorban számos hímzett példány is, (l. *acu picta*, *breudata* f. *cousus*, *brodés* a. *embroidered*), melyeket a hímzés különböző válfajai szerint (v. ö. 94. kérd.) apácák készítettek. — Ugyanide tartoznak azon nagybecsű szövött vagy hímzett függönyök is, l. *cortinae* f. *courtines* a. *hangings*, melyekkel a sátoros oltárt négy felől a sz. mise bizonyos pillanataiban el lehetett fődni. (V.ö. 80. kérd.)

Végül meg kell említenünk az u. n. nagybőjti szőnyegekét (*Fasten-*, *Hungertücher*), melyekkel nagybőjtben az egész szentélyt körülaggatták. Ezek rendszeren sötét színű vászonból készültek, ékítésül Krisztus szenvedéstörténetének jelenetei voltak rájuk hímezve.

Igen szép szőnyegek vannak a halberstadti domban, a bécsi sz. István-, a marburgi sz. Erzsébet-, nürnbergi sz. Sebald- és sz. Lőrinc-egyházakban. Hazánkban a löcsei sz. Jakab-templom bír egy 4 m. 5 cm. (12' 10") hosszú és 1 m. 37 cm. (4' 4") széles, XVI. századbeli szőnyeggel, mely egy vadászjelenetet állít elénk.

20. Tarsoly. A kehelyabrosz illő megőrzésére a miseruha szövevével bevont, kemény papirból készült tarsoly, n. *Bursa*, l. *bursa*, *pera*, *theca corporalium* f. *bourse*, *corporalier*, szolgál, melyet kívül a *kiseded Jézus* vagy *bold. Szűz* hímzett alakja szokott ékesíteni. Egyéb-ként e célra előfordulnak a középkorban fából készült szekrények is, melyek hasonlóképp néznek ki.

21. Vállkendő. Azon hosszánégyszög alakú fehér gyolcskendő, melylyel a pap ma nyakát fődí körül, vállkendőnek, n. *Schulter-*

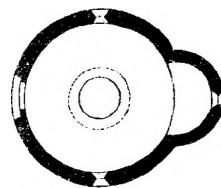
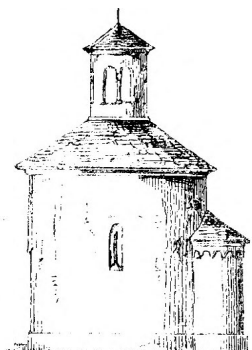
tuch l. *amictus* f. *amict*, *amice* a. *amice* neveztetik. A középkorban nem a nyakat, hanem a fejet fődtek be, mint ezt a csuklyát viselő szerzetesek ma is gyakorolják. Legelőször a VIII. században jönnek elő s felső szélükön négyszögű, dús hímzésekkel borított selyem szövettel (*parura*, *plaga*) vannak ellátva. Ilyen diszített vállkendők láthatók főnebb adott 126. és 163. ábráinkon, azonban ezeken már a nyak és nem a fej van velök fődve.

E. A TEMPLOM KÖRNYEKE.

96. Mit kell a templom környékéről megjegyeznünk.

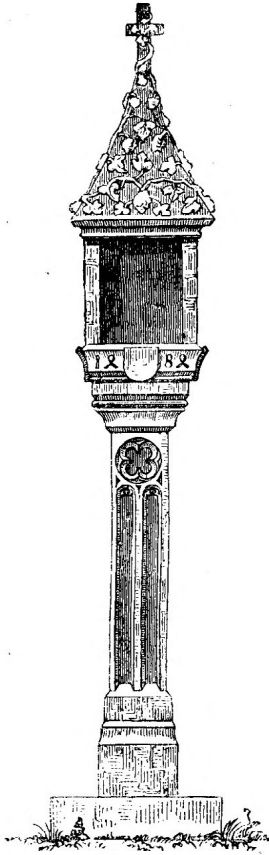
A középkori templomok körül rendszeren a temető, n. *Kirchhof* l. *coemeterium*, terül el, hova a hiveket temették. Ez okból a templomhoz közel, a temető területén egy kör alakú, vagy sokszögű kápolnát is építettek, melybe az új sírok ásása alkalmával felhányt csontokat összegyűjtötték. Ez az u. n. sírkápolna, melyről már fönebb is (v. ö. 1. kórd.) szözlöttünk.

Berendezésük magyarázataul itt adjuk (164. á.) egy ily kápolnának alap- és földrajzát. A kör alakú alaprajz keleti részéhez kis félkörű apsis van ragasztva, melyben az oltár áll; a kápolna padozata alatt meglehetősen terjedelmű üreg terül el, hol a csontokat gyűjtötték össze s ez okból csontháznak (*ossarium*) is neveztetik. A kápolna tetőzetéből néha (mint pl. ábránkon is) egy hengerded részlet emelkedik ki, melyben az örök világosságot jelképező halotti mécs, n. *Todtenleuchte* f. *fanal-de cimetière*, *lanterne des morts*, ég.

164. ábra.

E sírkápolnák hazánkban rendszeren sz. *Mihály* arkangyalnak (*Praepositus paradisi*) vannak szentelve. Legnevezetesebbnek mondható nálunk a jáki (némelyek keresztelőkápolnának tartják), melynek alaprajza négy félkörből szerkesztett kereszt-alakot mutat; sajátságos, hogy a bejárat nem nyugati hanem keleti részén van; épült a XIII. század első felében, a mellette levő apátsági templommal

165. ábra.

egy időben.¹⁾ — A főnebb (v. ö. 1. kérd.) elősoroltakon kívül főlemlítjük még a selmecbányait, mely szintén a XIII. században épült.

A halotti mécs befogadására később némely helyeken — különösen Westpháliában — külön oszlopokat emeltek. Hazánkban a Sopron városhoz közel eső Matersdorf helységben van négy ilyen oszlop, melyek egyikét itt (165. á.) be is mutatjuk. Mint a rávésett évszámból (1484) kitűnik, e mű a XV. század végéről származik. Ugyanily fülkékkel ellátott oszlopok szolgáltak néha a fogadalmi (*votiv*) szobrok befogadására is (n. *Betsäulen* l. *oratoria* f. *oratoires*), melyek szintén a templom közelében állíttattak föl. Ugyanitt, de egyebütt is találhatók önálló szobrok vagy képek, melyek a körmenetek nyúgpontjául szolgáltak s innét stációknak, n. *Stationen* l. *stationes* f. *stations*, *repositoires* a. *stations*, neveztettek el. Sokszor a kereszt-út és a kalvaria n. *Calvarienberg* l. *mons calvariae* f. *calvaire* a. *calvary*, az az Krisztus Urunk szenvedéstörténetének 14 ismeretes mozzanata is a templom körül oszlopok alakjában szokott felállítva lenni. Néha azonban ezen jelenetek ép úgy, mint maga a sz. sír,

n. *Heiliges Grab* l. *sepulchrum dominicum* f. *saint-sépulchre* a. *easter-sepulchre*, *paschal*, a templom belsejében vannak elhelyezve. Ily jelenet előállítása, vagy u. n. olajfakert, n. *Oelberg* l. *mons olivarum*, látható a besztercebányai székesegyház déli hosszfa mellett levő kapualjban, mely jóllehet a hanyatló csúcsives styl korszakából való,

¹⁾ Annak bebizonyítására, hogy a középkori építmények kora, írott adatok hiányában az épületek styljéből mily biztosan határozható meg: főlemlítjük a jáki templomot, melynek eredetét az archaeologusok már az ötvenes években a XIII. század első felére tették. Ráth Károly 1861-ben a „Győri történeti és régészeti füzetek” című folyóirat III. kötetében (v. ö. 229. lap.) XXXIII. sz. alatt egy okmányt tett közzé, melyből kitűnik, hogy a jáki templom 1256-ban szenteltetett föl.

A jáki sírkápolna rajza megjelent: *Mittheilungen der k. k. Central-Commission* 1867. XIII. évf. 157. l. 25. ábra.

mégis hazánk nevezetesebb szobrászati művei közé tartozik. Keletkezési éve 1515-nél későbbre nem tehető.

A sz. sírok közül megemlítendő azon csúcsives stylű, XIV. századbeli példány, mely hajdan a Garam jobb partján (Barsm.) fekvő sz. benedeki monostor-egyházé volt (*Monasterium Sancti Benedicti de iuxta Gron*). Az egésznek alapját egy hosszánégyszög alakú állvány képezi, melynek oldalain az *alvó örök*, a sz. sírt látogató *asszonyok* és *Krisztus* leszállása a pokol tornácára van domborműben előállítva, erre egy művésziesen áttört rakvány (*Aufsatz*) következik, melynek oldalait az apostolok szobrai ékítik, belül az Üdvözítő fekvő alakja van; a homlokzaton végül egy kis üres torony emelkedik, melybe hihetőleg az Oltáriszentség tétetett ki imádásra. Az egész pompás színevgyűletű. ¹⁾

A temetőt fallal szokták körülvenni, melyen — a domonkosok kolostorainál is — a XIV. századtól kezdve a festmények egészen új nemével találkozunk; ez az u. n. haláltánc, n. *Todtentanz* f. *danse macabre*, *danse des morts* a. *dance of death*, mely a halál elkerülhetlenségét jelképezi. Ezen allegorikus képek tárgyát a különböző rangú és korú embereket táncoltató csontvázak képezik. Legelőször a XIV. században dühöngött pestis alkalmával jönnek elő, divatban voltak a XVII. századig. Megjegyzendő, hogy a haláltánc néha nem festve, hanem dombormű-előállításban fordul elő. Egy ilyen XVI. századbeli műemlék van a neustadt-drezdai temetőben.

Régi kőfallal ellátott templomok még ma is találhatók hazánkban (pl. Huszt on és Visk en Marmarosmegyében); védelmi szempontból megerősített temetők pedig Erdélyben vannak.

97. Minők a középkori kolostorok?

Ámbár az egyes szerzetek, mint a *bencések*, *cisterciék*, *prémonstreiek*, *domonkosok*, *karthausiak* és sz. *ferencrendüek* kolostorai berendezésekre nézve némi tekintetben egymástól különböznek: alapjellegök mégis ugyanaz, mely szerint a rendtársak szobácskái (*cellae*) egy négyszögű folyosó mentében vannak berendezve.

E négyszögű, boltozott folyosó az u. n. keresztfolyosó, n. *Kreuzgang* l. *claustrum*, *porticus*, *ambitus* f. *cloître* a. *cloister*, mely négyszög alakú udvart zár körül. Nevét valószínűleg keresztboltjától nyerte, melylyel fődve szokott lenni. A kolostor templomát e kereszt-

¹⁾ A teljesen dűledező állapotban levő műemléket Dankó J. ismerteté az Uj Magyar Sionban (1872, 244. l.) s ugyanott fényképét is bemutatta. Restaurálta Tappert műépítész, Simor esztergami érsek költségén 1872-ben.

folyosó egyik, rendszeren déli oldalához találjuk ragasztva; azonban néha az északin van, mint pl. ezt a maulbronni cisterci kolostornál, hazánkban pedig a vértesszent-kereszt apátság és a vázsonyi pálosok kolostoránál tapasztaljuk. A szerzetesek templomairól már fönebb (v. ö. I. kérd.) szólottunk. A keresztfolyosó rendeltetése — valamint a négyeg alaku udvaré is — részben az elhalt szerzetesek befogadása volt; itt találjuk a legszebb és legrégibb síremlékeket; részben pedig benne rendezték az ünnepélyes körmeneteket. A négyeg alaku udvarban, a keresztfolyosó egyik oldalához egy kör-alaku vagy sokszögű kutház, n. *Brunnenhaus* l. *lavabo*, *tonsura* f. *lavoir* a. *lavoatory*, volt építve, mely a szerzetesek mosakodására szolgált. E kutházak a csúcsíves styl korszakában pompás ékítményekkel voltak ellátva.

A keresztfolyosó déli oldalán, a templom közelében volt a szerzetesek ebédlője, n. és l. *Refectorium* f. *réfectoire* a. *refectory*, *fratery*, *frater-house*, mely a templom után egyike volt a legdíszesebb épületrészeknek; keleti oldalán pedig az u. n. káptalan-, vagy ülésterem n. *Capitelsaal* l. *aula capitularis*, *buleutorion* f. *salle capitulaire* a. *chapter room*, foglalt helyet, melyben a szerzetesek gyűléseiket tartották. E két terem a csúcsíves styl korszakában több hajóra volt osztva s pompás falfestményekkel díszítve. A szerzetesek közös hálótermei és lakszobái a keresztfolyosó fölött voltak berendezve.

Külföldön még ma is találhatók itt-ott egyes keresztfolyosók, mint pl. a trieri dom és a regensburgi sz. Emeram-egyház mellett; hazánkban csak a rázóti hajdani prépostság helyén van némi nyoma.

Hazai kolostori ebédlőtermet is csak egyet hozhatunk föl, a kolosvári, hajdan Boldog-asszonyról címzett domonkosok-, jelenleg sz. ferencrendűekét, mely a hanyatló csúcsíves styl korszakából való.¹⁾

A gazdasági épületek, a vendégek számára föntartott lakosztályok és a betegápolda az u. n. *clausulán* (*clausula*=zár) kívül estek, mivel a főnálló szabályok szerint ezen belül csak szerzetes lakhatott és ez sem léphette túl a clausulát előljárója tudta nélkül. Végül az egész épület-csoportot köfal vette körül.

Ily berendezésű kolostorok külföldön még léteznek; — ilyenek pl. a cisterciek Maulbronnbán (Würtemberg) Eberach-(Franciaország) és Eberbachban (Rheingau); továbbá a prémontreieké Magdeburgban: mi pedig elpusztult hazai középkori kolostorainkat, melyek a tudományok és szépművészetek ápoló csarnokai voltak, még rajzaik után sem ismerjük.

¹⁾ Archaeol. közlemények IX. k. 33 -36. l.

A jelen műben foglalt ábrák jegyzéke.

Ábra:

1. Maiusculák 7. lap.
2. Minusculák 8.
3. Félkörív 9.
4. Csúcsív 10.
5. Kőmivesjegyek 15.
6. " " 16.
7. A rustika-falszerkezet 18.
8. Kő-építkezés 19.
9. Kalász-szerű építkezés 19.
10. Téglafalazat 19.
11. A basilika kereszt-átmetszete 22.
12. A sz. Pál-basilika (Roma mellett) alaprajza 23.
13. A sz. Vitale-egyház átmetszete 24.
14. Az aacheni dom alaprajza 24.
15. Román stílusú templom alaprajza 26.
16. A román stílusú egyház teljes alaprajza 27.
17. A gürki dom alaprajza 31.
18. A kölni capitoli Mária-egyház alaprajza 31.
19. A bambergi dom alaprajza 32.
20. Az apátfalvi templom alaprajza 33.
21. A simai templom alaprajza 34.
22. Átmeneti stílusú egyház alaprajza 35.
23. A soproni bencés-templom alaprajza 36.
24. A kassai dom alaprajza 38.
25. A kölni dom alaprajza 39.
26. A lőcsei templom alaprajza 41.
27. A falusi csúcsíves templomok alaprajza 42.
28. A lébenyi templom kereszt-átmetszete 44.

Ábra:

29. A marburgi sz. Erzsébet-egyház fél kereszt-átmetszete 45.
30. A hamerslebeni basilika belső arkádsora 46.
31. Attikai oszlopláb 47.
32. Lébenyi sarklevél 47.
33. A pannonthalmi altemplom oszlopa 47.
34. A jáki oszlop-gyűrű 48.
35. Lébenyi oszlopfő 48.
36. Jáki oszlopfők 49.
37. Gömbszelvényes oszloppfő 49.
38. A horpácsi kehely alaku oszlopfő 50.
39. Vállkő 50.
40. A pannonthalmi templom pillérének alaprajza 51.
41. Pillérláb 51.
42. " " 51.
43. A speieri dom belseje 52.
44. Holdosztályok 54.
45. A lébenyi templom keleti oldala 55.
46. A lébenyi templom nyugati oldala 56.
47. Az ócsai templom déli oldala 57.
48. A horpácsi főkapuzat egyik oldalának alaprajza 59.
49. A horpácsi főkapuzat béléte *(külön kép)* I. tábl., 60. l.
50. A jáki kápolna ajtaja 61.
51. A lébenyi templom alaprajza 62.
52. A jáki templom főapsisának középső ablaka 63.
53. A lébenyi templom hármas toronyablaka 64.
54. A lébenyi fülke 64.

Ábra:

55. A jáki félköríves dísz 65. lap.
56. " " " 66.
57. Fogrovat 66.
58. Szik-szak-dísz 67.
59. Maeander 67.
60. Dülény-dísz 67.
61. Rácsoszat-ékítmény 67.
62. Tekeres-dísz 68.
63. Kettős-csűrök-dísz 68.
64. Hajókötel-dísz 68.
65. Körülfont pálcá-tag 68.
66. Szíj-fonadék 68.
67. A pécsi növény-dísz 69.
68. A kölni dom belseje 71.
69. A szepes-csötörtökhelyi kápolna földalatti osztályának alaprajza 74.
70. Ugyanannak felső emelete (alaprajz) 74.
71. Soproni gyámkö 75.
72. A sz. benedeki apátsági pillér-tő 76.
73. A mescheni (Erdély) pillér-tő 77.
74. A soproni bencés-templom kehely alaku oszlopfője 77.
75. A soproni bencés-templom pillér-csomója 78.
76. A zágrábi pillérláb 79.
77. Csúcsiv-alakok 79.
78. A kassai altemplom keresztíve átmetszetben 80.
79. A zágrábi székesegyház keresztívgerincének átmetszete 80.
80. A szepes-csötörtökhelyi átlóívgerincének átmetszete 80.
81. Ívszelet 81.
82. Lőcsei zárkö 81.
83. A veszprémi Gizella - kápolna zárköve 81.
84. A zágrábi székesegyház zárköve 82.
85. A kölni dom fél kereszt-átmetszete (külön kép) II. táb., 85. l.
86. A kassai dom külseje 86.
87. A szepes-csötörtökhelyi kápolna talap-párkánya 87.
88. Késő-csúcsíves talap-párkány 87.
89. Esvető-párkány 87.

Ábra:

90. Korona-párkányok 87.
91. A rheims-i székesegyház fél keresztát-metszete 90.
92.)
93.) A soproni bencések tornyának
94.) alaprajzai emeletenkint 92.
95.)
96. A bécsi ligurianok tornya 93.
97. A kassai dom főkapuzatának fél-alaprajza 94.
98. A pozsonyi káptalan - egyház tympanonja 95.
99. A segesvári egyház kapuzata 96.
100. Kora-csúcsíves ablak 97.
101. A lőcsei sz. Jakab - egyház ablaka 97.
102. Orr (csúcsíves díszrészlet) 98.
103. Csúcsíves ablak halhólyagos mérművel 98.
104. Cipőcím 99.
105. Keresztvirág 99.
106. Díszfödél 100.
107. Padlattégla 102.
108. A veronai sz. Anastasia-templom kövezete 103.
109. A seckau basilika vaspántolt ajtaja 104.
110. A rudnóbányai templom vasajtaja 104.
111. A klosterneuburgi templom üvegfestménye 105.
112.) Két apostol a veszprémi Gizella-
113.) kápolna falfestményei közül 108.
114. A szepesváraljai falfestmény 109.
115. Román oltár a regensburgi Mindenszentek-kápolnájából 114.
116. A regensburgi dom oltára 115.
117. A st.-denis-i hajdani hátsó oltár 116.
118. A sz.-wolfgangi szárnyas oltár (külön kép) III. táb., 117. l.
119. A gráci Lech-egyház szentség-ségháza 122.
120. A mescheni szentségház 123.
121. Ülőke a soproni sz. Mihály-egyházból 125.
122. Lőcsei szentélyszékek 126.

Ábra:

123. A kuttenbergi (Csehország) késő-csúcsíves szószerék 128. lap.
124. Román keresztelő-kút a szamosfalvi egyházból 130.
125. A besztecebányai keresztelő-kút 130.
126. XV. századbéli sírkő a seckau domból 135.
127. Ravatal a csúcsíves korszakból 136.
128. XIV. századbéli sírkő a löcsei sz. György-kápolnából 137.
129. Az amiens-i dom peristeriuma 145.
130. Csúcsíves áldoztató edény az obermillingeni egyházból 146.
131. A klosterneuburgi ereklyetartó szekrény *(külön kép)* IV. táb., 147. l.
132. Ereklyetartó tábla az aacheni domból 148.
133. Az esztergami főegyház ereklyetartó edénye 149.
134. A melki káptalan XII. századbéli fej-ereklyetartója 150.
135. Kéz-alaku ereklyetartó az aacheni domból 151.
136. Mutató ereklyetartó az aacheni domból 152.
137. A klosterneuburgi egyház mutató ereklyetartója *(külön kép)* V. táb., 150. l.
138. A völckermarkti (Karinthia) templom késő-csúcsíves füstölője 153.
139. A párizsi Cluny-muzeum román gyertyatartója 154.
140. A fritzlari dom román gyertyatartója 155.
141. Csúcsíves gyertyatartó az aacheni domból 156.
142. A wilteni (Tirol) XII. századbéli ministerialis kehely *(külön kép)* VI. táb., 155. l.

Ábra:

143. XV. századbéli kehely a klosterneuburgi egyházból 157.
144. Az esztergami főegyház kelyhe 158.
145. A budai sz. ferencrendűek átmeneti izlésű kelyhe 159.
146. A klosterneuburgi kehely-tányér mélyedése 160.
147. XII. századbéli oltárkereszt a párizsi Soltykoff-gyűjteményből 161.
148. A m. nemzeti muzeum román keresztje 162.
149. A nagydisznódi evang. egyház XV. századbéli oltárkeresztje 163.
150. Könyvtábla 164.
151. A müncheni muzeum misekönyvtámasza 167.
152. XV. századbéli kenet-kürt az esztergami főegyház kincstárából 168.
153. A pásztorbot régi alakja 170.
154. A lemlbergi főegyház bronz pásztorbotja 170.
155. Csúcsíves stülű pásztorbot 171.
156. Péter pécsi püspök (1307—1315) pecsége 171.
157. Az esztergami székeskáptalan XII. századbéli nagyobb pecsége (sigillum maius) 172.
158. Ugyanannak kisebb pecsége (sig. minus) 173.
159. A hajdani sz. jogi konvent pecsége 173.
160. A pozsonyi dom 1577-ben készült szentségmutatója 175.
161. A sz. István-féle casula (koronázási palást) bélése 178.
162. Vörös selyem szövet a bécsei udvari könyvtárból 179.
163. XIV. századbéli teljes püspöki ornatus 187.
164. Sírkápolna alap- és földrajza 194.
165. Halotti mécs 195.

T Á R G Y M U T A T Ó.

I. Magyar műszavak szerént.

— A műszó után következő szám azon lapot jelenti, melyen előfordul. —

Ablakok 62.
 Ajtószár 94.
 Ajtószemöld 60.
 Alapítási okmányok 6.
 Alttemplom 28.
 Ambó 127.
 András-kereszt 161.
 Angol-hímzés 182.
 Antal-kereszt 161.
 Anyatemplom 3.
 Apátsági templom 2.
 Apostoli kereszt 162.
 Apsis 27.
 Arkád 27.
 Arkádpillérek 76.
 Asztalka 124.
 Áldozati tálak 176.
 Állatképletek 70.
 Álló gyertyatartók 152.
 Átló gerinc 76.
 Átmeneti styl 11.
 Áttetsző zománc 143.
Basilika 21.
 Beégetett-festés 110.
 Békecsók-tábla 145—
 146.
 Béllet (kapu-) 60.
 Búcsu-levelek 6.
 Byzanti styl 23.
Ciborium (áldoztató edény) 144.
 Cipőcím 99.
 Csatok (könyveknél) 165.
 Csatok (palástnál) 189.

Cserépszindely 101.
 Csillagbolt 73.
 Csontház 194.
 Csúcsív 10.
 Csúcsives styl 10.
Diadalív 28.
 Diadalkereszt 121.
 Díszfödél 100.
 Díszormó 94.
 Dolma 184.
 Dom 1.
 Dongabolt 53.
 Dülénybolt 73.
 Dülénydíz 67.
Ebédülő 197.
 Egyenoldalu csúcsív 79.
 Egyházi kinestár 111.
 Egyptomi kereszt 161.
 Előcsarnok 28.
 Emléktábla 136.
 Enyves-festés 110.
 Ereklje - oltárok 147.
 Erekletartó 146.
 „ edények 147.
 „ fejek 148.
 „ kar alaku 149.
 „ kereszttek 146,
 163.
 Erekletartó, kéz alaku
 „ 149.
 „ mellszobrok 148.
 „ szekrények 147.
 „ táblák 147.
 Esvető-párkány 87, 92.
 Él 54.

Érc-szoríték (pásztorbotnál) 170.
 Érc-szögek (könyvtáblán) 165.
Falfestészet 106.
 Fali gyertyatartók 154.
 Falszalag 55.
 Faltó 75.
 Fekete festék 105.
 Felfogó-üveg 106.
 Feliratok 7.
 Festett zománc 144.
 Feszületek 162.
 Félereszű födél 56.
 Félhold (szentségmutatónál) 174.
 Félkörív 9.
 Félköríves dísz 65.
 Féloszlop 76.
 Fogadalmi oltárok 112.
 Fogadalmi szobrok 195.
 Fogrovat 66.
 Födőlap 184.
 Főhajó 27.
 Főkapuzat 59.
 Főoltár 112.
 Főpárkányzat 66.
 Freskók 110.
 Függönyök 192.
 Függő gyertyatartók 153.
 Fülke 64.
 Fűrész-dísz 66.
 Füstölő 150.
Gerelyalaku csúcsív 79.

Gerincholtzat 72.
 Gerinchordó 76.
 Gömbszelvényes osz-
 lopfő 49.
 Görög-kereszt 161.
 Gyámdeszka 125.
 Gyámkövek 75.
 Gyertyatartók 152.
 „ állók 152.
 Gyűrű 166.
Hajlék 100.
 Hajókötel-dísz 67.
 Haláltánc 196.
 Halhólyag 98.
 Halotti mécs 194.
 Háló-bolt 74.
 Hangvető 128.
 Harang 138.
 Harangtorony 28.
 Harangzene 140.
 Harisnyák 184.
 Hármas kereszt 162.
 Hármas ülőke 124.
 Háromszögű gyertya-
 tartó 152.
 Hátfal (a szentélyszé-
 keknél) 125.
 Hevederbolt 54, 72.
 Hímzőművészet 181.
 Hintó (szenteltvíztartó-
 nál) 174.
 Holdosztályok 54.
 Homokkő-lapok 101.
 Hordozható gyertya-
 tartók 154.
 Hordozható oltár 113.
 Horony 47.
 Hosszhajó 27.
 Hosszrovátkolás 47.
Ívszelet 80.
 Ívtámak 85.
 Izzadási kendő (pász-
 torbotnál) 170.
Kalvaria 195.
 Kapocs (mellkereszték-
 nél) 166.
 Karöltő 185.

Karzat 87.
 Katakombák 21.
 Katalin- (sz.) kereke 97.
 Kápolnakör 39.
 Kápolnák 3.
 Káptalan-terem 197.
 Kehely 155.
 „ gomb 156.
 „ kupa 156.
 „ láb 156.
 „ szár 156.
 Kehelyabrosz 185.
 Kehely-lepel 185.
 Kehely-tányérok 160.
 Keletelés 25.
 Kelyhek
 „ köznapiak 155.
 „ ünnepiek 156.
 Kenet-kürtök 167.
 Kerékablakok 63.
 Kerékablakok 63.
 Kereszt 161.
 Keresztelőkápolnák 3.
 Keresztelő-kutak 129
 Keresztelő-medencék
 132.
 Keresztbolt 53.
 Keresztfolyosó 28, 196.
 Kereszthajó 27.
 Keresztkar 27.
 Kereszt-út 195.
 Keresztvirág 99.
 Kettős csűrők-dísz 67.
 Kettős kápolnák 4.
 Kettős kereszt 162.
 Keztyűk 185.
 Kézmelegítő 164.
 Kézmosó kannák 166.
 Kézmosó-tálak 176.
 Kicsided festmények
 165.
 Korona 154.
 Korona párkány 87.
 Korona-párkányzat 66.
 Kovácsolás 142.
 Könyvtáblák 164.
 Könyvtámasz 127, 129.
 Körülfont pálca-tag 67.
 Közép-négyzet 27.

Középszekrény 117.
 Közép - toronycsarnok
 28.
 Községes kereszt 161.
 Központi építészet 23.
 Kőművesjegyek 15, 16.
 Kúptornyok 30.
 Kútház 197.
Laikusok oltára 83.
 Lator-kereszt 161.
 Lángozott alak 98.
 Lemez-hímzés 181.
 Lepel 185.
 Levélsomó 99.
 Lombfüzerek 70.
 Lombozat 99.
 Lóherlevél-ívek 65.
Maeander 67.
 Magas (gerelyalaku)
 esúcsív 79.
 Magyar és erdélyi zo-
 mánc 144.
 Maiusculák 7.
 Mandorla 61.
 Melldísz 185.
 Mellékapsisok 28.
 Melléképületek (tem-
 plomnál) 111.
 Mellékkapuzatok 28.
 Mellékoltárok 112.
 Mellkereszt 165.
 Mettertia 109.
 Mérmű 98.
 Ministerialis kehely
 155.
 Minusculák 8.
 Miseing 186.
 Misekannák 166.
 Miskelyhek 155.
 Miskönyv-támasz 166.
 Miseruha 186.
 Monostor 1.
 Mutató ereklyetartók
 149.
Nagybőjti szőnyegek
 192.

Négyszögű kőépítkezés 19.

Négyszögű tábla 47.

Niello 143.

Nyereggető 58.

Nyersbe festés 110.

Nyomott csúcsív 79.

Nyugati szentély 32.

Olajedények 167.

Olajfakert 195.

Oltár 112.

Oltárabrosz 188.

Oltár-elő 169, 188.

Oltár-gyertyatartó 153.

Oltárhátlap 116.

Oltárház 27.

Oltárlepel 185.

Oltárrakvány 116.

Olvasópole 83, 127, 129.

Orgona 141.

Ormozat 117.

Orom 56.

Orr 98.

Oszlop 46.

Oszlopfő 48, 77.

Oszlop-gyűrű 48.

Oszlopláb 47.

Oszlopos basilikák 45, 46.

Oszlopos folyosó 31.

Oszloptő 47.

Óra 141.

Óratábla 141.

Öntőművészet 142.

Ötös ülőke 125.

Ötvösművészet 142.

Öv 188.

Övező folyosó 31, 38, 88.

Padlattéglák 102.

Palást 189.

Pallium 190.

Paradiesom 30.

Pálcstag 47.

Pálha 54.

Pápai kereszt 162.

Párkányszalag 87.

Pártázat 67.

Pásztorbot 169.

Pecsétek 171.

Pecsétnyomók 171.

Peristerium 145.

Pillér 72.

Pillér-basilikák 45.

Pillérsomó 76.

Pillér-láb 78.

Piscina 124.

Plebánia-templomok 3.

Predella 117.

Püspöksüveg 190.

Rakmű 102.

Rakmű-képek 106

Ravatal 136.

Rácsoszat-ékítmény 67.

Rekeszes zománc 143.

Román styl 9.

Rózsa-ablakok 97.

Rustika 18.

Saktábla-dísz 67.

Saruk 191.

Sátor 114.

Sátorfödél 89.

Sátoros oltár 114.

Sekrestye 111.

Síremlékek 133.

Sírkápolnák 4, 194.

Sírlap 134.

Sodronymű 142.

Sodronymű - zománc 144.

Stációk 195.

Stóla 191.

Sugárbolt 73.

Szabadkőmíves páholyok 15.

Szalagok(püspöksüveg-nél) 190.

Szamárhát - idomu csúcsív 79.

Szárnys oltár 116.

Szenteltvíztartó 132, 174.

Szentély 27.

Szentélyrekesztő 83.

Szentélyszékek 125.

Szentélytorony 28.

Szentélyzáradék 37.

Szentségház 122.

Szentségmutatók 174.

Szentségtartó szelence 175.

Szent sír 195.

Szenvedési kereszt 161.

Szűj-fonadék 67.

Szik-zsak-dísz 67.

Színhangulat (festményeknél) 107.

Szivornya 155.

Szószerék 127.

Szövészet 177.

Szőnyegek 192.

Szűrő (kézműves tálak-nál) 176.

Talap-párkány 86.

Talapzat (szárnys oltárnál) 117.

Tarék 101.

Tarsoly 192.

Tábori szék 127.

Tálak 176.

Támak 84.

Társasegyház 1.

Teke-dísz 66.

Tekercs-dísz 67.

Temető 194.

Tetőél 101.

Tetőtoronyka 59.

Tégla-falazat 19.

Tisztító kut 30.

Toronyfi 91.

Toronymszak 58.

Töltelék-fal 86.

Tömjéntartók 151.

Tömkeleg-padlat 102.

Tő 76.

Triforium 82.

Tunicella 184.

Tympanon 60.

Ülésterem 197.

Üvegfestészet 105.

Üveg-házacska (szentségmutatónál) 175.

Vakív 52.

Vaspántolás 103.

Válaszfal 81.	Vésett alju zománc 143.	Zárkö 81.
Válív 34.	Véső művészet 142.	Zománc 143.
Vállkendő 192.	Vesperale 188.	„ áttetsző 143.
Vállkő-tábla 48.	Védszent 4, 5.	„ festett 144.
Váll-lepel 185.	Villa-kereszt 161.	„ magyar és erdélyi 144.
Változható oltár 121.	Virágfüzérek 70.	„ rekeszes 143, 144.
Várkápornák 4.	Vízokádó 91.	„ vésett alju 143.
Vegyes rendszerű basilikák 45.	Zárda-templomok 2.	

II. Német műszavak szerint.*)

A bacus 48.	Blendbögen 52.	Concha 27.
Abseiten 27.	Bilderhaus 100.	Consoles 75.
Abteikirche 2.	Binden (püspöksüveg-nél) 190.	Coronae 154.
Adlerpult 127.	Bischofsstab 169.	Corporale 185.
Agraffe (mellkeresztekenél) 166.	Brunnenhaus 197.	Cortinae 192.
Agraffe (palástokon) 189.	Brustkreuz 165.	Credenz 124.
Alba 186.	Brustwehr 87.	Credenz Tisch 124.
Altar 112.	Brüstung 87.	Crucifix 162.
Altaraufsatz 116.	Bursa 192.	D achreiter 59.
Altarleuchter 153.	Bündelpfeiler 76.	Dalmatica 184.
Altartücher 188.	Büste (Reliquarium) 148.	Deckel (könyveknél) 164.
Altarvelum 185.	Byzantinischer Styl 23.	Diagonalrippe 76.
Altarwelen 188.	C alvarienberg 195.	Dienst 76.
Ambo 127.	Cannelirung 47.	Dom 1.
Andreaskreuz 161.	Cantharus 30.	Doppelkapelle 4.
Antependium 169, 188.	Capital 48.	Doppelkegelverzierung 67.
Antoniuskreuz 161.	Capitäl 48.	Dorsalia 125.
Apsis 27.	Capitell 48.	Dreisitz 124.
Aquamanilia 166.	Capitelsaal 197.	E mail 143.
Arkaden 27.	Casula 186.	„ filigranirter
Arkadenpfeiler 76.	Chor 27.	„ durchsichtiger
B ackstein 19.	Chorgestühl 125.	144.
Basament 47.	Chorkappe 189.	Enkaustik 110.
Base 47.	Chormantel 189.	Epitaphium 136.
Basilika 21.	Chorschluss 37.	Eselsrücken 79.
„ mit Stützenwechsel 45.	Chorstühle 125.	F altstuhl 127.
Basis 47.	Chorthürme 28.	Fastentücher 192.
Baldachin 100.	Chorumgang 88.	Fenster 62.
Becken 176.	Chrismatorien 167.	Fensterrosen 97.
Betsäulen 195.	Ciborium (oltárnál) 114.	
	Clausuren 165.	

*) Miután a magyar műszavakban eddigelé teljes megállapodás nem történt: jónak láttuk az állandósított német műszavakat is ide igatni, melyek szerint a tárgyakat könnyen megtalálhatják azok is, kik a magyar műszavak közt több újat találnak.

Fiale 91.
 Filigran 143.
 Filigranirter durchsichtiger Email 144.
 First 101.
 Fischblase 98.
 Flammenstyl 98.
 Fliesen 102.
 Fliessen 102.
 Flora muralis 70.
 Flügelaltar 116.
 Forst 101.
 Frauenschuh 99.
 Fresken 110.
 Fries 87.
 Füllmauer 86.
 Fünfsitze 125.

Gabelkreuz 161.
 Galerie 87.
 Gehäuze 175.
 Gerinsel 67.
 Gerkammer 111.
 Gewände 60.
 Gewöhnliches Kreuz 161.
 Giebel 56.
 Giesserei 142.
 Giesstülle (kézmosó tálaknál) 176.
 Gitterwerk 67.
 Glasmalerei 105.
 Gleichseitiger Spitzbogen 79.
 Glocke 138.
 Glockenspiel 140.
 Glockenthürme 28.
 Gothischer Baustyl 10.
 Goldschmiedekunst 142.
 Grabdenkmäler 133.
 Grabkelche 156.
 Grabmäler 133.
 Grabplatte 134.
 Grat 54.
 Gratgewölbe 72.
 Gravirkunst 142.
 Griechisches Kreuz 161.

Gurtgewölbe 54, 72.
 Gürtel 188.

Halbsäule 48.
 Handschuhe 185.
 Hauptschiff 27.
 Hängeleuchter 153.
 Heiliges Grab 195.
 Helm 58.
 Hochaltar 112.
 Hoher Spitzbogen 79.
 Hohlkehle 47.
 Hungertücher 192.

Inschriften 7.
 Inful 190.
 Initialen 165.
 Joch 54.

Kaffsims 87.
 Kamm 101.
 Kanzel 127.
 Kapelle 3.
 Kapellenkranz 39.
 Karner (Karcher) 4.
 Kasten (Reliquarium) 147.

Katharinenrad 97.
 Katacomben 21.
 Kämpfer 50.
 Kelch 155.

„ Becher 156.
 „ Fuss 156.
 „ Knauf 156.
 „ Schaft 156.

Kelchdecke 184.
 Kelchröhrchen 155.
 Kelchvelum 185.
 Kirchhof 194.

Kleebogen 65.
 Klosterkirche 2.
 Krabben 99.

Kranzgesims 66, 87.
 Kreuz 161.
 Kreuzarme 27.
 Kreuzblume 99.
 Kreuzgang 28, 196.
 Kreuzgewölbe 53.
 Krönung 117.
 Krypta 28.

Kugelfries 66.
 Kusstäfelchen 146.

Labyrinth 102.
 Laienaltar 83.
 Langhaus 27.
 Lanzetbogen 79.
 Laubwerk 99.
 Leseput 83, 127.
 Lettner 83.
 Leuchter 152.
 Lisenen 55.
 Lunula 174.

Majuskelschrift 7.
 Maler-Email 144.
 Mandorla 61.
 Manipel 185.
 Masswerk 98.
 Matronaeum 29.
 Mäander 67.
 Messkelche 155.
 Messpollen 166.
 Messput 166.
 Metallbuckel (könyvtáblán) 165.

Metallzwinge (Pásztorboton) 170.

Mettertia 109.
 Miniaturen 165.
 Ministerialkelche 155.

Minuskelschrift 8.
 Misericordia 125.
 Mittelschiff 27.
 Mittelschrein 117.

Mittelthürme 30.
 Mitra 190.

Monstranz 174.

Mosaik 102.
 Mosaik (képek) 106.

Mutterkirche 3.
 Münster 1.

Nase 98.
 Nebenapsiden 28.
 Nebenschiffe 27.
 Nebengebäude 111.
 Nebenportale 28.
 Netzgewölbe 74.
 Niedriger Spitzbogen 79.

- Niello 143.
 Nische 64.
Oberschwelle 60.
 Oelberg 195.
 Opferbecken 176.
 Opus Anglicanum 182.
 Orgel 141.
 Orientirung 25.
 Ossarium 194.
Pallium 190.
 Paradies 30.
 Passionskreuz 161.
 Patene 160.
 Patriarchenkreuz 162.
 Päpstliches Kreuz 162.
 Pendentifs 54.
 Peristerium 145.
 Pfarrkirche 3.
 Pfeiler 72.
 Pfeilerbasiliken 45.
 Piscina 124.
 Planeta 186.
 Plattstich 181.
 Plinthe 47.
 Pluviale 189.
 Pontificalkelche 156.
 Pontificalstrümpfe 184.
 Portal 59.
 Predella 117.
 Pultdach 56.
 Pyxis 175.
Quaderbau 19.
 Querbalken 121.
 Querhaus 27.
Radfenster 63.
 Rationale 185.
 Rauchfass 150.
 Rautenfries 67.
 Rautengewölbe 73.
 Refectorium 197.
 Reliquarium 146.
 Reliquienaltar 147.
 Reliquien-Monstranzen 149.
 Renaissance 10.
 Reisekelche 156.
 Riemenverschlingung 67.
 Ring 166.
 Rollenfries 67.
 Romanischer Styl 9.
 Rundbogen 9.
 Rundbogenfries 65.
 Rundfenster 63.
 Rundstab 47.
 Rückklaken 192.
Sacristei 111.
 Sakramentshaus 122.
 Sandalen 191.
 Sandsteinplatten 101.
 Sägezahnverzierung 66.
 Säule 46.
 Säulenbasiliken 45, 46.
 Säulenring 48.
 Säulenumgang 31.
 Schachbrettverzierung 67.
 Schächerkreuz 161.
 Schaff 47, 76.
 Schaffring 48.
 Schalldeckel 128.
 Schatzkammer 111.
 Scheidebogen 34.
 Scheidemauer 81.
 Schiffstauverzierung 67.
 Schlosskapelle 4.
 Schlussstein 81.
 Schnecken 48.
 Schrägesims 86.
 Schultertuch 185, 192.
 Schwarzloth 105.
 Schweisstuch (pásztorbotnál) 170.
 Seitenaltäre 112.
 Seitenschiffe 27.
 Senatorium 29.
 Siegelstempel 171.
 Siegelstücke 171.
 Spitzbogen 10.
 Spitzzahnverzierung 66.
 Standleuchter 152.
 Stationen 195.
 Steinmetzzeichen 15, 16.
 Sterngewölbe 73.
 Stichbogen 80.
 Stickerei 181.
 Stiftskirche 1.
 Stola 191.
 Strahlengewölbe 73.
 Strebebögen 85.
 Streben 84.
 Strebebefeiler 84.
Taufbecken 132.
 Taufbrunnen 129.
 Taufkapelle 3.
 Taufschüsseln 132.
 Temperamalerei 110.
 Tenebrleuchter 152.
 Teppiche 192.
 Thürpfosten 94.
 Todtenleuchte 194.
 Todtentanz 196.
 Tonalität 107.
 Tonnengewölbe 53.
 Tragaltar 113.
 Trageleuchter 154.
 Tribune 27.
 Triforium 82.
 Triumphbogen 28.
 Triumphkreuz 121.
 Treiberei 142.
 Tumba 136.
 Tympanum 60.
Uebergangs-Styl 11.
 Uhr 141.
 Umgang 31, 38.
 Umwundener Stab 67.
 Untersatz 117.
 Überfangglas 106.
Velum 185.
 Vesperale 188.
 Vierung 27.
 Vorhalle 28.
 Votivaltäre 112.
Walmdach 89.
 Wandelaltar 121.
 Wandleuchter 154.

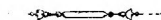
Wandmalerei 106.
Wandschaft 75.
Waschbecken 176.
Wasserschräge 92.
Wasserspeier 91.
Wärmepfel 164.
Weberei 177.
Weihkessel 174.

Weihrauchschiffchen
151.
Weihwasserbecken 132.
Weihwedel 174.
Westchor 32.
Wimberge 94.
Würfelcapital 49.

Zahnschnitte 66.
Zick-Zackfries 67.
Ziegelstein 19.
Zifferblatt 141.
Zinnen 67.
Zoologia muralis 70.
Zwischenhaus 28.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	VII.
Bevezetés	IX.
A keresztény műarchaeologia könyvészete	XIV.
Előleges ismeretek	XVIII.
A. A templom-épület	1
B. A templom ékítményei	112
C. Egyházi szerek	142
D. Egyházi öltönyök	177
E. A templom környéke	194
A jelen műben foglalt ábrák jegyzéke	198
Tárgymutató	
I. Magyar műszavak szerint	201
II. Német műszavak szerint	204

Javitandók.

<i>Lap</i>	<i>sor</i>	<i>helyett</i>	<i>olvasd</i>
X.	6 felülről	A)	B)
14	1 alulról	mlékszerü	emlékszerü
50	2 „	ész,	rész,
58	9 felülről	észeki	északi
61	4 alulról	<i>elmaradt</i>	48.
84	11 „	ük	jük
114	16 „	v. ö. 94.	v. ö. 92.
137	5 felülről	siremlé-	sírem-
141	2 „	Nevé	Nevét
150	6 „	talapazatán	talpazatán
158	18 alulról	(Hammersdorf)	(Hammersdorf)
160	6 felülről	sötétkét	sötétkéék
164	4 alulról	oltak	voltak
165	13 felülről	elefántcsontáblák	elefántcsonttáblák

